Університет державної фіскальної служби України

СУБ'ЄКТИ ПРИВАТНОПРАВОВИХ ВІДНОСИН

МОНОГРАФІЯ

Ірпінь – 2019

УДК347.2(477)
ББК 67.9(4Укр)304
С 89

Розглянуто і рекомендовано до друку Вченою радою
Університету державної фіскальної служби України
(Протокол № 6 від 18 жовтня 2019 року)

Колектив авторів:

Д.ю.н., проф. Новицький А.М. – заг ред.., вступ, висновки, п.п. 1.1., 1.2, 2.4, д.ю.н, с.н.с., Новицька Н.Б. – п.п. 3.4, д.ю.н., с.н.с. Чеховська І.В. – п.п.3.6, к.ю.н., доц. Амеліна – п.п. 2.1,2.2,2.3, к.ю.н.Білоус Т.Й. – п.п. 3.2, к.ю.н.,доц.. Дяченко С.В. - 4.1, к.ю.н.,доц. Іванов С.О. – п.п. 1.2,1.3,1.4, к.ю.н. доц. Князька Л.А. – п.п. 3.1, к.ю.н. доц. Менів Л.Д. – п.п. 3.3, к.ю.н. доц. Мілевська А.О. – п.п. 4.2, к.ю.н. доц.Обривкіна О.М. – п.п. 3.1, к.ю.н., доц. Рябченко Ю.Ю.- п.п. 4.3, к.ю.н.доц. Самілик Л.О. – п.п. 3.6, Білецька Я. – п.п. 3.6, Лаговська Н.В. – п.п. 3.5, Рудинська А – п.п. 3.6.,

Рецензенти:

Теремецький Владислав Іванович – доктор юридичних наук, професор;
Нікітченко Наталія Валерівна - доктор юридичних наук, доцент;
Приймаченко Дмитро Володимирович – доктор юридичних наук, професор.

Суб'єкти приватноправових відносин : монографія / за заг. ред. А. М. Новицького ; Ун-т держ. фіск. служби України. – Ірпінь : Ун-т ДФС України, 2019. – 402 с.
ISBN 978-966-337-543-4

У монографії досліджується правовий статус суб'єктів приватноправових відносин. Визначаються особливості встановлення правового регулювання приватних відносин. Досліджено питання встановлення правового статусу народу України, як суб'єкта приватноправових відносин, юридичних осіб публічного та приватного права, як учасників приватноправових відносин, фізичних осіб.

Окремо характеризуються суб'єкти приватноправових відносин в різних сферах суспільного життя. Визначаються правові статуси учасників процесуальних приватноправових відносин.

Монографія розрахована на науковців, практиків, викладачів, аспірантів та студентів вищих начальних закладів юридичних напрямків, може бути цікавою для всіх зацікавлених у питаннях дослідження проблем правової науки.

УДК347.2(477)
ББК 67.9(4Укр)304

© Новицький А. М. та ін. 2019
© Університет ДФС України, 2019

ISBN 978-966-337-543-4

ЗМІСТ

ВСТУП 5
РОЗДІЛ І. ДОКТРИНАЛЬНІ ПІДХОДИ ЩОДО ВИЗНАЧЕННЯ СУБЄКТІВ ПРИВАТНОПРАВОВИХ ВІДНОСИН 8
1.1. Теоретико-правові основи дослідження статусу субєктів приватноправових відносин 8
1.2. Правовий статус публічних осіб як суб'єктів цивільних правовідносин 14
1.3. Проблематика визначення юридичних осіб публічного права як учасників цивільних відносин. 20
1.4. Питання обсягу цивільної правосуб'єктності юридичних осіб публічного права в доктрині права та в законодавстві 71
РОЗДІЛ 2. ПРАВОВИЙ СТАТУС ФІЗИЧНОЇ ОСОБИ 101
2.1. Теоретико-правові основи встановлення правового статусу фізичних осіб як суб'єктів цивільних правовідносин 101
2.2. Система суб'єктів приватного права 118
2.3. Правовий статус самозайнятої особи 124
2.4. Фізичні особи суб'єкти міжнародних приватноправових відносин 129
РОЗДІЛ 3. ПРАВОВИЙ СТАТУС СУБЄКТІВ ПРИВАТНИХ ВІДНОСИН В ОКРЕМИХ ГАЛУЗЯХ ПРАВА 144
3.1 Правовий статус суб'єктів приватного права у сфері соціального захисту в умовах євроінтеграції України 144
3.2 Особи, які сприяють здійсненню нотаріального процесу 172
3.3. Правовий статус суб'єктів приватного правовідношення, урегульованих нормами щодо захисту прав споживачів 187
3.4. Правовий статус суб'єктів права інтелектуальної власності ... 214
3.5. Правовий статус суб'єктів спадкового права 229
3.6. Правовий статус суб'єктів сімейних правовідносин 245
РОЗДІЛ 4. СУБЄКТИ ПРИВАТНО ПРОЦЕСУАЛЬНИХ ВІДНОСИН 292
4.1 Особливості процесуального статусу суб'єктів приватного права при розгляді окремих категорій справ 292
4.2. Правовий статус суб'єктів приватного права як учасників нотаріальних правовідносин 327

4.3. Сучасні проблеми характеристики цивільного процесуального статусу учасника цивільного процесуального правовідношення..... 347
ВИСНОВКИ..... Ошибка! Закладка не определена.
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ 378

ВСТУП

Право як суспільний інститут є категорія дуже динамічна. Зміни в суспільних відносинах пов'язані із розвитком наук і техніки, глобалістичних процесів, революційні події, законотворців, впливу на внутрішнє законодавство міжнародних актів – це той невеликий перелік факторів, які сприяють постійним змінам в чинному законодавстві. Із формуванням нових підходів у праворегулюваннні, виникненні нових суспільних відносин, наприклад пов'язаних із віртуальною реальністю, формуються і нові правила поведінки учасників зазначених приватноправових відносин. Дані учасник набувають певних прав та обов'язків, формуючи певний правовий статус. Визначаючи нові закономірності в правовому регулюванні таких відносин, та закріплюючи правила поведінки в норми закону виникає необхідність і встановлення визначень, притаманних таким відносинам.

Проведення досліджень правового визначення статусу учасників цивільних відносинах в останній час особливо активізуються із урахуванням факту виділення у цивільному законодавстві серед суб'єктів цивільних відносин категорії юридичної особи публічного права та обумовлюється наявними й до нині колізіями змісту положень цивільного та іншого законодавства щодо ознак юридичних осіб публічного права як учасників цивільних відносин.

Актуальними у доктрині права є питання щодо правової природи титулу закріпленого за юридичними особами публічного права майна (чи передане цим організаціям майно залишається у державній власності чи слід закріплювати його на праві приватної власності цих організацій). Окремо слід наголосити на невирішеності у законодавчій сфері питань організаційно-правових форм юридичних осіб публічного права, механізму їх цивільно-правової відповідальності (фігури суб'єкта та бази такої відповідальності) та необхідності субсидіарної відповідальності держави за зобов'язаннями державних організацій.

Слід констатувати, що порядок участі суб'єктів публічного права в цивільних відносинах ЦК України не регулює, відсилаючи до інших законів. У той же час у сфері публічного права акценти зміщено на іншу сферу діяльності суб'єктів права, оскільки вони там

розглядаються як суб'єкти, наділені відповідними владними повноваженнями. Наслідком цього є те, що нині питання цивільно-правового статусу юридичних осіб публічного права нерозкриті в цивільному законодавстві або урегульовані суперечливо порівняно з актами іншого законодавства та залишаються недостатньо дослідженими у науці цивільного права.

У зв'язку із чим нагальним постає питання вироблення єдиних теоретичних підходів щодо специфіки участі у цивільних відносинах таких учасників цивільних відносин, як юридичні особи публічного права та усунення з цього приводу прогалин чинного законодавства. Об'єктивно визріла необхідність теоретичного переосмислення суті та місця створених державою суб'єктів права серед інших різновидів учасників цивільних відносин в сучасних умовах реанімації класичного поділу права на публічне та приватне і становлення правової держави; необхідність заміни епізодичного цивільно-правового регулювання окремими спеціальними актами участі суб'єктів публічного права у цивільних відносинах системним правовим регулюванням такої їх участі.

Гострота актуальності проведення досліджень правового статусу юридичних осіб публічного права пов'язана нині тим фактом, що нині активно продовжуються реформаторські зміни у державній службі, шляхом прийняття законодавчих (антикорупційних) актів у всіх сферах державного управління, у тому числі нормативних актів щодо ролі та необхідності закріплення статусу юридичної особи за суб'єктами публічного права (наприклад, за органами державної влади).

Окремої уваги в роботі набула позиція щодо статусу народу України як суб'єкта приватноправових відносин.

Продовжуючи тему суб'єктів приватноправових відносин фізичних осіб, у монографії проводиться детальний аналіз структури суб'єктів, аналізуючи загальні принципи та поняття, які характеризують окремі питання правового статусу таких суб'єктів.

У розділі 3 авторами здійснений детальний аналіз правового статусу суб'єктів приватноправових відносин у окремих сферах суспільного життя, зокрема в соціальній сфері, в сімейних та спадкових відносинах, в сфері захисту прав інтелектуальної

власності, в сфері захисту прав споживачів, в нотаріальних відносинах.

Процесуальні відносини тісно пов'язані із чітко визначеними правилами поведінки. В залежності від встановлених норм права, для уніфікації та однозначного розуміння сторін процесуальних відносин, кожній із таких сторін визначено окремий правовий статус. Характеристика правого статусу учасників процесуальних приватноправових відносин зроблена у четвертому розділі монографії.

Наукові дослідження присвячені особливостям правового статусу юридичних осіб публічного права (державних організацій) проводились науковцями в різні часи. Через це теоретичну основу складають наукові праці вчених-юристів XIX — початку XX століття: Ю. С. Гамбарова, Л. І. Петражицького, Н. С. Суворова, Г. Ф. Шершенєвича; науковців радянської доби: Ч. Н. Азімова, А. С. Аскназія, С. М. Братуся, М. І. Брагінского, А. В. Венедиктова, Д. М. Генкіна, О. С. Іоффе, О. О. Красавчікова, О. А. Пушкіна, К. А. Флейшиц, Р. Й. Халфіної, та представників сучасної школи українського та зарубіжного цивільного права: В. І. Борисової, О. В. Дзери, А. С. Довгерта, В. М. Кравчука, Н. С. Кузнєцової, І. М. Кучеренко, В. В. Лаптєва, В. В. Луця, Р. А. Майданика, І. В. Спасібо-Фатєєвої, Р. О. Стефанчука, Є. О. Суханова, Ю. К. Толстого, Є. О. Харитонова, О. І. Харитонової, Я. М. Шевченко, Р. Б. Шишки, В. С. Щербини, G. Bieniek, H. Pietrzkowski, A. Szafranski, Z. Snazyk та інших.

З урахуванням змісту обраної теми в дослідженні окремих питань було використано наукові дослідження з цивільного права та процесу, права інтелектуальної власності, конституційного, господарського, адміністративного, фінансового, бюджетного, інформаційного, земельного права та окремі акти законодавства інших галузей права.

Монографія розрахована на науковців, практиків, викладачів, аспірантів та студентів вищих начальних закладів юридичних напрямків.

РОЗДІЛ І. ДОКТРИНАЛЬНІ ПІДХОДИ ЩОДО ВИЗНАЧЕННЯ СУБЄКТІВ ПРИВАТНОПРАВОВИХ ВІДНОСИН

1.1. Теоретико-правові основи дослідження статусу субєктів приватноправових відносин

Введення будь якого терміну чи поняття, є неможливим без дослідження процесу його становлення та розвитку, задля подальшого розуміння його суті. А тим паче, якщо це стосується юридичної термінології. Правовий статус, як самостійно визначена категорія в юриспруденції, з'явилась відносно нещодавно, але введення та застосування даного терміну в законодавстві відбулося досить швидко. Проте процес розуміння і тлумачення поняття правового статусу, не вичерпується часовими чи особистісними рамками, адже кожен окремий науковець чи то правознавець застосовує його з урахуванням власного праворозуміння.

Виходячи з важливості правового статусу, як окремої категорії, не лише в теорії держави і права, але й у системі галузевих юридичних наук, питання його характеристики досі залишається одним з найважливіших і часто стає предметом дискусій та досліджень теоретиків права, державознавства, представників галузевих правових наук.

Так, свого часу розвиток, еволюція, а також окремі аспекти поняття «правового статусу» досліджувалися наступними науковцями: С.С. Алексєєв, М.В. Вітрук, Л.Д. Воєводін, К.І. Козлова, С.А. Комаров, О.О. Кутафін, В.А. Кучинський, О.А. Лукашева, М.Н. Марченко, М.І. Матузов, В.І. Новосьолов, Д.М. Порфір`єв, Р.А. Ромашов, О.Ф. Скакун, Ю.М. Тодика, А.Ю. Якимов.

Зокрема, Скакун О.Ф. зазначає, що «до 60-х років XX ст. у вітчизняній юридичній науці правовий статус ототожнювався з правоздатністю. Мотивувалося це тим, що правовий статус і правоздатність виникають і припиняються у суб'єкта одночасно, що вони є в однаковій мірі невідчужуваними»[1].

Р.А. Ромашов вважає, що «правовий статус – сукупність прав та обов'язків, які персоніфікують особу в якості учасника юридично значимих відносин»; «правове становище – сукупність факторів, визначаючих місце особи в правотворчому і правореалізаційному процесі; в якості складових елементів включає правовий статус, а також зв'язки і взаємодію особи, що характеризують його розташування в механізмі правового регулювання»[2].

Виходячи з вище сказаного, можна зазначити, що «правовий статус», як окрема правова категорія, відрізняється своєю різнобічністю і комплексністю. Так, дане поняття має свою особливу структуру, що сприяє координації поведінки особи в суспільстві, визначає її спрямованість і характер.

Правовий статус класифікують на такі види: загальний – це статус особи, як громадянина держави, члена суспільства, він визначається перш за все Конституцією і не залежить від різних поточних обставин, є єдиним, характеризується відносною статичністю, узагальненістю; спеціальний – це статус, який відображає особливості положення певних категорій осіб (студентів, пенсіонерів); індивідуальний – це статус, який фіксує конкретику окремої особи (стать, вік, сімейний стан тощо)[3].

[1] Скакун О.Ф. Теорія держави і права: Підручник / Пер. з рос. – Харків: Консум, 2001. – 664 с. с. 386

[2] Ромашов Р.А. Некоторые проблемные аспекты понимания правосубъектности индивидуального и коллективного лица // Правовой статус и правосубъектность лица: теория, история, компаративистика: Материалы VIII Между нар. научно-теоретич конф. Санкт-Петербург, 14 -15 декабря 2007 г.: В 2 ч. Ч. 1. СПб., 2007. с. 3.

[3] Кравчук В.М. Конституційно-правовий статус: питання дефініції / В.М. Кравчук, О.М. Юхимюк // Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. – 2010. – № 25. – С. 22–26. с. 23.

Таким чином, правовий статус характеризує становище особи у взаємовідносинах із суспільством та державою. Це самостійна юридична категорія, що характеризується наступними ознаками:

1. Правовий статус має універсальний характер, оскільки поширюється на всіх суб'єктів.

2. Відображає індивідуальні особливості людини та її реальне становище у системі сімейно-правових відносин.

3. Права та свободи, що складають основу статусу, не можуть реалізуватись без інших його компонентів - обов'язків та відповідальності.

4. Ця категорія забезпечує системність прав, свобод та обов'язків.

Елементи структури правового статусу є взаємозалежними та взаємодіючими. Отже, правовий статус є складною та багатоаспектною категорією, якій притаманна системність, комплексність, універсальність та до складу якої включають такі елементи, як правосуб'єктність, права, свободи та обов'язки.

Розглянемо доктринальне розуміння поняття суб'єктів правовідносин.

В Юридичній енциклопедії за редакцією Ю.С. Шемшученко відзначається, що суб'єкти права це фізична або юридична особа, яка є учасником національних чи міжнародних правовідносин[4]

Статтею 2 ЦК України, учасниками цивільних відносин визначено фізичні особи та юридичні особи, держава Україна, Автономна Республіка Крим, територіальні громади, іноземні держави та інші суб'єкти публічного права. Таким чином можемо констатувати, що учасниками приватноправових відносин є суб'єкти як приватного права так і суб'єкти публічного права, крім того, суб'єктами можуть бути як фізичні особи так і юридичні.

На проблему суб'єкта як найважливіше питання філософії права звернув увагу на початку XX ст. російський філософ права М. М. Алексєєв. Відповідно до його концепції, що являє собою одну з

[4] Шемшученко Ю.С. Юридична енциклопедія: в 6т./ Рекдол.: Ю.С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. – К.: «Укр. енцикл.», 1998. / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://leksika.com.ua/19980614/legal/

перших в історії світової думки спроб застосування феноменологічного методу до дослідження права, правовий суб'єкт, правові цінності і правові модуси (права й обов'язки) становлять у єдності правову структуру, тобто універсальну ідеальну складову права, його «логос» як феноменологічний еквівалент «природного права». Кожен з цих елементів у їх «неподільності» виступає «іпостассю» ідеального значеннєвого змісту права. При цьому суб'єктові належить роль «найбільш глибокого елементу правової структури»[5]. А Р. Ієринг у 1844 р. писав про те, що особа - це сукупність юридичних відносин[6]

В. Нерсесянц зазначав, що особа, як суб'єкт права в абстрактній формі персоніфікує буття (сутність) права у сфері його існування. Правосуб'єктність - це, так би мовити, людський вимір і вираження процесу здійснення принципу формальної рівності. Суб'єкт (особистість, особа) тільки тому і є правовим суб'єктом (правовою особистістю, правовою особою), що уособлює правове буття, принцип права і виступає його активним носієм і реалізатором[7].

В іншій своїй роботі В. С. Нерсесянц зазначає, що суб'єктом права є певні особи чи організації, за якими законом визнана особлива юридична властивість правосуб'єктності, що дає можливість брати участь у різних правовідносинах з іншими особами і організаціями[8].

Досить цікавий підхід у інших науковців, які зазначають, що суб'єкт права - це та особа, чиєю свідомістю та діяльністю створюється, діє право, чиї ідеали та намагання реалізуються у праві. Він той, ким визначається увесь правопорядок, усі існуючі правові норми, зв'язки та правовідносини. Він - джерело та мета усякого права. У цьому сенсі суб'єкт права є правовим абсолютом. Для досягнення своїх практичних цілей суб'єкти вступають у правову

[5] Алексеев, Н. Н. Основы философии права / Н. Н. Алексеев. – Прага, 1924. – С. 76.
[6] Иеринг, Р. Борьба за право / Р. Иеринг // Вестн. Гуманит. ун-та. Сер. Право. – Екатеринбург, 2002. – № 1 (3). – С. 208–211.
[7] Нерсесянц, В. С. Философия права / В. С. Нерсесянц. – М., 1997. – С. 44.
[8] Нерсесянц, В. С. Проблемы общей теории права и государства / В. С. Нерсесянц. – М., 2002. – С. 132.

комунікацію, намагаються формувати не тільки свої правові відносини, але й створювати «другу природу» - право. Їх інтереси не обмежуються тільки створенням практичних господарських зв'язків, вони поширюються і на неперсоніфіковані правові зв'язки, які виражені у законі. У цих нормативних зв'язках суб'єкти права намагаються інституціоналізувати свою загальну волю, усвідомлення того, якою має бути їх взаємодія у рамках реалізації їхніх цілей. Суб'єкт правовідносин - це індивідуально визначений суб'єкт права, який реалізував свою правосуб'єктність у частині реалізації конкретних прав і свобод у конкретних правовідносинах, але не будь-який суб'єкт права є суб'єктом того чи іншого конкретного правовідношення[9].

Аналізуючи суб'єкт права як сукупність його юридичних зв'язків С. І. Архипов говорить, що це правова особистість, її інтереси, намагання, об'єктивовані зовні[10]. Суб'єкт права, на його думку, це не тільки носій прав та обов'язків, а й головний фактор правового життя, від якого залежать зміст права, його функціонування та розвиток[11].

С. С. Алексєєв вважає, що суб'єкту права притаманні дві головні ознаки. По-перше, це особа — учасник суспільних відносин, яка за своїми властивостями фактично може бути носієм суб'єктивних юридичних прав та обов'язків. Вона повинна володіти: а) зовнішньою відокремленістю; б) персоніфікованістю; в) здатністю виробляти, виражати та виконувати персоніфіковану волю. По-друге, це особа, яка дійсно здатна брати участь у правовідносинах, набула властивостей суб'єкта права через юридичні норми[12].

Цікавою є позиція Є. О. Харитонова, який вважає, що суб'єкт права у суб'єктивному значенні останнього – це особа, яка має конкретне право тобто така особа, за якою нормою об'єктивного

[9] Хаустова М. Суб'єкт права як елемент правової системи суспільства / М.Хаустова //Вісник [58]. - 2009. - № 3. - С. 29-38.
[10] 2 Архипов, С. И. Субъект права в центре правовой системы / С. И. Архипов // Государство и право. – 2005. – № 7. – С. 13–23.
[11] Архипов, С. И. Субъект права: теоретическое исследование / С. И. Архипов. – СПб., 2004. – С. 213.
[12] Алексеев, С. С. Общая теория права / С. С. Алексеев. – М., 2008. – С. 379.

права визнається можливість певної поведінки, а суб'єкт правовідносин – це володілець конкретного права, що знаходиться у правовому зв'язку з іншим учасником (учасниками) суспільних відносин, на яких покладаються обов'язки, що відповідають праву уповноваженої особи[13]

В той же час досить дискусійним та передчасним, на нашу думку є виділяння як окремого суб'єкта приватно правових відносин штучного інтелекту а бо роботів. Проте, К.Г. Некіл пише, що потенційним суб'єктом цивільних відносин може бути робот, інтегрований із загальним штучним інтелектом, який має можливості самостійно вирішувати складні інтелектуальні завдання[14].

Зазначені доктринальні підходи щодо визначення сутності понять правового статусу та суб'єктів правовідносин дають можливість говорити про особливості встановлення окремих характерних ознак певних суб'єктів приватноправових відносин, які мають спеціально визначені правові статуси. В залежності від своїх статусів вони набувають певних прав та обов'язків, набувають тієї чи іншої правоздатності та можливість її належним чином застосовувати.

[13] Харитонов Є. О., Харитонова О. І. Цивільні правовідносини: навчальний посібник. – К.: Істина, 2008. 304 с.
[14] Некіт К. Г. Суб'єкти права приватної власності в інформаційному суспільстві / К. Г. Некіт // Lex portus. - 2018. - № 2. - С. 128-141.

1.2. Правовий статус публічних осіб як суб'єктів цивільних правовідносин

В історичному аспекті питання про так звані «юридичні особи адміністративного (публічного) права» особливо набуло свого резонансу на початку XX ст., де тогочасні науковці намагалися пояснити, які саме організації належать до їх числа, їхні ознаки, класифікацію, доцільність у наділенні їх правами суб'єкта цивільного права, правовий режим майна[15].

Суть юридичних осіб публічного права вчені пов'язують із такими специфічними ознаками їх правового статусу: «публічна природа останніх»[16]; «реалізація ними публічних інтересів держави чи територіальної громади, які покладені конституцією, та створення їх на підставі розпорядчого акта»[17], «наявність владних повноважень, спеціальна компетенція»[18]; «наявність у багатьох випадках особливого суб'єктного матеріального складу (коли державні організації часто не мають членів, учасників, а за ними закріплений штатний склад державних та муніципальних службовців, у яких присутня ієрархія)»[19]; «державні засоби як основне джерело діяльності, право видавати примусові приписи, наявність печатки із зображенням державного герба»[20]; «ієрархічність становища і різний обсяг владних повноважень, власна відомча юрисдикція, відсутність

[15] Евтихиев, А. О юридических лицах публичного права / А. Евтихиев // Харьковский институт народного хозяйства : [сб. ст.]. — Х. : Украина, 1927. — С. 73.

[16] Харитонова, О. І. До питання про діалектику розуміння цивільних та адміністративних правовідносин. / О. І. Харитонова // Еволюція цивільного законодавства: проблеми і практика : матеріали міжнародної науково-практичної конференції [29–30 квітня 2004 р., м. Харків]. — К., 2004. — С. 782.

[17] *Кучеренко, І. М.* Організаційно-правові форми юридичних осіб приватного права : [монограф.] / І. М. Кучеренко ; НАН України; Ін–т держави і права імені В. М. Корецького. — К., 2004. — С. 13.

[18] *Кряжевских, К. П.* Право оперативного управления и право хозяйственного ведения государственным имуществом / К. П. Кряжевских. — СПб. : Юридический центр Пресс, 2004. — С. 85.

[19] Цивільний кодекс України: Науково-практичний коментар / за ред. розробників проекту Цивільного кодексу України. — К. : Істина, 2006. — С. 68.

[20] *Евтихиев А.* О юридических лицах публичного права / А. Евтихиев // Харьковский институт народного хазяйства : сборник статей. — Х.: Госиздательство Украина, 1927. С. 74–75.

орієнтації на вирішення спірних питань незалежним судом»[21]; «особливість правового режиму майна»[22], «покладання цивільної відповідальності на державу, органи місцевого самоврядування за зобов'язаннями цих осіб»[23].

Констиутція України визначає, що одним із суб'єктів правових відносин є народ України. Тому у нас виникла ідея дослідити можливість віднесення даного суб'єкта правовідносин до сфери приватного права, чи є народ України самостійним суб'єктом права із наділеним правовим статусом, виступати від власного імені для здійснення певних юридичних дій, та здійснювати певні правочини, які будуть мати юридичні наслідки.

Цікавою думкою є позиція В. Т. Кабишева та О. О. Миронова, які вважають, що народ як соціально-політична спільнота, не є суб'єктом права. Діяльність народу по перетворенню суспільства, узгоджуючись з об'єктивними законами суспільного розвитку, не пов'язана ніякими юридичними нормами. Конституційні норми наділяють народ правами в якості суб'єкта суспільних відносин, а не суб'єкта правовідносин. Народ створює всю юридичну надбудову – норми права, правовідносини і т. ін., є учасником масових, конституційних відносин, в яких народжується фактична державна влада, але сам правосуб'єктністю не володіє. Крім того, на їх думку, прибічники наділення народу правосуб'єктністю не враховують ту обставину, що будь-яке правопорушення передбачає наявність зобов'язаної і правомочної сторони. Оскільки народ не може бути зобов'язаною стороною, він не є і правомочною стороною. Вважати ж народ правомочною стороною і на цій підставі визнавати його суб'єктом права – значить не враховувати ту обставину, що правовий суб'єкт не може бути тільки носієм права, що у народу і не може бути

[21] *Харитонов, Є.* Традиція приватного права в Україні: між Сходом і Заходом (деякі питання методології розробки концепції приватного права в Україні) / Є. Харитонов // Юридична України. — 2003. — № 2. — С. 15.
[22] *Винар, Л. В.* Правовий статус юридичних осіб, заснованих державою : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 «Цивільне право; цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право» / Л. В. Винар. — Львів, 2006. — С. 9.
[23] *Кучеренко І. М.* Організаційно-правові форми юридичних осіб приватного права : [моногр.] / І. М. Кучеренко ; НАН України; Ін–т держави і права імені В. М. Корецького. — К., 2004. — С. 13–14.

іншої, протилежної сторони, рівної йому за соціальною значимістю сторони, перед якою він міг би нести будь-які юридичні обов'язки. Зазначені науковці стверджують, що суб'єктом права від імені народу виступають держава, її органи, громадські організації. Народ має соціальні права – право на працю, на відпочинок, освіту і т.п. Юридичний механізм реалізації цих прав передбачає правосуб'єктність громадян, а не всього народу. Народ, не будучи суб'єктом права, виступає неодмінним учасником всіх суспільних відносин[24].

Аналогічна позиція визначена і в роботах А. В. Міцкевича, який у свій час писав, що народ виступає не в якості безпосереднього суб'єкта права, а як автор, творець нових суспільних відносин. Народ – це категорія політики, а не права. Вони необхідні в юридичній науці, перш за все, для визначення сутності соціально-політичної природи, яка відображає їх як правові категорії, але не може бути поставлена на місце останніх. Участь народу у виборах юридично оформляється в правах кожного окремого громадянина, в правах і обов'язках зборів громадян, виборчих комісіях і т. ін[25].

Досліджуючи питання суб'єктності українського народу Н. В. Неліна відзначала, що сукупність суверенних прав народу характеризує зміст його правосуб'єктності, визначає його конституційно-правовий статус. Однак мати права і здійснювати їх у реальних правовідносинах – не одне і те ж. Зокрема, виступаючи суб'єктом суверенних прав, народ не обов'язково в усіх випадках повинен сам безпосередньо здійснювати свої права, бути суб'єктом конституційних правовідносин. Для здійснення суверенних прав народу створюються інститути безпосередньої і представницької демократії, тому при реалізації конституційної правосуб'єктності народ виступає суб'єктом не тільки безпосередньо, а й головним

[24] Кабышев В. Т. Категория «народ» в советском конституционном законодательстве / В. Т. Кабышев, О. О. Миронов // Правоведение. – 1969. – № 4. – С. 36-41.
[25] Мицкевич А. В. Субъекты советского права / А. В. Мицкевич. – М.: Государственное издательство юридической литературы, 1962. – 214 с.

чином в особі конкретних носіїв – державних органів та інших суспільнополітичних інститутів[26]

Р. Г. Губенко та В. Ф. Коток, стверджували, що народ може бути як суб'єктом «установчих» правовідносин, виступаючи суверенним носієм влади і здійснюючи її головним чином через представницькі органи, так і «конкретних» правовідносин, здійснюючи народовладдя безпосередньо, наприклад, у формі референдуму[27]

С. С. Кравчук стверджував, що народ може бути безпосереднім суб'єктом державно-правових відносин, оскільки він може виразити свою державницьку волю безпосередньо шляхом референдуму і вона буде обов'язковою для всіх державних органів і громадян. Зокрема свою волю народ виражає також завдяки виборам представницьких органів державної влади, визначаючи їх склад і напрямки діяльності. Право виражати державну волю шляхом референдуму, право утворювати органи державної влади виключні права народу як суб'єкта державно-правових відносин [28]

В. С. Основин бачив особливості правосуб'єктності народу в державному праві в тому, що народ:

а) виступає як першоджерело всіх прав і обов'язків, що мають місце у державі, оскільки всі права і обов'язки – це правове вираження волі народу;

б) наділений всією повнотою державної влади і всіма матеріальними благами, і тому саме право є державним виразом волі народу;

в) свої права, зазвичай, здійснює через державу і її органи, оскільки невіддільний від своєї країни.

В. С. Основин також відзначає, що особливість правосуб'єктності народу полягає в тому, що він виступає першоджерелом всіх прав і обов'язків, встановлених державою, що є

[26] Неліна Н. В. До питання конституційної правосуб'єктності українського народу / Н.В. Неліна // Держава і право. – 2010. – Вип. 49. – С. 180-184.

[27] Коток В. Ф. Конституционно-правовые отношения в социалистических странах / В. Ф. Коток // Правоведение. – 1962. – № 1. – С. 41-52.

[28] Советское государственное право / под ред. С.С. Кравчука. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: Юрид. лит., 1985. – 464 с.

вираженням його волі, володіє всією повнотою державної влади і всіма матеріальними благами, і тому саме право є державним вираженням волі народу; свої права, як правило, здійснює через державу і його органи, оскільки вони невіддільні від держави [29]

В.М. Корчака робить висновок, що особливий суб'єкт конституційно-правових відносин характеризується окремими, не загальними, відмінними від інших суб'єктів рисами. У нашому випадку ми можемо констатувати, що такими рисами є:

1) те, що до народу, як суб'єкта конституційно-правових відносин, дуже важко застосовувати розподіл його правоздатності і дієздатності. Ми поділяємо думку російської дослідниці;

2) характеристика народу, як «особливого суб'єкта», ґрунтується на тому, що народ виступає, як єдине першоджерело влади. Відповідно до Основного Закону України, право визначати і змінювати конституційний лад в Україні належить виключно народові і не може бути узурповане державою, її органами або посадовими особами. Здійснення влади в країні – це правове вираження волі народу;

3) народ є носієм суверенітету, наділений всією повнотою державної влади і всіма матеріальними благами, а тому сама влада і право є державним виразом волі народу;

4) народ здійснює владу безпосередньо і через органи державної влади та органи місцевого самоврядування.

Український народ, на думку В.М. Корчака, виступає суб'єктом конституційноправових відносин і наділений при цьому особливою правосуб'єктністю, яка полягає у тому, що до народу, як суб'єкта конституційно-правових відносин, дуже важко застосовувати розподіл його правоздатності і дієздатності. Він виступає як єдине першоджерело влади і здійснення влади в Україні. Народ є носієм суверенітету, наділений всією повнотою державної влади і всіма матеріальними благами, а тому сама влада і право є державним

[29] Основин В. С. Советские государственно-правовые отношения / В. С. Основин. – М.: Жур. литература, 1965. – 167 с

виразом волі народу. Народ здійснює владу безпосередньо і через органи державної влади та органи місцевого самоврядування[30].

Таким чином в правовій науці сформувалась узагальнена позиція щодо того, що український народ є суб'єктом права. В той же час можемо констатувати, що народ України є суб'єктом публічного права, правоздатність народу України визначена Конституцією України та іншими нормативними актами. В той же час, ми не притримуємося думки, що народ України є носієм та суб'єктом приватноправових відносин. Обґрунтовуючи дану позицію зазначимо, що хоча народ України і визначено як власника певного майна (Конституція України) в той же час самостійно, зазначений суб'єкт, дії з цим майном здійснювати не може. Ми спостерігаємо те, що права, якими наділений народ України, та які можуть характеризувати його як учасника приватних відносин, трансформуються у сферу публічного права, а саме: від імені народу України розпоряджанням майна здійснюють публічні державні суб'єкти. Тому український народ, у сфері приватноправових відносин не може бути визначений як самостійний суб'єкт - а його право трансформоване та здійснюється суб'єктами публічного права. Правовий статус суб'єктів публічного права в сфері приватноправових відносин розглянемо у подальших підрозділах.

[30] Корчака В. М. правосуб'єктність українського народу як особливого суб'єкта конституційно-правових відносин / В.М. Корчака // Науково-інформаційний вісник. Право . – 2014. - № 10. – С. 118- 124.

1.3. Проблематика визначення юридичних осіб публічного права як учасників цивільних відносин.

Прояв дихотомії права на право приватне та право публічне спостерігається й у діяльності юридичних осіб. Законодавець, виділяючи у ст. 81 ЦК України юридичні особи приватного права та юридичні особи публічного права наслідував закріплений у ст. 2 ЦК України поділ учасників цивільних відносин на осіб приватного права та суб'єктів публічного права. Зокрема згідно ч. 2 ст. 81 ЦК України юридичні особи, залежно від порядку їх створення, поділяються на юридичних осіб приватного права та юридичних осіб публічного права. Юридична особа приватного права створюється на підставі установчих документів відповідно до статті 87 ЦК України. Юридична особа публічного права створюється розпорядчим актом Президента України, органу державної влади, органу влади Автономної Республіки Крим або органу місцевого самоврядування.

У такий розпорядчий спосіб створюються (або юридичними особами публічного права є): державні (бюджетні) установи, державні (казенні) підприємства, комунальні підприємства, державні (комунальні) навчальні заклади та інші.

Інститут юридичної особи публічного права відомий нині майже всім державам романо-германської правової сім'ї (наприклад, в Австрії до них належать органи державної влади та деякі інші публічно-правові утворення в цілому; в Німеччині ними вважаються державні університети, торгово-промислові палати та деякі інші організації, що не є носіями публічної влади). При цьому зазначений правовий інститут притаманний не тільки європейським, але й латиноамериканським та африканським державам, які зберегли в певній мірі правові системи європейських держав — колишніх метрополій. Нагальна потреба в реанімації у законодавстві Російської

Федерації інституту юридичної особи публічного права, відстоюється нині активно у російській доктрині права.

Повертаючись до українського права, складність на практиці створює факт відсутності в нормативному порядку єдиних підходів щодо суті окреслених в цивільному законодавстві юридичних осіб публічного права, адже закріплюючи у ч. 2 ст. 81 ЦК України розподіл юридичних осіб на юридичних осіб приватного права та юридичних осіб публічного права, правовий статус названих юридичних осіб публічного права ЦК України не регулює. Зокрема у ч. 3 ст. 81 ЦК України закріплено, що «цим Кодексом встановлюються порядок створення, організаційно-правові форми, правовий статус юридичних осіб приватного права. Порядок утворення та правовий статус юридичних осіб публічного права встановлюються Конституцією України та законом». У той же час, провівши аналіз чинної нормативно-правової бази України слід констатувати, що комплексне нормативне регулювання правового статусу юридичних осіб публічного права наразі є відсутнім, адже прийняття окремого «спеціального закону» щодо суті юридичних осіб публічного права, як це зазначено у ч. 3 ст. 81 ЦК України, не відбулося. Категорія «юридична особа публічного права» подається у ч. 2 ст. 81 ЦК України, однак їх суть розкривається вузько через процедурний критерій класифікації юридичних осіб (залежно від порядку їх утворення) шляхом протистояння юридичним особам приватного права.

Як наслідок на практиці залишається ряд невизначених питань щодо закріпленої кодифікованої диференціації юридичних осіб на юридичні особи приватного права та юридичні особи публічного права[31]. Зокрема актуальним постає питання про доцільність та про можливість використання закріплених у згаданій ст. 2 ЦК України

[31] Іванов С. О. Особливості правового статусу публічних (державних) юридичних осіб: досвід Польщі // Сучасні проблеми порівняльного правознавства: зб. наук. праць, / за ред. Ю.С. Шемшученка, Я.В. Лазура; упор.: О.В. Кресін, М.В. Савчин. – Ужгород – Київ: Вид-во «Говерла», 2015. – 218с. С. 141 – 143

підходів поділу учасників цивільних відносин щодо інституту юридичної особи, зважаючи на специфіку його правової природи.

Крім цього, актуальним є суть нормативних критеріїв, що використовуються під час поділу юридичних осіб на юридичні особи приватного права та юридичні особи публічного права.

Щодо діючих юридичних осіб публічного права відкритим залишається цілий ряд питань, зокрема: суть та ознаки юридичних осіб публічного права як учасників цивільних відносин; чи юридичні особи публічного права є особами цивільного права чи виступають суб'єктами публічного права під час участі у цивільних відносинах; в якому порядку (публічно-правовому чи приватноправовому) повинен регулюватися правовий статус юридичних осіб публічного права; питання уніфікації речових прав на закріплене їх засновником майно; суть механізму цивільної відповідальності юридичних осіб публічного права; чи можуть юридичні особи публічного права виступати як підприємницькі організації (здійснювати підприємницьку діяльність); суть організаційно-правових форм юридичних осіб публічного права та інші.

Про складність та актуальність визначених вище питань окреслення цивільно-правового статусу юридичних осіб публічного права в Україні свідчить також той факт, що держава, згідно положень чинного цивільного законодавства, може створювати юридичні особи публічного права (згідно ч. 2 ст. 167 ЦК України) та юридичні особи приватного права (згідно ч. 3 ст. 167 ЦК України), хоча суттєвої відмінності правового статусу цих організацій ЦК України не окреслює. Звідси постає наступне резонне питання: чому створені державою (а відтак у публічному порядку) організації в одній ситуації слід визнавати – як юридичні особи публічного права, а в іншому – юридичними особами приватного права? Яка між створеними державою юридичними особами публічного та юридичними особами приватного права є різниця правового статусу?

Для участі у цивільних відносинах їх стороною, колективний суб'єкт публічного права повинен відповідати закріпленим у

цивільному законодавстві вимогам до суб'єктів цивільного права, тобто володіти статусом юридичної особи (публічного права). Через цей факт та зважаючи на відсутність прийнятого спеціального закону щодо юридичних осіб публічного права, актуалізується питання суті ознак юридичних осіб публічного права як учасників цивільних відносин.

На додаток наведеного можна додати ще ряд наступних специфічних ознак правового статусу окреслених в українському цивільному законодавстві юридичних осіб публічного права[32]. Це, зокрема специфіка їх способів припинення діяльності, коли способи припинення юридичних осіб публічного права залежать від способів їх виникнення. Юридичні особи публічного права, що згідно ст. 81 ЦК України виникають розпорядчим актом органу влади, відповідно і припиняють свою діяльність тільки в силу розпорядчого акту компетентного органу держави. При цьому припиняючи діяльність тієї чи іншої державної організації, відповідні органи державної влади керуються принципом доцільності – тими цілями і задачами, котрі необхідно виконувати в суспільстві на даний час.

Окремо слід підкреслити таку особливість державних організацій як те, що деякі аспекти їх правового статусу поряд із положеннями цивільного законодавства врегульовані положеннями іншого законодавства. Наприклад, питання статусу окремих різновидів юридичних осіб публічного права норми ЦК України загалом не врегульовують, а міститься у положеннях інших нормативно-правових актах (напр., положення Господарського кодексу України, - *далі ГК України* щодо державних підприємств; положення Бюджетного кодексу України, - *далі БК України* щодо бюджетних установ). Передбачена також окрема нормативна регуляція ряду сфер діяльності юридичних осіб публічного права. Йдеться, наприклад, про укладання ними договорів державного

[32] Іванов С. О. До питання поділу юридичних осіб на юридичні особи приватного права та публічного права / С. О. Іванов // Університетські наукові записки. Часопис Хмельницького університету управління та права. — 2005. — № 3 (15). — С. 102-103.

замовлення, яке регламентується відповідними спеціальними нормативно-правовими актами; питання їх майнової відповідальності, яке регламентується положеннями БК України та підзаконними актами, а також інші питання.

Наступна особливість полягає в тому, що зважаючи на стратегічність і важливість публічної мети реалізації зі сторони юридичних осіб публічного права, слід зазначити на тісний взаємозв'язок та залежність цих організацій від їх засновника (власника). Зокрема в їхній діяльності не відбулося остаточне відділення від засновника–держави. Остання визначає лінію поведінки цих осіб у зазначених відносинах, прописуючи в установчих документах мету їхньої діяльності, призначаючи їм керівника, виділяючи їм свою майнову базу тощо. Держава стоїть за кожним вчиненим правочином тих осіб публічного права, власником майна яких вона виступає[33], так як у кінцевому рахунку є набувачем всього майна цих осіб.

Щодо юридичних осіб публічного права законодавством прописаною є цільова мета їх діяльності (що дає підстави для ряду вчених стверджувати про їх спеціальну цивільну правоздатність[34]), коли зокрема щодо державних бюджетних установ передбачене у п. 8 ст. 7 БК України принцип цільового використання бюджетних коштів – бюджетні кошти використовуються тільки на цілі, визначені бюджетними призначеннями.

Зрештою юридичні особи публічного права підлягають державному контролю щодо законності, ефективності їх діяльності, а цей факт у свою чергу впливає на їхню лінію поведінки у цивільних відносинах, коли, наприклад, орган, який реалізує державний контроль, управомочений призупинити або відмінити неправомірне рішення юридичної особи публічного права (зокрема бюджетна установа, згідно положень бюджетного права, не має права

[33] Гражданское право : [учебн.]. — [изд. 6–е] / под ред. А. П. Сергеева, Ю. К. Толстого. — М. : ТК Велби, 2002. — Том 1. — С. 225.

[34] Цивільне право України: Підручник: У 2 т. /Борисова В.І. (кер.авт. кол.) Баранова Л.М., Жилінкова І.В. та ін.; За ред. В.І.Борисової, І.В., Спасибо-Фатєєвої, В.Л.Яроцького. –К.: Юрінком Інтер. 2004. Т.1. - С. 129-130.

здійснювати запозичення у будь-якій формі або надавати за рахунок бюджетних коштів позички юридичним та фізичним особам, крім випадків, передбачених законом про Державний бюджет України).

Наступною специфічною ознакою юридичних осіб публічного права, прописаною у нормах чинного (нецивільного) законодавства є їх діяльність на праві державної (комунальної) права власності. Зокрема у ст. 22 ГК України окремо виділені суб'єкти господарювання державного сектора економіки якими виступають суб'єкти, що діють на основі державної власності, а також суб'єкти, державна частка у статутному капіталі яких перевищує п'ятдесят відсотків чи становить величину, яка забезпечує державі право вирішального впливу на господарську діяльність цих суб'єктів.

При цьому для кваліфікації організації в якості юридичної особи публічного права достатньо встановити лише одну із вказаних вище специфічних ознак. Ці особливі риси їх, як суб'єктів публічного права не врегульовуються положеннями цивільного законодавства, а врегульовані не системно у різних спеціальних законах.

У поясненні сутності специфіки юридичних осіб публічного права, можна використати положення розроблених у науці цивільного права «теорій юридичних осіб»[35].

Загалом, можна стверджувати, що кожна теорія про правову природу юридичної особи на момент свого виникнення була актуальною і розкривала ті підходи до розуміння юридичної особи, які об'єктивно склалися у відповідних історичних умовах та пануючій у суспільстві ідеології. Деякі із теорій з часом втратили свою практичну значимість (це, зокрема, стосується деяких теорій юридичної особи радянської доби, таких як «теорія директора»[36], «теорія колективу»[37]); положення інших нині використовуються при розкритті тієї чи іншої ознаки такого складного інституту, як

[35] Гражданское право : [учебн.]. — [изд. 6–е] / под ред. А. П. Сергеева, Ю. К. Толстого. — М. : ТК Велби, 2002. — Том 1. — С. 146–147.

[36] Толстой, Ю. К. О государственных юридических лицах в СССР / Ю. К. Толстой // Вестник Ленинградского университета. — № 3. — Вып. 1. — Л., 1955. — С. 125.

[37] Венедиктов, А. В. Органы управления государственной социалистической собственностью / А. В. Венедиктов // Советское государство и право. — 1940. — № 5–6. — С. 27–28.

юридична особа, гіперболізуючи її (наприклад, теорія персоніфікованого майна[38]).

Зрештою, деякі із наукових теорій про сутність юридичної особи сьогодні є актуальними щодо певного різновиду юридичних осіб. Наприклад, специфіку правового статусу таких різновидів юридичних осіб, як юридичні особи публічного права, можна пояснити з позицій «теорії держави» на основі того, що за кожною такою організацією завжди стоїть держава, яка є власником переданого і набутого цим утворенням майна[39]. Актуальними в діяльності створених державою юридичних осіб також є положення «теорії інтересу»[40], відповідно до якої основою діяльності цих осіб є реалізація на постійній основі інтересів їх засновника (держави) та дестинаторів (українського народу). Орган державної влади з цих позицій як юридична особа уособлює прийом юридичної техніки, що забезпечує реалізацію інтересів згаданих осіб[41]. Для належного виконання поставлених завдань держава виділяє юридичним особам публічного права частину свого майна, яке використовується виключно цільовим способом — положення «теорії цільового майна»[42]. Юридичні особи публічного права наділяються певним майном і статусом юридичної особи для досягнення суспільно корисної мети («теорія соціальної реальності»[43]). Зрештою, саме у процесі участі у цивільних відносинах суб'єктів публічного права, проявляються пункти «теорії фікції» юридичної особи, коли вказані

[38] Ландкоф, С. Н. Субъекты права (лица) / С. Н. Ландкоф // Вып. III Научного комментария Гражданского кодекса. — М. : Знание, 1928. — С. 55.

[39] Аскназий, С. И. Об основаниях правовых отношений между государственными социалистическими организациями (к проблеме юридического лица в Советском гражданском праве) / С. И. Аскназий // Ученые записки Ленинградского юридического института. — Вып. 4. — Л., 1947. — С. 20–21.

[40] Гамбаров, Ю. С. Курс гражданского права / Ю. С. Гамбаров. — СПб., 1911. — Т. 1. Общая часть. — С. 450–452.

[41] Шевченко, Я. М. Новий Цивільний кодекс — основа ринкових відносин / Я. М. Шевченко // Українське право. — 1997. — № 1. — С. 40–41.

[42] Суворов, Н. С. Об юридических лицах по римскому праву. — М. : Статут, 2000. — С. 73–74.

[43] Генкин, Д. М. Юридические лица в советском гражданском праве / Д. М. Генкин // Проблемы социалистического права. — 1939. — № 1. — С. 91–92.

суб'єкти публічного права у нормах закону прирівнюється у цивільних відносинах до осіб приватного права[44].

Загалом, поняття «юридична особа» своєму виникненню завдячує теорії фікції і означає особу, яку створено юридично (або фіктивно) для участі у правовідносинах (її немає насправді, як живої істоти). Однак у процесі участі цих штучних утворень у правовідносинах вони в нормативному порядку проголошуються реальними суб'єктами права, із власною цивільною правоздатністю та дієздатністю (ст.ст. 91–92 ЦК України).

Відповідно до ст. 82 ЦК України на юридичних осіб публічного права у цивільних відносинах поширюються положення цього Кодексу, якщо інше не встановлено законом. Виходячи з цього нормативного положення можна зробити висновок, що наведені у ЦК України загальні підходи щодо юридичних осіб (приватного права) поширюються на правовий статус юридичних осіб публічного права. У той же час зазначені вище публічно-правові характеристики юридичних осіб публічного права мають своє продовження на механізм їх участі у цивільних відносинах, створюючи цим самим специфіку прояву визначених у цивільному законодавстві загальних ознак юридичних осіб в діяльності цих організацій.

Проводячи аналіз суті юридичної особи в Україні, слід відмітити, що законодавець у ст. 80 ЦК України закріплює найбільш загальне визначення юридичної особи як організації, створеної та зареєстрованої у встановленому законом порядку. Як наслідок, таке широке визначення своїм змістом охоплює сутність юридичних осіб приватного права та юридичних осіб публічного права (хоча, на думку деяких вчених, традиційне визначення юридичної особи через поняття «організація» необхідно замінити на ширше за своїм змістом поняття — «утворення»[45], адже можливим є заснування юридичної

[44] Іванов, С. О. Правова сутність публічних юридичних осіб / С. О. Іванов // Збірник тез наукових робіт учасників 1–ої Всеукраїнської цивілістичної наукової конференції студентів та аспірантів, 24–25 лютого 2006 року. — Одеса : Фенікс, 2006. — С. 25–26.

[45] Чиркин, В. Е. Юридическое лицо публичного права / В. Е. Чиркин. — М. : Норма, 2007. — С. 46.

особи однією фізичною особою, йдеться про так звані «компанії однієї особи»).

Системно розглядаючи розміщені у ЦК України підходи до розуміння юридичної особи, можна виявити такі давно відомі у теорії цивільного права ознаки юридичної особи, як організаційна єдність, майнова відокремленість, участь у майнових і особистих немайнових правовідносинах від свого імені, самостійна майнова відповідальність організації за власними зобов'язаннями, можливість виступати стороною в цивільному процесі. Ці риси юридичних осіб містилися у дефініції юридичної особи у ст. 23 ЦК УРСР 1963 року. В нині чинному ЦК України наведені риси юридичних осіб вже не містяться описово в одній нормі права, а сконцентровані у різних частинах тексту закону.

Проводячи аналіз суті ознак юридичних осіб публічного права та специфіку їх прояву слід, перш за все, згадати таку ознаку юридичних осіб, як організаційна єдність.

Юридичні особи публічного права, як суб'єкти права володіють ознакою організаційної єдності. Про це свідчить той факт, що юридичні особи публічного права як окремі учасники цивільних відносин не є складовою частиною іншої особи (наприклад, держави), мають свій апарат управління та структурні підрозділи, в них діють свої внутрішні норми і правила. Зокрема, такі різновиди юридичних осіб публічного права, як органи державної влади України (у п. 1 ст. 4 Закону України «Про центральні органи виконавчої влади» зазначено, що міністерства та інші центральні органи виконавчої влади є юридичними особами публічного права), структурно складаються із структурних підрозділів, посад, склад яких окреслено законодавством. У цьому проявляється *внутрішня організаційна єдність* юридичних осіб публічного права, що дозволяє розглядати ці особи не як суму окремих розрізнених елементів, а як єдине ціле — повноцінних організацій у цивільному обороті.

Діяльність всіх органів та структурних підрозділів юридичних осіб публічного права спрямована на досягнення мети створення

певного суб'єкта права, що обумовлює їх *функціональну єдність*. Наприклад метою створення казенних підприємств згідно ст. 56 ГК України є виробництво суспільно необхідної продукції (робіт, послуг), яке за своїми умовами і характером потреб, що ним задовольняються, як правило, не може бути рентабельним.

Організаційна сторона діяльності юридичних осіб не вичерпується лише внутрішніми взаємозв'язками. Юридична особа повинна мати також зовнішню єдність та автономію у своїх діях щодо інших суб'єктів права. Самостійність у цивільному обороті є підсумковою ознакою юридичної особи і одночасно метою, заради якої вона створюється. Досягнення мети у вигляді виконання покладених засновником–державою завдань та отримання повноважень щодо їх виконання, а також матеріальних засобів (економічна єдність) обумовлює *зовнішню автономію* юридичних осіб публічного права, коли зазначені суб'єкти права у цивільних відносинах не коригують свою поведінку залежно від волевиявлення інших суб'єктів права, а самостійно укладають правочини, підшукують контрагентів, несуть майнову відповідальність.

Слід також врахувати й на об'єктивно присутню особливість прояву ознаки організаційної єдності юридичних осіб публічного права порівняно із юридичними особами приватного права. Вона полягає в тому, що мета створення перших та склад їх органів, які реалізують цю мету, окреслюється в імперативному порядку законодавством, в той час як для юридичних осіб приватного права ця мета їх створення окреслюється на добровільних засадах їх засновниками в установчих документах. У підтвердження цього можна зазначити, що мета створення Збройних Сил України у вигляді оборони України, захисту її суверенітету, територіальної цілісності і недоторканності закріплена у ст. 1 Закону України «Про Збройні Сили України».

Наступна важлива ознака участі створених у розпорядчому порядку суб'єктів публічного права у цивільних відносинах на правах їх учасників – це їх майнова відокремленість.

Юридичні особи публічного права, які згідно ч. 2 ст. 2 ЦК України є учасниками цивільних відносин мають певну свободу дій, майнову основу якої складає відокремленість майна. Про ознаку майнової відокремленості учасників цивільних відносин йдеться у ч. 2 ст. 1 ЦК України, відповідно до якої цивільні відносини встановлюються між особами на засадах юридичній рівності, вільному волевиявленні та *майновій самостійності* їхніх учасників.

Безпосереднім нормативним підтвердженням тези про майнову відокремленість, наприклад, таких різновидів юридичних осіб публічного права, як органи державної влади (міністерства) є положення п. 24 ч. 2 ст. 8 Закону України «Про центральні органи виконавчої влади», відповідно до якого міністр уповноважений приймати рішення щодо розподілу бюджетних коштів, головним розпорядником яких є міністерство. Зрештою про певну відокремленість («оперативну самостійність») таких юридичних осіб публічного права, як органи державної влади від держави йдеться й у науці адміністративного права[46].

Способами формування відокремленості майна юридичних осіб публічного права (об'єктами майна державних організацій) є, перш за все, закріплення державою майна на відповідному речовому праві, а, по-друге, придбані самою юридичною особою публічного права інші необхідні для її нормального функціонування об'єкти. Зазначені об'єкти об'єднується в єдиний майновий комплекс юридичної особи публічного права і відокремлюється від майна інших суб'єктів цивільних відносин (від держави, персоналу юридичної особи публічного права, інших організацій тощо).

Категоричну позицію щодо майнової відокремленості юридичних осіб публічного права займає законодавець у ч. 1 ст. 329 ЦК України, де визначено, що юридична особа публічного права набуває право власності на майно, передане їй у власність, та на майно, набуте нею у власність на підставах, не заборонених законом.

[46] Адміністративне право України. Академічний курс : [підручн.] : [у двох томах] / [ред. кол. : В. Б. Авер'янов (голова)]. — К. : Юридична думка, 2004. — Т. 1. Загальна частина. — С. 211.

Підтвердженням такої позиції законодавця є поширені думки українських вчених, які пропонують, взагалі відмовитися від юридичних осіб-невласників, а в разі необхідності надавати їм статус філії материнської організації[47].

Однак щодо цього спостерігається колізія чинного іншого (нецивільного) законодавства. Зокрема у той час, як у положеннях ЦК України юридичним особам публічного права наданий «привілей» бути власниками свого майна в Господарському кодексі України та у спеціальних законах про окремі види юридичних осіб публічного права майновою основою відокремленості створених державою організацій є не право їх приватної власності, а обмежені речові права на чуже майно (якими відповідно до п. 5 ст. 22 ГК України є право оперативного управління та право господарського відання). Більш того, наявна колізія в самому ЦК України, коли у п. 1 ст. 329 ЦК України закріплено право власності юридичних осіб публічного права на майно, передане їм у власність, та на майно, набуте ними у власність на підставах, не заборонених законом, а у п. 2, 3 ст. 326 ЦК України визначено виключно можливість *управляти* правом власності держави від імені та в її інтересах зі сторони органів державної влади, які згідно закону є юридичними особами публічного права.

У процесі вирішення цієї колізії слід черговий раз зважити на особливості правового статусу юридичних осіб публічного права і на закріплення за цими особами спеціальним законодавством статусу суб'єкта публічного права. Через це, ознака майнової відокремленості в діяльності юридичних осіб публічного права нині має свій специфічний варіант розвитку. Конкретизуючи наведене положення, відзначимо, що у наш час щодо юридичних осіб публічного права, незважаючи на положення п. 1 ст. 325 ЦК України про участь у цивільних відносинах юридичних осіб — власників, у законодавстві

[47] Винник О. Имущественная самостоятельность как необходимое условие для осуществления предпринимательской деятельности (проблема правового режима имущества субъекта предпринимательства) / О. Винник // Предпринимательство, хозяйство и право. — 1997. — № 3. — С. 3-6.

не створено передумов для їх участі як власників переданого засновником–державою майна. Особливість зазначених організацій полягає в тому, що держава, як їх засновник не втрачає речових прав на передане майно і продовжує виступати єдиним власником цього майна. У підтвердження цього можна навести положення ст. 1 Закону України «Про правовий режим майна у Збройних Силах України», відповідно до якої все майно, закріплене за організаціями Збройних Сил України, — це державне майно.

У ст. 22 ГК України окремо виділені суб'єкти господарювання державного сектора економіки якими виступають суб'єкти, що діють на основі державної власності, а також суб'єкти, державна частка у статутному капіталі яких перевищує п'ятдесят відсотків чи становить величину, яка забезпечує державі право вирішального впливу на господарську діяльність цих суб'єктів.

Зазначена теза про діяльність юридичних осіб-невласників має своє продовження і в нинішній доктрині права. Зокрема діяльність створених у розпорядчому порядку державою осіб полягає у досягненні визначеної у нормативному порядку мети їх створення, яка має публічний характер. У належному досягненні зазначеної мети зацікавлена не тільки юридична особа публічного права, обов’язком якої є її здійснення, але й в цілому держава. При цьому держава, яка несе відповідальність за свою діяльність перед людиною (ст. 3 Конституції України), виступаючи засновником юридичних осіб публічного права, передає останнім частину свого майна і здійснює систематичний контроль за виконанням поставлених перед цими особами завдань, за цільовим використанням закріпленого майна. Поширюючи правовий режим власності на передане державою майно суб’єктам публічного права, потрібно зважити на той факт, що у зв’язку з цим можуть виникнути передумови необов’язковості виконання мети їх утворення. Правовідносини власності є абсолютними і дають власнику можливість володіти, користуватися та розпоряджатися майном на власний розсуд (п. 1 ст. 319 ЦК України), тобто незалежно від волі інших осіб, що є неприпустимим

при здійсненні цільової публічної діяльності (наприклад, виконання оборонної або правоохоронної функції), так як може призвести до підміни виконання цієї неприбуткової діяльності особою–власником іншою, більш вигідною для посадових осіб, діяльністю. Крім цього, ситуація визнання юридичних осіб публічного права приватними власниками закріпленого за ними майна призведе до повноправного вирішення долі цього балансового майна органами (дирекцією) такої організації через повноваження розпорядження (його відчуження) і, як наслідок, до неможливості реалізації права державної чи комунальної власності. Також слід зважити на той факт, що проголошення суб'єктів публічного права власниками переданого майна є передумовою несення ними самостійної цивільно-правової відповідальності за зобов'язаннями, а це, зрештою, може призвести до припинення діяльності цих осіб через процедуру їхнього банкрутства і, як наслідок, до зриву виконання покладеної на них публічної діяльності.

Висловлену тезу про неможливість проголошення на сьогодні юридичних осіб публічного права (зокрема таких, як органи державної влади) суб'єктами права приватної власності відстоює багато українських вчених. «Органи державної влади є юридичними особами — невласниками, які діють на власності інших осіб»[48]. Держава через закріплення свого майна за органами державної влади лише передає (делегує) право на управління цим майном, обмежуючи свої повноваження щодо володіння, користування та розпорядження цим майном[49]. Більш того, сьогодні юридичні особи публічного права не можуть виступати власниками не тільки переданого державою майна, але й будь-якого іншого, набутого їхніми зусиллями майна, так як відповідно до норм цивільного законодавства зазначені особи уповноважені здійснювати право власності держави України (ч. 2 ст. 326 ЦК України). Функціонування створених державою або

[48] Спасибо-Фатєєва, І. Окремі аспекти поняття юридичних осіб / І. Спасибо-Фатєєва // Підприємництво, господарство і право. — 2001. — № 8. — С. 9.
[49] Шевченко, Я. Власник і власність у системі ринкових відносин в Україні / Я. Шевченко // Право України. — 1997. — № 2. — С. 9.

територіальною громадою юридичних осіб публічного права окремо від їх засновника (поза сферою виконання поставлених нею завдань) як самостійних осіб - власників неможливе.

У такий спосіб, можна констатувати, що у чинному українському законодавстві ступінь майнової відокремленості у різних видів юридичних осіб є неоднаковою. Не всі різновиди юридичних осіб мають право володіти майном на праві власності. Для юридичних осіб публічного права держава передає своє майно у відповідне обмежене речове право, фактично залишаючись власником цього майна, на відміну від юридичних осіб приватного права, яким держава передає це майно у власність. З урахуванням цього, ***положення п. 1 ст. 325 ЦК України, згідно з яким «суб'єктами права приватної власності є фізичні та юридичні особи», необхідно уточнити, що «суб'єктами права власності є фізичні та юридичні особи приватного права». Дію ст. 329 ЦК України про набуття права власності юридичною особою публічного права слід скасувати***. Право власності на майно можуть набувати створені державою (згідно п. 3 ст. 167 ЦК України) *юридичні особи приватного права* (підприємницькі товариства тощо). Небезпека участі за нинішніх умов юридичних осіб–невласників у цивільному обороті для третіх осіб нейтралізується правилом про необмежену додаткову відповідальність власника–засновника за їхніми зобов'язаннями.

В умовах сформованої тези про неможливість, з урахуванням норм чинного законодавства, закріплення за юридичними особами публічного права на праві приватної власності переданого державою майна, необхідно розглянути можливість майнового відокремлення цих суб'єктів права на основі іншого речового права. У п. 5 ст. 22 ГК України щодо цього вказано, що держава реалізує право державної власності у державному секторі економіки через систему організаційно-господарських повноважень відповідних органів управління які здійснюють свою діяльність на основі *права оперативного управління* або *права господарського відання.*

Зміст права оперативного управління розкрито у ст. 137 ГК України, де правом оперативного управління у цьому Кодексі визнається речове право суб'єкта господарювання, який володіє, користується і розпоряджається майном, закріпленим за ним власником (уповноваженим ним органом) для здійснення некомерційної господарської діяльності, у межах, встановлених цим Кодексом та іншими законами, а також власником майна (уповноваженим ним органом).

Нині актуальними є наукові дискусії щодо юридичної природи права оперативного управління та можливості його ідентифікації в якості речового права на чуже майно. При цьому можна виділити специфічну рису цього правового інституту. Особливість конструкції права оперативного управління полягає в тому, що з моменту свого виникнення його розглядають як речово-правову форму організації управління майном власника, зокрема держави[50]. Право оперативного управління, порівняно із передбаченими у ст. 395 ЦК України речовими правами на чуже майно, які за своєю юридичною суттю є обмеженнями права власності, виступає, перш за все, засобом відокремлення майна, що його застосовує публічний власник для зняття з себе тягаря щодо утримання майна (є способом здійснення права державної власності).

Наступне, прописане в чинному законодавстві речове право, на основі якого реалізують свою діяльність юридичні особи публічного права, є право господарського відання. В основі виникнення цього речового права є той факт, що механізм права оперативного управління не може бути присутніми в діяльності тих державних організацій, які мають на меті отримання прибутку шляхом створення та розповсюдження певних матеріальних благ в суспільстві. Зокрема стало очевидним, що для державного підприємства для випуску ним конкурентоспроможної та рентабельної продукції потрібно надати більшу самостійність від власника ніж для державної установи

[50] *Венедиктов, А. В.* Государственная социалистическая собственность / А. В. Венедиктов. — М.–Л. : Изд–во АН СССР, 1948. — С. 349–350.

(наприклад, військової частини). Тому замість доволі обмеженого за обсягом можливостей права оперативного управління державним майном щодо державних підприємств була внесена пропозиція закріплювати передане державою майно на іншому речовому праві - праві (повного) господарського відання.

Майже без змін положення радянського права повного господарського відання віддзеркалені в положеннях нині діючого Господарського кодексу України (однак замість «*права* ***повного*** *господарського відання»* в ГК України використовується поняття *«право господарського відання»* виходячи при цьому з того, що суб'єкт права господарського відання вже не прирівнюється в правах до власника). Нині право господарського відання ідеологами школи господарського права пропонується розповсюдити на державні підприємства. Зокрема у ст. 136 ГК України визначено право господарського відання, як речове право суб'єкта підприємництва, який володіє, користується і розпоряджається майном, закріпленим за ним власником (уповноваженим ним органом), з обмеженням правомочності розпорядження щодо окремих видів майна за згодою власника у випадках, передбачених цим Кодексом та іншими законами.

Наявність відокремленого майна є передумовою наступної ознаки юридичної особи - її самостійної майнової відповідальності (п. 1, 2, 3 ст. 96 ЦК України). Майно організації юридично відокремлюється не тільки щодо належного виконання покладених завдань, а також є матеріальною гарантією здійснення відшкодувань потенційним її кредиторам — контрагентам. Цим обмежується ризик несення майнової відповідальності засновника лише майном, переданим юридичній особі та реалізується на практиці ідея самостійності юридичної особи, як суб'єкта права.

Проводячи аналіз специфіки механізму цивільно-правової відповідальності юридичних осіб публічного права як учасників

цивільних відносин[51], зазначимо, що у правозастосовній практиці спеціально наголошується про неврегульованість питання відповідальності юридичних осіб, за якими майно закріплено на праві оперативного управління, зокрема державних установ (організацій), що перебувають на державному бюджеті та казенних підприємств[52] щодо джерел погашення виниклої заборгованості та процедури списання закріплених бюджетних коштів (абз. 6 п. 1 листа Вищого арбітражного суду України до Кабінету Міністрів України «Щодо відповідальності юридичних осіб, за якими майно закріплено на праві оперативного управління»[53]). Зрештою, на недостатню розробленість у правовій науці проблеми майнової відповідальності заснованих державою організацій вказують також науковці[54]. Так, свого розв'язання потребують питання про джерела відшкодування шкоди, завданої цими організаціями, встановлення суб'єкта несення відповідальності, можливість застосування додаткової відповідальності власника майна - держави, механізм реалізації субсидіарної відповідальності держави.

Нині поширеною є практика коли юридичні особи публічного права як учасники цивільних відносин виступають в якості відповідачів по цивільним справам. Зокрема на основі аналізу правозастосовної практики можна виявити випадки подання позовів до юридичних осіб публічного права у договірних зобов'язаннях, наприклад, щодо виселення цих осіб із орендованих ними приміщень у зв'язку із виникненням заборгованості по орендній платі; про дострокове розірвання укладеного юридичною особою публічного

[51] Іванов *С. О.* Особливості розгляду судових справ щодо державних бюджетних установ – відповідачів // **Н**аукове фахове видання «Часопис Національного університету «Острозька академія». Серія «Право», № 2 (8). – 2013 рік. . [Електронний ресурс] — Режим доступу: http://www.lj.oa.edu.ua/archives/n2-2013.

[52] Про звернення Вищого господарського суду України до Верховної Ради України і Кабінету Міністрів України щодо необхідності законодавчого унормування відповідальності юридичних осіб : інформаційний лист Вищого господарського суду України від 09.11.2001 р. № 01–8/1187 // Вісник господарського судочинства. — 2002. — № 1. — С. 119.

[53] Щодо відповідальності юридичних осіб, за якими майно закріплено на праві оперативного управління : лист Вищого арбітражного суду України від 27.06.2001 р. № 01–2.2/165 // Бюлетень «Бізнес: законодавство та практика». — 2002. — № 2.

[54] Трубін, І. Загальні проблеми юридичної відповідальності за бюджетні правопорушення / І. Трубін // Підприємництво, господарство і право. — 2007. — № 6. — С. 98.

права договору у зв'язку із тим, що відповідач (юридична особа публічного права) порушив строк виконання зобов'язання із здійснення оплати, і, як наслідок, це виконання втратило інтерес для позивача та інші. Загальний аналіз наведених випадків залучення державних організацій до договірної відповідальності свідчить, що причиною цього виступає, перш за все, несвоєчасне державне фінансування їх потреб.

Є ситуації недоговірної цивільно-правової відповідальності юридичних осіб публічного права (наприклад, під час завдання шкоди джерелом підвищеної небезпеки, володільцем якого виступають зазначені особи - ст. 1187 ЦК України). Актуальність накладення цього різновиду деліктної відповідальності пов'язується фактом закріплення за юридичними особами публічного права значної кількості об'єктів, використання яких створює підвищену небезпеку для особи, яка цю діяльність здійснює, та інших осіб. У нинішньому цивільному законодавстві збережено принцип несення відповідальності за шкоду, завдану джерелом підвищеної небезпеки не тільки власника цього джерела, але й особи, яка володіє зазначеним джерелом на іншій правовій підставі (ч. 2 ст. 1187 ЦК України).

Поширеними є також ситуації відповідальності юридичних осіб публічного права за моральну шкоду, яка настає у випадку, коли втрати немайнового характеру внаслідок моральних чи фізичних страждань або інших негативних явищ, заподіяних фізичній чи юридичній особі (п. 3 постанови Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику в справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди»[55]), були спричинені неправомірними рішеннями, діями чи бездіяльністю персоналу певної юридичної особи публічного права (наприклад, під час відшкодування моральної шкоди, завданої каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю

[55] Про судову практику в справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди : постанова Пленуму Верховного Суду України від 31.03.1995 р. № 4 [Електронний ресурс] Верховна Рада України. Законодавство України. — URL : http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=v0004700-95.

фізичної особи внаслідок дії джерел підвищеної небезпеки, володільцями яких виступають юридичні особи публічного права, — ч. 2 ст. 1167 ЦК України).

Щодо участі юридичних осіб публічного права позивачами у справах про відшкодування завданої їм моральної шкоди (ст. 1167 ЦК України) необхідно зазначити, що відповідно до ч. 2 ст. 31 Закону України «Про інформацію» юридичні особи в цьому випадку мають право вимагати у суді лише спростування недостовірної інформації та не можуть вимагати відшкодування моральної (немайнової) шкоди. Слід зазначати, що застосування поняття «спричинення моральної шкоди» щодо таких учасників цивільних відносин, як юридичні особи, є спірним, зважаючи на складність доведення факту фізичних або психічних страждань такими суб'єктами права, як організації. Втрати немайнового характеру внаслідок моральних чи фізичних страждань можливі лише у фізичних осіб, які мають психіку (свідомість). Внаслідок цього логічним є виділення у правозастосовній практиці окремо завдання моральної шкоди фізичній особі та *немайнової шкоди юридичній особі* (ч.ч. 2, 3 п. 3 постанови Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику в справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди»). Це не позбавляє працівника юридичної особи, посадову особу органу державної влади чи органу місцевого самоврядування права на захист честі, гідності та ділової репутації у суді.

В якості специфічної риси цивільної відповідальності юридичних осіб публічного права слід відмітити, що цивільна відповідальність таких осіб як невласників є обмежена грошовими засобами (виділеними державою або отриманими цими особами внаслідок своєї прибуткової діяльності).

Зокрема відповідно до п. 6 Листа Вищого арбітражного суду України «Про Закон України «Про господарську діяльність у Збройних силах України» відповідальність військової частини як суб'єкта господарської діяльності обмежується коштами, які надходять на її рахунок за відповідними статтями, а у разі

недостатності цих коштів відповідальність за зобов'язаннями військової частини несе Міністерство оборони України або інший відповідний центральний орган виконавчої влади. У випадку відсутності або недостатності коштів на рахунку військової частини стягнення за її зобов'язаннями за будь-яких умов не може бути звернено на закріплене за військовою частиною майно. У цих ситуаціях до участі у справі може бути залучено Міністерство оборони України.

Відтак, правило п. 1 ст. 219 ГК України про відповідальність правопорушника всім належним йому на праві власності або закріпленим за ним на праві господарського відання чи оперативного управління майном слід трактувати обмежено в ситуації юридичних осіб публічного права. У цьому випадку норми цивільного або господарського законодавства застосовуються до суб'єктів публічного права з урахуванням специфіки їх правового статусу, яка передбачена в нормах інших галузей права (зокрема бюджетного права); закріплене у п. 1 ст. 219 ГК України поняття «майно» слід розуміти як наявні в юридичній особі публічного права *грошові засоби*.

Цим самим зважаючи на випадки залучення юридичних осіб публічного права до майнової відповідальності, які не є приватними власниками свого майна і на це майно неможливим є стягнення, - доцільно нормативно закріпити положення про субсидіарну відповідальність держави як власника за зобов'язаннями створених нею таких організацій.

У підсумку пропонується на основі змісту цивільно-правових принципів рівності усіх суб'єктів права власності перед законом, судового захисту цивільного права та інтересу, справедливості, добросовісності та розумності внести наступні пропозиції: п. 3 ст. 96 ЦК України слід викласти в такій редакції: «Засновник юридичної особи не відповідає за зобов'язаннями юридичної особи, крім випадків, передбачених цим Кодексом та законом».

Крім цього, пропонується в положення ст. 619 ЦК України внести окремий пункт про встановлення субсидіарної відповідальності держави як власника майна при недостатності грошових коштів в момент несення відповідальності за виниклими зобов'язаннями юридичної особи публічного права. На зміну редакції ч. 1 ст. 174 ЦК України слід закріпити правило, відповідно до якого держава несе відповідальність як учасник цивільних відносин та субсидіарну відповідальність як власник майна створених нею осіб засобами державного бюджету в особі своїх органів державної влади та іншим незакріпленим за юридичними особами державним майном, крім майна, на яке відповідно до закону не може бути звернено стягнення.

Наступною ознакою юридичної особи, за якою здійснюється її персоніфікована участь у цивільному обороті, є найменування юридичної особи. Про ознаку юридичних осіб публічного права «виступ від свого імені» у цивільних відносинах йдеться у спеціальних нормативно-правових актах (наприклад, про власне найменування — «Міністерство оборони України» — зазначається в п. 1 Положення про Міноборони).

Назва юридичних осіб публічного права, як і будь-яких інших організацій складається з двох частин: організаційної форми участі у правовідносинах (наприклад, міністерство, управління) і вказівки на характер діяльності (наприклад, щодо організацій Збройних Сил України – це реалізація державної політики у сфері оборони).

Крім найменування, ідентифікуючою ознакою участі ряду юридичних осіб публічного права у правовідносинах є умовне найменування, яке складається із набору літер та числових символів, а також спеціально розроблена емблема, прапор, штандарт та інші офіційні атрибути. Юридичні особи публічного права у цивільних відносинах користується власною гербовою печаткою. Особливість юридичних осіб публічного права, порівняно з юридичними особами приватного права, полягає у нормативно прописаній можливості використовувати у своєму найменуванні назви інституцій держави.

Особливістю також є те, що юридичні особи публічного права не наділені можливістю на зміну свого найменування за власною ініціативою, адже воно (найменування) прописане імперативно у законі.

В українському цивільному законодавстві закріплено ознаку про державну реєстрацію юридичних осіб (ст. 80 ЦК України).

Актуальним нині є питання державної реєстрації юридичних осіб публічного права. Державна реєстрація новостворених юридичних осіб публічного права (наприклад, органів державної влади та органів місцевого самоврядування) відбувається в загальному порядку з урахуванням ряду особливостей. Специфіка цих осіб полягає в тому, що до вступу в дію Закону України «Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб - підприємців та громадських формувань» значна їх кількість набула статусу окремого суб'єкта права (діяла у статусі юридичної особи) через розпорядчий спосіб створення, без проходження процедури державної реєстрації в порядку визначеному цим Законом. У той же час на сьогодні нормативно закріпленим є правило про те, що процедуру державної реєстрації повинні проходити всі юридичні особи незалежно від їх організаційно-правової форми, форми власності та підпорядкування (ст. 3 Закону України «Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб - підприємців та громадських формувань», ст.ст. 80, 87 та 89 ЦК України). Відтак у ситуаціях, коли організації отримали статус юридичної особи і не підлягали реєстрації в органах державної реєстрації, щодо них чинним законодавством України передбачено процедуру їх включення до Єдиного державного реєстру, про що їм видається відповідна довідка (п. 6 постанови Кабінету Міністрів України «Про створення Єдиного державного реєстру підприємств та організацій України»[56]).

Наступна особливість та проблемне питання діяльності юридичних осіб публічного права – це застосування відомчої (в

[56] Про створення Єдиного державного реєстру підприємств та організацій України : постанова Кабінету Міністрів України від 22 січня 1996 р. N 118 // http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/118-96-п .

межах одного міністерства) реєстрації своїх організацій замість реєстрації закріпленої у Законі України «Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб - підприємців та громадських формувань» для всіх різновидів юридичних осіб. Зокрема у договірній діяльності деяких організацій Збройних Сил України (військових частин) присутня практика заміни державної реєстрації, яка передбачена у Законі України «Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб - підприємців та громадських формувань» їхньою відомчою реєстрацією в Міністерстві оборони України в якості суб'єктів господарської діяльності відповідно до Закону України «Про господарську діяльність у Збройних Силах України».

Щодо цього наведена «відомча» реєстрація військових частин не замінює визначену у законі на загальному рівні стосовно усіх різновидів юридичних осіб державної реєстрації. Відтак у ситуаціях, коли організації підлягали так званій «відомчій» реєстрації, чинним законодавством передбачено процедуру їх включення до Єдиного державного реєстру. На виконання цього положення у правозастосовній сфері діє правило, відповідно до якого такі учасники цивільних відносин, як військові частини, зобов'язані під час своєї участі у майновому обороті подати реєстраційну картку про підтвердження відомостей про свій статус юридичної особи та копію цього свідоцтва з одночасним пред'явленням оригіналу свідоцтва про реєстрацію військової частини як суб'єкта господарської діяльності у Збройних Силах України.

Крім цього, юридичні особи публічного права при виконанні покладених засновником завдань мають справу з державною або військовою таємницею, а тому під час державної реєстрації таких суб'єктів публічного права в якості юридичних осіб не можна допустити включення відомостей, які стосувалися б згаданих видів таємниць, у відкритий Єдиний державний реєстр. Це може завдати шкоди безпеці держави. Через це, нормативно закріпленим є те, що до Єдиного державного реєстру не заносяться відомості, які

складають державну таємницю (п. 4. ст. 16 Закону України «Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб - підприємців та громадських формувань»). Ряд вчених пропонує також звільнити юридичні особи публічного права від реєстраційного збору за проведення державної реєстрації та створити самостійні реєстри юридичних осіб публічного права[57].

На основі аналізу норм чинного українського законодавства, в якості наступної специфіки правового статусу юридичних осіб публічного права можна зазначити їх особливий порядок створення. Пропонується виділяти два етапи формування юридичних осіб публічного права як суб'єктів права: дії, спрямовані на створення суб'єкта публічного права для участі у відповідних владних відносинах (через прийняття відповідного управлінського акта, зокрема наказу, розпорядження, постанови про створення певного суб'єкта публічного права), — *адміністративно-правовий етап*; і дії, спрямовані на виникнення передумов виступу учасником цивільних відносин (подача необхідної документації для реєстрації юридичною особою в загальному для всіх організацій порядку), — *цивільно-правовий етап*[58]. Нормативним супроводженням першого етапу є, наприклад, зміст положення п. 1 ст. 5 Закону України «Про центральні органи виконавчої влади», відповідно до якого такі різновиди юридичних осіб публічного права, як міністерства та інші центральні органи виконавчої влади утворюються, реорганізуються та ліквідуються Президентом України за поданням Прем'єр-міністра України. Нормативним регулюванням згаданого другого етапу створення юридичних осіб публічного права є положення п. 6 ст. 5 Закону України «Про центральні органи виконавчої влади», відповідно до якого державна реєстрація міністерства, іншого центрального органу виконавчої влади як юридичної особи

[57] *Первомайський, О. О.* Участь територіальної громади у цивільних правовідносинах : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 «Цивільне право; цивільний процес; сімейне право і міжнародне приватне право» / О. О. Первомайський. — Х., 2003. — С. 11.

[58] Дет. див.: *Іванов С. О.* Сутність правосуб'єктності юридичних осіб публічного права у цивільних відносинах: досвід зарубіжних країн / С. О. Іванов // Університетські наукові записки. Часопис Хмельницького університету управління та права. — 2010. — № 4 (36). — С. 41-47.

здійснюється у триденний строк з дня набрання чинності акта Президента України про призначення керівника новоутвореного міністерства, іншого центрального органу виконавчої влади. Здійснення заходів щодо державної реєстрації міністерства, іншого центрального органу виконавчої влади як юридичної особи покладається на керівника такого органу.

Юридичні особи, які виникають розпорядчим актом органу державної влади відповідно припиняють свою діяльність, як правило, в силу розпорядчого акта компетентного органу державної влади про припинення їх діяльності. При цьому зазначені підходи щодо утворення юридичних осіб публічного права у два етапи: як суб'єкта публічного права і як учасника цивільних відносин, логічно повинні бути присутні й під час процедури припинення діяльності цих суб'єктів права: спочатку визначений у конституційному порядку орган державної влади (наприклад, Президент України) повинен прийняти рішення про припинення функціонування певної юридичної особи публічного права (наприклад, міністерства в порядку реформування), що є підставою для припинення функціонування цього суб'єкта права як юридичної особи публічного права (шляхом виключення запису про державну реєстрацію його припинення з Єдиного державного реєстру).

Крім цього, серед способів припинення юридичних осіб публічного права не використовуються такі традиційні форми припинення юридичних осіб приватного права, як добровільне припинення діяльності за рішенням його органів (так як нормативно закріплена обов'язкова до виконання на постійній основі мета створення створених у публічному порядку організацій). Також неможливою є примусова ліквідація за рішенням суду юридичних осіб публічного права через процедуру банкрутства (адже українським законодавством закріплена субсидіарна відповідальність держави за зобов'язаннями таких осіб). Ліквідація державних організацій можлива лише виключно у публічному порядку за

рішенням держави–засновника в особі вищих органів державної влади.

Окрім ліквідації, типовим способом припинення діяльності юридичних осіб публічного права є їхня реорганізація. Відповідно до ст. 106 Конституції України держава в особі своїх вищих органів влади вправі в будь-який момент реорганізувати центральні органи управління в інші державні органи (як це було, наприклад, реалізовано в положеннях постанови Кабінету Міністрів України «Про оптимізацію системи центральних органів виконавчої влади»[59]). Зміна організаційно-правової форми таких різновидів юридичних осіб публічного права, як органи державної влади у добровільному порядку (за рішенням їх керівників або штату службовців) є неможливим.

Чинне цивільне законодавство України визначає юридичну особу суб'єктом права, який володіє цивільною правоздатністю (ст. 91 ЦК України) та цивільною дієздатністю (ст. 92 ЦК України). Через цей факт, у ч. 2 ст. 80 ЦК України, яка присвячена визначенню юридичної особи, згадуються також такі ознаки юридичної особи, як наявність цивільної правоздатності та дієздатності.

Цивільна правоздатність юридичної особи — це її здатність мати цивільні права і обов'язки.

Момент виникнення цивільної правоздатності у юридичної особи приурочений до моменту її створення, тобто з дня внесення запису про її державну реєстрацію до єдиного державного реєстру. Припиняється цивільна правоздатність юридичної особи - з дня внесення до єдиного державного реєстру запису про припинення діяльності юридичної особи (ч. 4 ст. 91 ЦК України).

Проводячи аналіз положень ст. 91 ЦК України щодо обсягу цивільної правоздатності юридичної особи, відповідно до якої юридична особа здатна мати такі ж цивільні права та обов'язки

[59] Про оптимізацію системи центральних органів виконавчої влади : Постанова Кабінету Міністрів України від 10 вересня 2014 р. № 442 // Офіційний вісник України від 23.09.2014 — 2014 р., № 74, стор. 57, стаття 2105, код акту 73930/2014.

(цивільну правоздатність), як і фізична особа, крім тих, які за своєю природою можуть належати лише людині та ст. 26 ЦК України щодо закріпленого обсягу цивільної правоздатності фізичної особи, можна зробити висновок, що згідно положень цивільного законодавства юридичні особи (публічного права) незалежно від їх організаційно-правової форми мають усі особисті немайнові права, встановлені Конституцією України та ЦК України; здатні мати усі майнові права, що встановлені ЦК України, іншим законом; здатні мати інші цивільні права, що не встановлені Конституцією України, ЦК України, іншим законом, якщо вони не суперечать закону та моральним засадам суспільства; тобто мають «загальну» цивільну правоздатність.

Цим самим, зміст цивільної правоздатності юридичної особи публічного права, перш за все, складають її *особисті немайнові права*. Зокрема ст. 94 ЦК України «Особисті немайнові права юридичної особи» встановлює, що юридична особа має право на недоторканність її ділової репутації, на таємницю кореспонденції, на інформацію та інші особисті немайнові права, які можуть їй належати.

Складовою змісту цивільної правоздатності юридичних осіб публічного права складають їх *майнові права*, наприклад, в межах існування речового права на її майно.

Чинне цивільне законодавство визначає юридичну особу суб'єктом права, який володіє цивільною правоздатністю (ст. 91 ЦК України) та цивільною дієздатністю (ст. 92 ЦК України). Зазначене повністю стосується діяльності створених державою організацій, яким законодавством визначено не тільки завдання, але й право створювати передумови їх реалізації власними діями. Цивільну дієздатність державної (комунальної) організації реалізує її керівник (певний міністр, директор, ректор тощо), який уповноважений на підставі займаної посади формувати і виражають волю вказаної організації в будь-яких правовідносинах з іншими учасниками суспільних відносин. Наприклад, відповідно до ч. 1 п. 10 Положення

про Міноборони, Міністр оборони очолює Міноборони, здійснює керівництво його діяльністю. Крім цього, законодавством, наприклад, у п. 11 Положення про Міноборони щодо Міноборони передбачено можливість створення у інших органів та структурних підрозділів, через які Міноборони набуває цивільних прав та обов'язків і здійснює їх.

Практика свідчить, що юридичні особи також реалізують свою цивільну правоздатність через діяльність своїх представників, що діють на підставі виданої довіреності.

Отже, цивільна дієздатність юридичних осіб публічного права, як і цивільна правоздатність, набувається з моменту їх реєстрації в якості учасників цивільних відносин — у статусі юридичної особи (публічного права).

Підсумком наведеного є констатація того факту, що відповідно до чинного законодавства юридичні особи публічного права володіють цивільною правосуб'єктністю, тобто здатністю бути учасником цивільних відносин через сукупність їх цивільної правоздатності та дієздатності.

Однак, необхідно зазначити, що ознака набуття особою цивільної правосуб'єктності не є передумовою отримання нею статусу юридичної особи, а навпаки, є наслідком реєстрації суб'єкта права як юридичної особи[60]. Юридична особа є правосуб'єктною у цивільних відносинах у випадку, коли в неї створені можливості щодо володіння цивільними правами та обов'язками у правовідносинах та є здатність реалізовувати їх власними діями на постійній основі.

Юридичні особи публічного права мають прийняті локальні документи (установчі документи), де міститься деталізація організаційної єдності конкретної юридичної особи публічного права

[60] Дет. див.: *Іванов С. О.* До питання про обсяг цивільної правоздатності (підприємницьких) юридичних осіб приватного права: порівняльний досвід законодавства іноземних держав / С.О. Іванов // **Порівняльно-аналітичне право - електронне науково-практичне фахове видання юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет». – 2016. - № 6. – С. 89 – 90.** [Електронний ресурс] — Режим доступу: http://www.pap.in.ua/index.php/arhiv-vidannja/81

та ряд інших її ознак. Так, відповідно до ст. 88 ЦК України в установчих документах зазначається найменування юридичної особи, організаційна єдність, майнова відокремленість, мета і завдання створення, а також інші відомості, що передбачені законом для відповідного різновиду юридичних осіб (щодо створених у розпорядчому порядку юридичних осіб публічного права, мета їх створення та склад органів, які реалізують цю мету, поряд із установчими документами закріплюються також у нормативно-правових актах).

Призначення згаданих локальних актів юридичної особи можна пов'язати із максимальним наближенням загальних нормативних правил до функціонування конкретної юридичної особи.

Серед виділених у положеннях ЦК України різновидів установчих документів (засновницький договір, статут, установчий акт) саме дві останні форми використовуються в діяльності юридичних осіб публічного права (наприклад, діюче положення про Міноборони, можна вважати прототипом установчого акту цієї державної установи).

Однією із ознак юридичної особи відповідно до ч. 2 ст. 80 ЦК України є *можливість юридичної особи бути позивачем та відповідачем у суді.*

Щодо виділення можливості виступу організацій у ролі позивача або відповідача, як ознаки юридичних осіб, то ще за радянських часів велися дискусії про доцільність цього[61], зважаючи на те, що це не є ознакою матеріальної галузі цивільного права. Ця властивість пов'язується з процесуальними можливостями організації, а тому вона не повинна бути показником у цивільному праві та закріплюватися у ЦК України. Достатнім для процесуальних правовідносин є з'ясування передумов самостійної цивільно-правової відповідальності потенційного учасника цивільних відносин через встановлення за ним ознаки майнової відокремленості.

[61] *Красавчиков, О. А.* Сущность юридического лица / О. А. Красавчиков // Советское государство и право. — 1976. — № 1. — С. 54.

Процесуальний закон наділяє процесуальною правосуб'єктністю організації, які вже набули статусу юридичної особи (процесуальна правосуб'єктність є закономірним наслідком правосуб'єктності в матеріальних правовідносинах).

З урахуванням наведених вище ознак юридичних осіб публічного права можна сформувати визначення цього учасника цивільних відносин. Юридичні особи публічного права – це створені у розпорядчому порядку публічно-правовими утвореннями організації для реалізації визначеної у нормативному порядку публічної мети їх створення на основі державної або комунальної власності. Юридичні особи приватного права - це організації, що створені на добровільних засадах для реалізації визначеної в установчих документах мети їх створення на основі права приватної власності.

В доктрині права поширені численні критичні висловлювання щодо закріпленого в положеннях ЦК України критерію поділу організацій. Український законодавець визначив суть юридичних осіб публічного права та юридичних осіб приватного права через специфічний порядок їх утворення: «юридична особа приватного права створюється за волевиявленням фізичних та юридичних осіб на підставі установчих документів. Юридична особа публічного права створюється розпорядчим актом Президента України, органу державної влади, органу влади Автономної Республіки Крим або органу місцевого самоврядування» (ч.2 ст. 81 та ст. 87 ЦК України).

Щодо цього, слід зазначити, що ця закріплена легітимна ознака диференціації юридичних осіб не може вважатися вдалою, так як вона не в повному обсязі враховує правову сутність цих осіб. Аргументом для цього може слугувати хоча б той факт, що згідно з положеннями Закону України «Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб - підприємців та громадських формувань» використаний різновид способу утворення юридичної особи не впливає на виникнення правосуб'єктності в останньої. Згідно з п. 4 ст. 87 ЦК України та п. 4 ст. 25 Закону України «Про державну

реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб - підприємців та громадських формувань», юридична особа вважається створеною не з часу прийняття рішення її засновників про заснування, а з моменту внесення до Єдиного державного реєстру запису про проведення державної реєстрації. У такий спосіб, не можна видову приналежність юридичної особи прив'язувати до моменту, коли вона ще не є утвореною, так як використання договірного або розпорядчого способу утворення не дає повної гарантії її засновникам на здобуття організаційним утворенням у подальшому статусу юридичної особи. Реєстраційні органи мають право відмовити у реєстрації з підстав, закріплених у ст. 27 Закону України «Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб - підприємців та громадських формувань». Через це, винесення моменту визначення виду юридичної особи залежно від способу її утворення (на етап підготовчих до реєстрації дій) є недоцільним.

Іншим аргументом недосконалості використаного в ЦК України критерію поділу юридичних осіб є штучне звуження засновницьких прав держави. Зважаючи на закріплене у ч. 3 п. 2 ст. 81 ЦК України правило про створення розпорядчим актом держави юридичних осіб публічного права, можна зробити висновок про відсутність у держави права створювати юридичні особи приватного права, які згідно із закріпленим у ч. 2 п. 2 ст. 81 ЦК України критерію створюються у добровільному порядку. Однак, згідно з п. 2, 3 ст. 167 ЦК України, держава може створювати як юридичні особи публічного права, так і юридичні особи приватного права (підприємницькі товариства тощо), брати участь в їх діяльності на загальних підставах, якщо інше не встановлено законом (відповідно ч. 2, 3 ст. 167 ЦК України). При цьому отримуємо не зовсім логічну ситуацію, коли в одному випадку держава своїм розпорядчим актом створює юридичну особу публічного права, а в іншому випадку — юридичну особу приватного права.

Цим можна пояснити виникнення останнім часом у науковій літературі багатьох критичних висловлювань щодо використаного у

ЦК України підходу до критерію класифікації юридичних осіб на юридичні особи публічного права та юридичні особи приватного права, який «не має необхідної наукової аргументації, а також практичної користі і втрачає свій сенс»[62]. Українські вчені при цьому репрезентують власні критерії для зазначеного поділу. Зокрема, існують погляди авторів, згідно з якими таким критерієм, насамперед, слід вважати усе ж таки не порядок, а цілі створення, а також галузь, у якій має діяти та чи інша особа. Створення засновниками юридичних осіб приватного права відбувається «для себе» або для задоволення інтересів певного кола осіб, зокрема засновників, учасників тощо, в той час як юридичні особи публічного права засновуються «для всіх».

Пропонується під час характеристики суті юридичних осіб публічного права та юридичних осіб приватного права вважати спосіб їх утворення (в імперативному чи в диспозитивному порядку) похідним від змістовної характеристики мети створення таких суб'єктів та правової природи способів або методів досягнення реалізації такої мети. В основі такого твердження є теза, що ще за часів римського цивільного права зміст (суть) інтересів (публічних або приватних) була в основі розподілу права на публічне та приватне. Відтак, юридичні особи публічного права є носіями публічних завдань, що обумовлює імперативний характер їх створення та ряд специфічних ознак їх правового статусу як юридичних осіб. Юридичні особи приватного права мають менш масштабні за обсягом цілі створення і пов'язанні з реалізацією інтересів їх засновників. Мета їх створення визначається локальними актами (засновницьким договором чи статутом). Останні щодо цього створюються їх засновниками у добровільному порядку, а роль держави в особі її відповідних органів зводиться до офіційного визнання за цими утворенням статусу учасника відносин.

[62] *Первомайский, О. О.* Участь територіальної громади у цивільних правовідносинах / О. О. Первомайский. — Х. : Страйд, 2005. — С. 30.

У такому випадку, визначальним критерієм класифікації юридичних осіб на юридичні особи приватного права та юридичні особи публічного права є характер мети їх створення («матеріально-формальний» або «функціональний» критерій класифікації), що визначає тип суб'єкта права, форму власності та порядок його створення. Виконання на постійній основі визначеної Конституцією України та іншими законами публічної мети створення, повинна бути визначальною ознакою юридичних осіб публічного права, що має наслідком створення їх у розпорядчому порядку. Навпаки, реалізація інтересів визначеної групи приватних осіб (засновників та учасників) і створення їх на засадах ініціативності та диспозитивності є визначальною ознакою юридичних осіб приватного права.

Обов'язок реалізації публічної мети створення юридичними особами публічного права, в умовах проголошення у цивільному праві України загальної цивільної правоздатності організацій, проявляється у сфері дії права публічного. Тому проявом або продовженням у цивільному праві наведеної ознаки у вигляді «реалізації імперативно встановленої у нормативному порядку публічної мети їх діяльності» є реалізація їх діяльності на праві публічної (державної або комунальної) власності (або коли публічний їх засновник має визначальний корпоративний вплив на їх діяльність через володіння, наприклад, контрольним пакетом акцій).

Відтак, юридичні особи публічного права виходячи із мети створення та закріплених у Конституції України видів власності, можна поділити на *державні* (організації, що діють на основі права державної власності) та *комунальні* (організації, майновою основою діяльності яких є майно територіальних громад на місцях).

У підсумку, пропонується зміщення критеріїв поділу організацій: в основі повинна виступати не галузь (публічного чи приватного) права, що регламентує їх правовий статус, а суть мети їх створення, яка визначає спосіб їх створення та форму власності. При цьому, приватні юридичні особи пропонується визнавати, як організації, що створені на добровільних засадах для реалізації своїх

приватних інтересів на базі права приватної власності. Публічні (державні та комунальні) юридичні особи – це створені у розпорядчому порядку публічно-правовими утвореннями організації для реалізації визначеної у нормативному порядку публічної мети їх створення на основі державної або комунальної власності.

Подібні до запропонованих вище підходів щодо класифікації юридичних осіб закріплені в законодавстві ряду держав ЄС. Так, доктрина та законодавство Польщі відмовилися від диференціації юридичних осіб на юридичні особи приватного права та юридичні особи публічного права, запроваджуючи їх поділ, залежно від встановленої форми власності на державні та приватні юридичні особи[63].

Положення ч. 3 ст. 81 ЦК України вказує, що правовий статус юридичних осіб публічного права врегульовується спеціальним законом (публічного права). На роль цього «закону» може претендувати ГК України, у ч. 2 ст. 55 якого серед суб'єктів господарювання виділено юридичні особи, створені відповідно до Цивільного кодексу України, та *державні, комунальні та інші підприємства, створені відповідно до цього Кодексу*. Цим самим, гострота проблеми інституту юридичної особи публічного права обумовлюється також тим фактом, що зазначений інститут не отримав свого нормативного закріплення в положеннях норм господарського права України. В нормах ГК України термін «юридична особа публічного права», як учасник господарських правовідносин, не використовується, а замість цього вжиті терміни «органи державної влади», «державні організації», «державні підприємства» тощо. Це свідчить про наявну прогалину суті так званих «юридичних осіб публічного права».

Слід констатувати про присутню несистемну регламентацію окремих різновидів юридичних осіб публічного права на рівні ряду інших спеціальних законів (наприклад, в Законі України «Про вищу

[63] Komisja Kodyfikacyjna Prawa Cywilnego przy Ministrze Sprawedliwości, Księga pierwsza Kodeksu cywilnego (proekt z uzasadnieniem. – Wydawnictwo C.H. BECK. – Warszawa. – 2009. - S. 54.

освіту» – щодо державних вищих навчальних закладів тощо); у підзаконних актів (наприклад, Положення про Державну фіскальну службу України тощо). Зрозуміло що такий стан не сприяє системності у правовому регулюванні статусу такої окремої групи учасників цивільних відносин, як юридичні особи публічного права, в умовах, коли правовий статус юридичних осіб приватного права врегульований на кодифікованому рівні положеннями ЦК України.

У процесі вирішення питання про модель правового регулювання статусу юридичних осіб публічного права актуальним щодо цього постає зарубіжний досвід.

Використовуючи зарубіжний досвід нормативного регулювання правового статусу створених державою організацій, можна виділити різні моделі такого регулювання (регулювання: або виключно в адміністративному порядку, або в цивільно-правовому порядку, або регулювання загальних положення, як юридичних осіб у нормах цивільного кодексу, з тим, щоб їх особливості врегульовувати у положеннях спеціального закону).

Зокрема є група європейських країн (Франція, Великобританія), де будь-які правовідносини за участю держави та утворених нею суб'єктів права виключається із сфери цивільно-правового впливу та входить у сферу *адміністративного права*[64].

Є протилежні приклади, коли держава та створені нею організаційні утворення урегульовуються *цивільним правом*[65]. Зокрема у законодавстві Німеччини виділено самостійними поняттями публічна служба та публічно-правове утворення. Через це законодавство Німеччини відносить сферу господарської діяльності публічно-правових утворень до цивільного права.

На схожих принципах будується законодавство Польщі. Зокрема в нинішній редакції Цивільного кодексу Республіки Польща, - *далі за текстом ЦК Польщі* цей кодифікований акт на рівних засадах

[64] *Чиркин, В. Е.* Юридическое лицо публичного права [Текст] / В. Е. Чиркин. — М. : Норма, 2007. — С. 48–49.
[65] Система германского гражданского права [Текст] : [учебн.] / [пер. с нем. С. В. Королева]. — М. : Международные отношения, 2006. — С. 21.

регулює цивільні відносини між фізичними та між всіма різновидами юридичних осіб.

Однак такий стан справ був не завжди, бо до введення змін у ЦК Польщі 1990 року закріпленим було окреме регулювання статусу господарських організацій та статусу створених державою організацій, які не мали за мету отримання прибутку[66]. Потреба окремого регулювання в радянський період польської історії створених державою юридичних осіб порівняно з іншими учасниками цивільних відносин пов'язувалося з неоднаковим правовим становищем цих організацій в товарному обороті. Вважалося тоді, що державні інтереси мали привілейоване становище порівняно з іншими (особистими) інтересами, а відтак державні організації мали право на привілей та охоронялися в особливому порядку (вони повинні врегульовуватися окремо поза цивільного законодавства підзаконними актами Ради Міністрів Польщі), спори між такими господарськими організаціями повинні розглядатися не в загальному судовому порядку, а через діяльність спеціальних арбітражних комісій). Це було передумовою того, що на ті часи переважали думки, що створені державою організації повинні регулюватися окремою галуззю польського господарського права[67].

Однак зі змінами кардинального характеру у політичній системі Польщі кінця 80-х початку 90-х відбулися зміни й у чинному цивільному законодавстві, коли було ліквідовано нерівне (неоднакове) трактування правового статусу організацій в залежності від уособлення в них форми власності (державної, приватної) і затверджено однакове їх регулювання на єдиних засадах в речових та зобов'язальних правовідносинах. Отже нині з цивільного права Польщі зникле таке поняття як господарська організація з її спеціальною правоздатністю та спеціальним нормативним

[66] *Stanislaw Dmowski, Stanislaw Rudnicki* Komentarz do Kodeksu cywilnego. - Ksiega pierwsza czesc ogolna. [Wydanie 3 zmienione.] - Wydawnictwo prawnicze. – Warszawa, 2001. –s. 14.
[67] *Stanislaw Dmowski, Stanislaw Rudnicki* Komentarz do Kodeksu cywilnego. - Ksiega pierwsza czesc ogolna. [Wydanie 3 zmienione.] - Wydawnictwo prawnicze. – Warszawa, 2001. – s. 8 - 9.

регулюванням правового статусу, бо це створювало значні складності в регулюванні відносин за їх участю в такому вигляді.

Нинішня модель польського нормативного регулювання юридичних осіб передбачає врегулювання основоположних і загальних положень правового статусу юридичних осіб (у тому числі створених Скарбом Держави) у ЦК Польщі, а спеціальний правовий статус окремих їх різновидів (окремих правових форм) в спеціальних законах. Про це, зокрема йдеться у ст. 35 ЦК Польщі, де зазначено, що детально правовий статус окремих юридичних осіб врегульований спеціальним законом (які у своїй більшості врегульовують комплексно всі питання створення, діяльності та припинення цих осіб з використанням як цивільних норм, так і норм конституційного та адміністративного права). Прикладом такого спеціального закону у Польщі безпосереднім об'єктом регулювання яких є правовий статус окремих різновидів державних юридичних осіб є закон про державні підприємства (przedsiebiorstwa panstwowe).

Польські вчені обґрунтовують таку модель регулювання тим, що зближення процесу господарювання до цивільно-правового механізму регулювання дозволяє значно зменшити застосування адміністративного методу регулювання у майновому обороті[68].

Подібний до польського є порядок нормативно-правого регулювання статусу державних юридичних осіб у Російської Федерації, де на офіційному рівні не визнаним є категорія «юридичних осіб публічного права» (у Цивільному кодексі Російської Федерації – *далі за текстом ЦК РФ* закріплення такого учасника правовідносин, як юридична особа публічного права відсутнє), однак у нормах цивільного кодексу вказується про державні та комунальні юридичні особи. Крім цього, прийнятими є нормативно-правові акти, які визначають специфіку правового статусу окремих різновидів (організаційно-правових форм) державних юридичних осіб (наприклад, в Законі РФ «Про автономні

[68] *Stanislaw Dmowski, Stanislaw Rudnicki* Komentarz do Kodeksu cywilnego. - Ksiega pierwsza czesc ogolna. [Wydanie 3 zmienione.] - Wydawnictwo prawnicze. – Warszawa, 2001. –s. 14.

установи»[69]). На підтвердження цього можна навести норму ч. 5 ст. 49 ЦК РФ, відповідно до якої щодо юридичних осіб, створених Російською Федерацією на основі спеціальних федеральних законів, положення цього Кодексу про юридичні особи застосовуються постільки, оскільки інше не передбачено спеціальним федеральним законом про певну юридичну особу.

Є третя модель правового регулювання статусу державних організацій, відповідно до якої щодо ряду специфічних ознак цих організацій у самому цивільному кодексі закріплюються спеціальні норми, які окреслюють їх специфіку в тій або іншій сфері. Наприклад, у ч. 3 ст. 45 ЦК Республіки Білорусь окремо виділено правоздатність державного органу, а також державної юридичної особи. Хоча у самому цивільному законодавстві не заперечується й про дію спеціальних нормативних актів щодо державних організацій (наприклад, у ч. 4 ст. 44 ЦК Республіки Білорусь зазначено, що особливості утворення, реорганізації та ліквідації державних органів, а також державних юридичних осіб, положення про які затверджені актами законодавства, можуть встановлюватися іншими актами законодавства, що визначають особливості правового статусу таких органів та юридичних осіб).

У системі законодавства Грузії є власний модифікований варіант регламентації створених державою організацій. В законодавстві цієї держави передбачене загальне окреслення суті юридичних осіб публічного права у положеннях ЦК Грузії. У той же час є прийнятий Закон Грузії «Про юридичну особу публічного права»[70]). Цей закон на концептуальному рівні регламентує загальні положення всіх різновидів юридичних осіб публічного права як суб'єктів права, закріплює їхню класифікацію, специфіку порядку заснування та припинення діяльності тощо. Зокрема, згідно ст. 24 Цивільного

[69] Об автономных учреждениях : Закон Российской Федерации от 03.11.2006 г. № 174–ФЗ [Электронный ресурс] Российская газета. — URL : http://www.rg.ru/2006/11/08/zakon-doc.html.

[70] Law of Georgia on legal person of public law : May 28, 1999 No. 2052–IIS (Published in Legislative Herald of Georgia 1999 — No. 20 (27)) [Electronic resource] LexBox. — URL : http://lexbox.am/uploads/PDF/Georgia%20Laws/Legal%20persons%20of%20public_law.pdf.

кодексу Грузії юридичні особи публічного права приймають участь в цивільно-правових відносинах так же, як юридичні особи приватного права. Порядок їх створення, організації та діяльності визначаються законом.

Повертаючись до законодавства України слід вказати, що значення поділу в ЦК України юридичних осіб на юридичні особи приватного права та юридичні особи публічного права нині обумовлюється тим, що правовий статус юридичних осіб приватного права встановлюється цивільним законодавством (ч. 1 п. 3 ст. 81 ЦК України); правовий статус юридичних осіб публічного права виводиться за межі регулювання ЦК України і встановлюється у нормах Конституції України та інших законів (ч. 2 п. 3 ст. 81 ЦК України).

Цим, на думку ряду вчених, реалізується ідея про те, що ЦК України як закон регулює виключно приватні правовідносини: «…до майнових відносин, заснованих на адміністративному підпорядкуванні однієї сторони другій… цивільне законодавство не застосовується» (п. 2 ст. 1 ЦК України). «Місце цивільного права відводиться як права приватного»[71], що регламентує всі майнові та особисті немайнові відносини, які ґрунтуються на юридичній рівності, вільному волевиявленні та майновій самостійності суб'єктів, що не є фігурантами держави[72].

Наслідком цього, є поширення останнім часом тези про категорію «юридичної особи публічного права» як інституції публічного права. Суть поняття «юридична особа публічного права» ними пропонується розглядати як визнане публічною владою в цій якості матеріальне та публічно-правове утворення, яке бере участь у правовідносинах у різних організаційно-правових формах з метою загального блага шляхом законного застосування публічної влади, співробітництва з нею, яке має свою назву, інші ідентифікуючі

[71] *Сивий, Р.* Приватне право в юридичних системах деяких європейських держав: сучасні погляди зарубіжних цивілістів / Р. Сивий // Підприємництво, господарство і право. — 2006. — № 2. — С. 54.
[72] *Сібільов, М.* Загальна характеристика сфери приватного права / М. Сібільов // Вісник Академії правових наук України. — 2001. — № 2 (25). — С. 133.

ознаки, володіє майном, має права й обов'язки та несе відповідальність за свої правові акти[73].

Однак зважаючи на той факт, що інститут юридичної особи має своє першочергове значення саме у цивільних відносинах, а також на те, що юридична особа публічного права не є носієм виключно публічної правосуб'єктності для участі суб'єктом суто у публічних правовідносинах (зазначені особи, як суб'єкти права, об'єктивно з приводу реалізації мети свого створення, вступають у різні види правовідносин, як публічно правового так і приватноправового характеру), - поширені протилежні думки про необхідність цивільно-правового регулювання статусу юридичних осіб публічного права.

Слід визнати правильним ту обставину, що в основі створення державою власного організаційного утворення (так званих суб'єктів публічного права) покладена необхідність у реалізації визначених для цих осіб функцій держави. Однак неправильним є окреслення сутності (правового статусу) юридичної особи (чи є вона особою приватного права або особою публічного права) залежно від характеру правовідносин, для участі в яких вона створюється (у приватно-правових або у публічно-правових). Юридична особа публічного права не є носієм виключно публічної правосуб'єктності для участі суб'єктом суто у публічних правовідносинах (особою публічного права). І навпаки, суть юридичної особи приватного права не вичерпується виключно її цивільною правосуб'єктністю та участю у відносинах приватноправової природи. Зазначені особи як суб'єкти права об'єктивно з приводу реалізації мети свого створення вступають у різні види правовідносин, як публічно-правового, так і приватно-правового характеру.

Відтак, юридичні особи публічного права, маючи необхідну потребу участі у цивільних відносин (володіючи згідно ст. 2 ЦК України цивільною правосуб'єктністю учасника цивільних відносин),

[73] *Чиркин, В. Е.* Юридическое лицо публичного права / В. Е. Чиркин. — М. : Норма, 2009. — С. 56–57.

логічно повинні мати й окреслений у нормах цивільного законодавства зміст свого правового статусу у цих відносинах.

Наступний аргумент спірності не регулювання правового статусу суб'єктів публічного права як юридичних осіб - це те, що виходячи із закріпленого у п. 3 ст. 81 ЦК України положення про регулювання їх правового статусу виключно у публічно-правовому порядку можна дійти до висновку про виключність правового статусу організацій публічного права порівняно з іншими організаціями. Як наслідок, ця ситуація може призвести до неприпустимих за нинішніх ринкових умов переваг осіб публічного права порівняно з особами приватного права у цивільних відносинах (про перевагу державної форми власності над приватною), до закріплення фактичної нерівності щодо можливостей здійснення своїх законних прав та інтересів юридичними особами публічного права (на основі норм публічного права) та юридичних осіб приватного права (на основі норм цивільного права) всупереч принципу юридичної рівності учасників цивільних відносин. Аксіоматичним є теза, що прояв владних повноважень з боку публічних осіб, у процесі встановлення та розвитку рівноправних цивільних правовідносин повністю відкидається. Держава неуправомочена штучно, шляхом прийняття певного розпорядчого акту, створювати учасників цивільних правовідносин у випадку, коли вони за своїми внутрішніми ознаками не відповідають вимогам, закріпленим в цивільному праві щодо учасників цих відносин (наприклад, які не здатні брати участь у цивільних відносинах на засадах юридичної рівності, вільному волевиявленні, майновій самостійності). У нинішніх умовах конкуренції, свободи підприємництва та рівності всіх перед законом зазначена «штучно створена» особа не отримає позитивного економічного результату від своєї діяльності.

Цим самим, під час виступу публічних осіб учасниками приватних відносин вони не перетворюють ці відносини у публічні, а навпаки діють відповідно до існуючих у тій галузі принципів та методів регулювання як учасники цивільних відносин — юридичні

особи. Прояв владних повноважень з боку публічних осіб у процесі встановлення та розвитку рівноправних цивільних відносин не враховується. Навіть за радянських часів, в умовах домінування всього державного над особистим для створення реальних умов участі державних органів у цивільних відносинах А. В. Венедіктовим була запропонована та введена в обіг конструкція права оперативного управління як майнова основа участі створених державою осіб у цивільних відносинах[74].

Слід також відзначити той факт, що в умовах, коли ЦК України своїм змістом не охоплює питання участі в цивільних відносинах тих суб'єктів права, яких цей закон визначає юридичними особами публічного права, складається не зовсім логічна ситуація, коли один різновид юридичних осіб (юридичні особи приватного права) «заслуговує» на врегулювання кодифікованим законодавством під час своєї участі у цивільних відносинах, а правовий статус іншого різновиду юридичних осіб (юридичних осіб публічного права) під час їхньої участі у цивільних відносинах регламентується іншим (нецивільним) законодавством[75]. І зовсім нелогічним видається стан справ, коли ЦК України своїм змістом урегульовує загальні засади участі таких публічно-правових утворень, як держава, Автономна Республіка Крим, територіальні громади у цивільних відносинах (гл. 9–11 ЦК України), а також основні положення права власності Українського народу (ст. 324 ЦК України), права державної та комунальної власності (ст.ст. 326–327 ЦК України), і в той же час цей кодифікований нормативно-правовий акт не розкриває основні положення правового статусу, створені державою, територіальними громадами юридичних осіб публічного права у цивільних відносинах.

Перенесення вирішення питань суті цивільно-правового статусу юридичних осіб публічного права у сферу публічного законодавства в умовах відсутності його належного правового регулювання створює

[74] *Толстой, Ю. К.* Концепция А. В. Венедиктова о праве собственности и современность / Ю. К. Толстой // Правоведение. — 1988. — № 2. — С. 18.

[75] *Гайворонський, В.* Інститут юридичної особи в проекті Цивільного кодексу України / В. Гайворонський // Вісник Академії правових наук України. — 2000. — № 2 (21). — С. 90.

передумови для виникнення відповідних прогалин (коли ЦК України «не виконує належної регулятивної функції»[76]) та колізій. Це обумовлено тим, що, по-перше, у сфері публічного права акценти зміщено на зовсім інші властивості, сторони діяльності суб'єктів права, ніж у цивільному, так як учасники у сфері публічно-правових відносин розглядаються не як організаційно відокремлені утворення, а як суб'єкти з відповідними владними повноваженнями, — ч. 1 та ч. 2 ст. 2 Кодексу адміністративного судочинства України[77]. У сфері публічно-правових відносин основоположне значення має класифікація осіб не на фізичні або юридичні, а на індивідуальні та колективні суб'єкти адміністративного права[78], тобто встановлення правосуб'єктності цих осіб ніяк не пов'язане з їх майновою відокремленістю і самостійною майновою відповідальністю[79]. По-друге, часто щодо правового статусу певних різновидів юридичних осіб публічного права відповідного законодавства взагалі не існує (наприклад, щодо таких юридичних осіб, як державні установи) або це питання врегульовано із суперечностями (наприклад, норми ГК України та ЦК України щодо організаційно-правових форм юридичних осіб; речових прав на майно). По-третє, зазначена прогалина у цивільному праві щодо правового статусу юридичних осіб публічного права створює складності як для самих юридичних осіб публічного права у процесі їхньої участі у цивільних відносинах, так і для їх контрагентів (наприклад, незрозуміла з позицій доктрини права законодавча позиція, коли в положеннях *ч. 2 ст. 2 ЦК України суб'єкти публічного права виступають учасниками цивільних відносин, не будучи особами цивільного права).*

[76] *Примак, В. Д.* Законодавча класифікація юридичних осіб у контексті цивільно-правової відповідальності / В. Д. Примак // Еволюція цивільного законодавства: проблеми теорії та практики: матеріали міжнародної науково-практичної конференції [29–30 квітня 2004 року, м. Харків]. — К., 2004. — С. 170.

[77] Кодекс адміністративного судочинства України від 06.07.2005 р. № 2747–IV // Відомості Верховної Ради України. — 2005. — № 35–36, № 37. — Ст. 446.

[78] *Венедиктов, А. В.* О субъектах социалистических правоотношений / А. В. Венедиктов // Советское государство и право. — 1955. — № 6. — С. 23; *Ромовська, З.* Українське цивільне право: Загальна частина. Академічний курс : [підручн.] / З. Ромовська. — К. : Атіка, 2005. — С. 298.

[79] *Суханов, Е. А.* Предприятие и юридическое лицо / Е. А. Суханов // Хозяйство и право. — 2004. — № 7. — С. 10.

У зв'язку із неврегульованістю на рівні основного акту цивільного законодавства всієї сукупності цивільно-правових аспектів правового статусу юридичних осіб публічного права, доводиться говорити про суто номінальний описовий характер запровадженого в ЦК України поділу юридичних осіб на юридичні особи приватного та юридичні особи публічного права та про його практичну недоцільність у нинішньому вигляді. Зокрема, виходячи із нинішньої редакції ЦК України не зрозумілим постає різниця між створеними державою юридичними особами публічного права та створеними нею ж юридичними особами приватного права.

Зрештою нелогічним є положення ст. 81 ЦК України, в якому зазначено, що такий різновид юридичних осіб, як юридичні особи публічного права, не регулюються положеннями ЦК України в умовах визнання у ч. 1 ст. 2 ЦК України всіх різновидів юридичних осіб суб'єктами цивільного права.

Відтак, у випадку визнання за певним суб'єктом публічного права статусу юридичної особи (публічного права) держава при цьому повинна, по-перше, створити *матеріальні передумови* участі цих осіб суб'єктами цивільного права (закріпивши за ними певний рівень організаційної єдності, майнової відокремленості, автономності та інші ознаки юридичних осіб), а по-друге, створити *юридичні передумови*, тобто сформулювати єдині нормативні правила такої участі на рівних поряд з іншими учасниками цивільних відносин засадах. Орієнтиром щодо цих створених державою організаційних утворень мають виступати закріплені у ЦК України загальні положення про юридичну особу.

Аналіз наведених вище фактів дозволяє сформувати висновок про відсутність передумов для винесення за межі правового регулювання ЦК України порядку утворення та правового статусу суб'єктів публічного права як юридичних осіб. Цивільне право, як галузь права повинна регулювати участь у цивільних відносини усіх суб'єктів права. Це положення також стосується й цивільно-правового статусу юридичних осіб, який незалежно від способу їх

створення повинен бути врегульований нормами ЦК України. Виділення юридичних осіб публічного права не передбачає конструювання нового різновиду юридичних осіб, щодо якого норми ЦК України не розповсюджуються під час їх участі у цивільних відносинах. Логічним видається стан справ у системі законодавства, коли діюче адміністративне законодавство регламентує правовий статус як юридичних осіб публічного права, так і юридичних осіб приватного права в адміністративних правовідносин, а цивільне законодавство - правовий статус всіх організацій у цивільних відносинах. Потрібно вказати на те, що згідно з ч. 2 п. 2 ст. 4 ЦК України нормативні акти, які регламентують цивільні відносини (наприклад, правовий статус юридичних осіб), повинні відповідати нормам Конституції України та ЦК України. Норми ЦК України мають пріоритетне значення щодо інших нормативно-правових актів (законів, підзаконних актів) у питаннях регулювання цивільних відносин (п. 2, 3, 4, 5 ст. 4 ЦК України).

Цим самим зміняться акценти суті створених у владному порядку юридичних осіб: замість підкреслення збереження їх публічно-правового статусу у цивільних відносинах, як осіб публічного права, акцентується увага на особливість прояву деяких ознак цих організацій у цивільних відносинах. Зокрема публічні юридичні особи, як різновид юридичних осіб мають організаційну єдність, власне найменування, державну реєстрацію. У той же час ці юридичні особи реалізують публічні інтереси на основі права публічної (державної та комунальної) власності, маючи цим самим специфіку своєї майнової відокремленості; володіють визначеною законами функціональною правоздатністю; в момент їх майнової відповідальності додатково залучається держава в особі її відповідних державних органів та інші специфічні ознаки. Щодо цього, актуальною вважаємо тезу вчених про те, що «усі учасники цивільних правовідносин визнані рівними на загальному рівні, але

стосовно участі кожного з них законодавець встановив спеціальні норми»[80].

Наведені вище факти є в основі висновку про те, що ***цивільно-правовий статус юридичних осіб незалежно від способу їх створення повинен бути врегульований нормами ЦК України та актами цивільного законодавства***[81]. Цим реалізується уніфікація правового регулювання загальних положень щодо всіх учасників цивільних відносин (концепція єдиного цивільного права) і буде повністю досягнуто мету кодифікації, коли в єдиному нормативному акті шляхом глибокої переробки об'єднуються правові норми різних галузей права, які стосуються правових інститутів цієї галузі права. Передумовою цієї сформованої тези є той факт, що нині закріплене у ст. 80 ЦК України визначення юридичної особи є максимально широким і включає у свій зміст суть як юридичних осіб приватного права, так і юридичних осіб публічного права, як організацій, створених та зареєстрованих у встановленому законом порядку.

У нинішніх умовах (зокрема, визнання в положеннях ЦК України юридичних осіб публічного права, як учасників цивільних відносин) пропонується запровадити дворівневу систему нормативної регламентації правового статусу юридичних осіб (юридичних осіб публічного права): загальних положень — у кодифікованому акті цивільного законодавства, а специфічних питань правового статусу цих осіб — у спеціальних законах.

При цьому в умовах виділення класифікації юридичних осіб на юридичні особи приватного права та юридичні особи публічного права нагальним видається або прийняття загального закону про

---

[80] *Борисова, В. І.* До проблем сутності юридичної особи / В. І. Борисова // Еволюція цивільного законодавства: проблеми теорії та практики : матеріали міжнародної науково-практичної конференції [29–30 квітня 2004 р., м. Харків]. — К., 2004. — С. 125.

[81] Актами цивільного законодавства відповідно до Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням приватного підприємства "Автосервіс" щодо офіційного тлумачення положень статей 177, 760, частини другої статті 777 Цивільного кодексу України (справа про переважне право наймача на придбання військового майна) Справа N 1-46/2009 від 10 грудня 2009 року N 31-рп/2009 http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=v031p710-09 визнаються закони України, які приймаються відповідно до Конституції України та Цивільного кодексу України на єдиних для всіх учасників цивільних відносин засадах.

юридичні особи публічного права або внесення доповнень в положення ЦК України нормами про правовий статус юридичної особи публічного права (щодо визначення юридичної особи публічного права, змісту ознак їх цивільно-правового статусу, природи цивільної правосуб'єктності цих осіб, організаційно-правових форм, правової природи речових прав на закріплене за ними майно, механізму участі в договірних та в недоговірних відносинах, їх цивільно-правової відповідальності, специфіки порядку створення, реорганізації та припинення діяльності).

У підсумку зазначеного пропонується до ч. 1 п. 3 ст. 81 ЦК України внести зміни, закріпивши, що «цим Кодексом встановлюються порядок створення, організаційно-правові форми, правовий статус юридичних осіб». Ч. 2 п. 3 ст. 81 ЦК України — виключити.

У той же час слід підкреслити, що цивільне право не може і не повинно змінювати зміст правового статусу осіб, який є визначеним нормами конституційного або адміністративного права, адже це буде невиправданим втручанням цієї галузі приватного права у сферу правового регулювання галузей публічного права. У такій ситуації цивільне право перетвориться в універсальне право, втрачаючи цим самим предмет власного правового регулювання. Відтак цивільне право повинно «апріорі» приймати публічно-правову характеристику цих суб'єктів. Йдеться про закріплені в положеннях чинних нормативно-правових актах публічного характеру специфічні риси правового статусу юридичних осіб як суб'єктів публічного права — владних утворень (наприклад, про зміст встановлених завдань органів державної влади, про порядок їх створення, про обсяг їх компетенції, внутрішню структуру, управлінські відносини з вищими за ієрархією суб'єктами тощо). Необхідність у виділенні в положеннях чинного цивільного законодавства юридичних осіб публічного права поряд із юридичними особами приватного права обумовлюється особливістю їх правового статусу, який регулюється комплексно нормами публічного та приватного права і доповнюється під час участі цих

осіб у цивільних відносинах окремими специфічними ознаками. Суть наведених специфічних ознак створених державою організацій повинні бути окресленні у спеціальному законодавстві.

При цьому зазначене спеціальне законодавство може бути, по-перше, у вигляді прийняття модельного закону про юридичні особи публічного права (як це є, наприклад, реалізованим у законодавстві Грузії) або шляхом прийняття законів щодо окремих видів державних юридичних осіб (як це є реалізованим у законодавстві більшості держав колишнього СРСР та ЄС).

В Україні в умовах проведеної класифікації юридичних осіб на юридичні особи публічного права поряд із юридичними особами приватного права логічним видається постановка питання щодо прийняття єдиного комплексного закону про юридичні особи публічного права, заповнюючи нормативну прогалину про їхню суть, в умовах, коли положення ЦК України регламентують суть юридичних осіб приватного права.

Можливий інший підхід, який пов'язується із ліквідацією в чинному законодавстві терміну «юридична особа публічного права» як учасника цивільних відносин, та запровадження замість нього категорій «державні юридичні особи» та «комунальні юридичні особи», загальна суть яких повинна бути окреслена в положеннях ЦК України за правилами юридичних осіб, з тим, щоб специфіку окремих різновидів цих публічних юридичних осіб розкрити у в положеннях окремих законів.

Відтак завершальною стадією регулювання правового статусу юридичних осіб публічного права повинно стати прийняття ряду спеціальних законів, підзаконних та установчих (локальних) актів, які визначали б конкретні (а не загальні) питання правового статусу окремої (групи) юридичної особи публічного права, а також окреслювали ряд специфічних ознак правового статусу цих суб'єктів права (шляхом прийняття відомчих положень або статуту).

У світлі наведених вище тверджень про цивілістичну суть інституту юридичної особи, невдалими видаються законодавчо

закріплені терміни «юридична особа приватного права» та «юридична особа публічного права». Буквальне тлумачення поняття «юридична особа публічного права» дозволяє помилково інтерпретувати про виключність регулювання правового статусу таких осіб у публічному порядку (правом публічним) як суб'єктів, які створені для участі виключно у публічних правовідносинах. І навпаки, юридична особа приватного права - створена приватним правом для участі виключно у приватних правовідносинах. Це не знаходить свого логічного підтвердження, зокрема під час об'єктивної участі юридичних осіб публічного права учасниками цивільних відносин з метою виконання поставлених у публічному порядку завдань або з приводу матеріального наповнення виконання мети свого створення. Між тим, й юридичні особи приватного права уповноважені виступати суб'єктами публічного права (наприклад, в момент сплати ними податків).

При цьому виходячи із конституційного положення про рівність всіх форм власності перед законом, в момент участі юридичних осіб публічного права у цивільних відносинах, ці особи не перетворюють вказані цивільні відносини у публічно-правові. Ці особи діють відповідно до існуючих у цих відносинах засад, виступаючи учасниками цивільних відносин, правовий статус яких повинен врегульовуватися у ЦК України на єдиних для всіх осіб засадах.

Про не вдалість використаного в ЦК України конструкцій «юридична особа приватного права» та «юридична особа публічного права» також свідчить той факт, що нині немає галузей права суто «приватних» або «публічних», а відтак і юридичних осіб суто «публічного права» або «приватного права». Зокрема у сфері цивільного (приватного) права законодавець нерідко вимушений використовувати імперативні правила публічного права (наприклад, закріплення в ЦК України обов'язку державної реєстрації юридичних осіб — ст. 89 ЦК України, тощо).

Через це слід відмітити пропозиції вчених щодо необхідності термінологічної заміни: замість словосполучення «юридичні особи

приватного права» та «юридичні особи публічного права» використовувати поняття «приватні та (або) публічні юридичні особи»[82].

У продовження цього, на нашу думку, слід повернутися до перевіреної часом класифікації юридичних осіб залежно від закріпленої форми власності на приватні, державні та комунальні юридичні особи.

[82]Кравчук В.М. Соціально-правова природа юридичної особи: Дис. ... канд.. юрид. наук: 12.00.03. – Львів. – 2000. – С. 36.

1.4. Питання обсягу цивільної правосуб'єктності юридичних осіб публічного права в доктрині права та в законодавстві

Використовуючи системне тлумачення ст. ст. 80, 81 ЦК України, де цивільна правоздатність та дієздатність проголошується за всіма різновидами юридичних осіб (у тому числі за юридичними особами публічного права), можна зробити висновок про створення у чинному законодавстві передумов визнання за суб'єктами публічного права, що мають статус юридичної особи цивільної правоздатності.

Законодавець, проголошуючи суб'єктів публічного права учасниками цивільних відносин, цим самим повинен створити їм легальні передумови участі в цих відносинах. Щодо цього юридичні особи публічного права, як учасники цивільних відносин, уповноважені встановлювати цивільно-правові зв'язки з іншими учасниками цивільних відносин, використовуючи при цьому не свою владну компетенцію (наприклад, як органів державної влади) перетворюючи цим самим ці правовідносини в адміністративні, а визначену у цивільному законодавстві цивільну правоздатність.

«Цивільною правоздатністю наділяються ті організації, які з об'єктивною необхідністю повинні виступати як особи, що реалізують або набувають майно і користуються послугами через товарно-грошові відносини»[83]. В іншому випадку залишилися б відкритим питання щодо законності систематичної участі вказаного суб'єкта права у цивільних відносинах. «Без наділення суб'єкта публічного права цивільною правосуб'єктністю їхня участь у цивільних відносинах стане неможливою»[84], а суб'єкт публічного права, як учасник цивільних відносин буде фікцією.

[83] *Яковлев, В. Ф.* Отраслевой метод регулирования и гражданская правосубъектность / В. Ф. Яковлев // Правовые проблемы гражданской правосубъектности : меж вуз. сборн. научн. тр. — Вып. 62. — Свердловск, 1978. — С. 28.

[84] *Брагинский, М. И.* Государство как субъект гражданского права / М. И. Брагинский, Л. А. Лунц // Советское гражданское право. Субъекты гражданского права / под ред. С. Н. Братуся. — М. : Юридическая литература, 1984. — С. 269–270.

Відтак можна констатувати, що юридичні особи публічного права є правосуб'єктними учасниками цивільних відносин, за якими передбачена можливість проголошення цивільної право- та дієздатності. Правосуб'єктність вказаних осіб є відмінною від правосуб'єктності осіб, які знаходяться в їх складі.

При цьому, цивільна правоздатність суб'єкта публічного права виникає з моменту закріплення за цією особою правового статусу юридичної особи (публічного права) та реалізується у момент його участі у цивільних відносинах.

Згідно положень п. 1 ст. 91 ЦК України юридична особа здатна мати такі ж цивільні права та обов'язки (цивільну правоздатність), як і фізична особа, крім тих, які за своєю природою можуть належати лише людині, тобто йдеться про закріплення загальної цивільної правоздатності юридичних осіб. Актуальним щодо цього постає питання суті цивільної правоздатності та дієздатності юридичних осіб публічного права та обсягу їх цивільної правоздатності.

Зокрема зважаючи на складність у підходах щодо суті такого правового інституту, як юридична особа публічного права, в науці та у правозастосовній сфері постійно актуальними постають різнопланові питання екзистенції цього інституту права, зокрема питання окреслення обсягу цивільної правоздатності організацій: чи обмежується її обсяг, зважаючи на значну розмаїтість видів юридичних осіб та специфіку статусу окремих їх організаційно-правових форм статутною метою (ціллю) діяльності чи ні[85]?

У процесі вирішення питання обсягу цивільної правоздатності юридичних осіб публічного права, актуальними до вирішення нині залишаються питання співвідношення права приватного та права публічного у сфері регулювання суспільних відносин: їх взаємодія, а часто конкуренція. Особливо ці процеси спостерігаються в момент участі суб'єктів публічного права у цивільних (приватних) відносинах (в момент окреслення цивільно-правового статусу

[85] Дет. див.: *Іванов С. О.* Доктрина *Ultra vires* в діяльності юридичних осіб публічного права // Форум права. 2011. № 2. С. 303-310 . URL: http://www.nbuv.gou.ua/e-journals/FP/2011-2/11icoopp.pdf

юридичних осіб публічного права). Проблемним тут, зокрема постає питання галузі права, яка повинна регулювати правовий статус цих осіб: чи право приватне (цивільне), зважаючи на те, що юридичні особи публічного права є різновидами юридичних осіб; чи право публічне, зважаючи на те, що вони є суб'єктами права публічного. Це питання є нагальним тому, що діючі положення ЦК України поширюються суто на юридичні особи приватного права, адже згідно ч. 3 ст. 81 ЦК України порядок утворення та правовий статус юридичних осіб публічного права встановлюються Конституцією України та законом. Як наслідок цього, логічним наслідком є твердження, що положення ст. 91 ЦК України про загальну цивільну правоздатність юридичних осіб застосовується саме щодо юридичних осіб приватного права. Актуальним щодо цього постає питання можливості проголошення загальної цивільної правоздатності щодо юридичних осіб публічного права, зважаючи на окреме нормативне їх регулювання та специфіку їх правового статусу. Нині вивчаючи положення законодавства не можна чітко окреслити: чи юридичні особи публічного права мають загальну правоздатність, проголошену у ст. 91 ЦК України щодо юридичних осіб (приватного права); чи мають спеціальні обмежені можливості у цивільних відносинах, обумовлені імперативним обов'язком реалізації ними публічної мети їх створення (спеціальну правоздатність, як це, наприклад, зазначено у ст. 207 ГК України щодо учасників господарських відносин).

Актуальними на практиці є ряд питань вчинення юридичною особою публічного права правочинів за межами її статутних завдань. Йдеться зокрема про суть так званих «позастатутних» правочинів та питання наслідків вчинення таких правочинів: чи слід визнавати такі правочини недійсними, в умовах проголошення у ЦК України загальної правоздатності юридичних осіб чи підстав для їх недійсності нині не має.

Окремими відкритим є питання особи, яка повинна виступати стороною вчиненого «позастатутного» правочину юридичної особи публічного права перед третьою особою (контрагентом): чи

юридична особа чи її орган, який безпосередньо вчинив цей «позастатутний» правочин.

Є питання доцільності встановлення цивільної або іншої юридичної відповідальності органів юридичної особи публічного права за наслідками вчинення ними «позастатутних» правочинів перед юридичною особою, у разі спричинення їй шкоди.

Відкритим на практиці є також питання встановлення у ряді законів іншої (нецивільної) відповідальності юридичної особи публічного права за наслідками її систематичної нецільової (в супереч встановленої в установчих документах мети) діяльності у вигляді її примусової ліквідації в умовах проголошення в ЦК України загальної цивільної правоздатності організацій.

Зрештою не однозначно окреслені та складними на практиці є питання співвідношення термінів: «позастатутні» правочини», «правочини, вчинені в супереч мети створення та діяльності юридичної особи», «правочини проти інтересів юридичної особи», «правочини, вчинені з перевищенням органом юридичної особи своїх повноважень», «нецільова позастатутна діяльність юридичних осіб».

Наведені питання слід розкрити на підставі аналізу положень чинного цивільного законодавства щодо обсягу цивільної правоздатності юридичних осіб та окреслення суті цивільної дієздатності організацій, а також нормативних підходів про недійсність правочинів. При цьому слід зважати на положення не лише цивільного законодавства з цих питань, але й на положення норм господарського права, спеціального закону (про окремі види організацій), у тому числі публічного права (наприклад, положення Бюджетного кодексу України – *далі БК України*).

Щодо цього відомі тези вітчизняних та закордонних науковців про необхідність встановлення спеціальної (або функціональної, цільової) правоздатності за створеними державою організаціями. Так В. Борисова зазначає, що згідно доктрини цивільного права до участі в цивільному обороті допускаються тільки ті організації, які є юридичними особами, тому органам державної влади та ряду інших

суб'єктів публічного права і надається статус останніх. При цьому критерієм визнання характеру їх цивільної правоздатності повинні виступати спеціальні функції останніх, а це означає, що вони повинні наділятися не загальною, а спеціальною правоздатністю[86].

«Правоздатність юридичних осіб публічного права, заснованих державою, повинна бути спеціальною. Такі юридичні особи мають вчиняти дії та здійснювати види діяльності, які відповідатимуть визначеній засновником меті та функціям, покладеним на них державою»[87].

Зрештою наведені вище теоретичні тези вчених про спеціальний обмежений характер можливостей державних та комунальних організацій у правовідносинах знайшли своє нормативне закріплення у ряді законів України. Так, в бюджетному законодавстві України щодо таких організаційно-правових форм юридичних осіб публічного права, як бюджетні установи, закріплений принцип цільового використання бюджетних коштів – коли бюджетні кошти ними використовуються тільки на цілі, визначені бюджетними призначеннями та бюджетними асигнуваннями (п. 8 ст. 7 БК України).

З метою реалізації цільового використання бюджетних коштів чинним законодавством запроваджено казначейську форму обслуговування Державного бюджету України. Так відповідно до ст. 43 БК України при виконанні державного бюджету і місцевих бюджетів застосовується казначейське обслуговування бюджетних коштів.

Наведені вище нормативні правила бюджетного законодавства об'єктивно обмежують бюджетні установи у здатності мати права, у тому числі під час їхньої участі у цивільних відносинах.

---

[86] В. І. Борисова Юридична особа – універсальна правова форма участі організацій у цивільному обороті // Проблеми правознавства та правоохоронної діяльності. – 2003, - №2. – С. 8.

[87] *Винар, Л. В.* Правовий статус юридичних осіб, заснованих державою : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 «Цивільне право; цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право» / Л. В. Винар. — Львів, 2006. — С. 5.

Крім бюджетного законодавства, ряд обмежень в набутті прав окремими різновидами юридичних осіб публічного права закріплений у положеннях господарського права, де, зокрема передбачений контроль зі сторони вищестоящого державного органу щодо статутної діяльності державних організацій, в тому числі щодо укладання правочинів. Наприклад, згідно ч. 5 ст. 76 ГК України, орган, до сфери управління якого входить казенне підприємство, затверджує статут підприємства, дає дозвіл на здійснення казенним підприємством господарської діяльності, визначає види продукції (робіт, послуг), на виробництво та реалізацію якої поширюється зазначений дозвіл.

Зрештою подібні підходи щодо окреслення змісту спеціальної правоздатності закріплені господарським законодавством України (зокрема у положенні ст. 207 ГК України згадується спеціальна правосуб'єктність учасників господарських відносин).

Про спеціальний характер цивільної правоздатності державних організацій (їх спеціальну правоздатність) йдеться у законодавстві ряду іноземних держав.

Так цивільне законодавство Російської Федерації виходить з того, що всі некомерційні організації (у тому числі державні) на відміну від комерційних мають цільову (спеціальну) правоздатність (п. 1 ст. 49 ЦК РФ) та використовують наявне в них майно для досягнення цілей, передбачених їх установчими документами (ст. 113-114; п. 4 ст. 213 ЦК РФ).

Подібне правило щодо спеціальної цивільної правоздатності некомерційних (у тому числі державних) організацій закріплене у ст. 84 Цивільному кодексі Киргизької Республіки.

У Республіці Білорусь спеціальною правоздатністю володіють не лише некомерційні організації, але й комерційні організації.

Про спеціальну цивільну правоздатність юридичних осіб публічного права закріплено у ст. 25 Цивільного кодексу Грузії, відповідно до якої юридична особа публічного права правомочна

здійснювати діяльність, яка відповідає цілям, передбаченими законом або засновницькими документами.

Проводячи аналіз питання можливості встановлення за юридичними особами публічного права спеціальної або цільової (обмеженою публічною ціллю їх створення) цивільної правоздатності слід, по-перше, встановити передумови наявності специфіки їх правового статусу у цивільних відносинах (що може впливати, у тому числі, на обсяг їх правоздатності), а по-друге, значення встановлення за такими організаціями спеціальної або (цільової) цивільної правоздатності (наслідків цивільно-правового характеру перевищення такої спеціальної цільової правоздатності).

Особливість юридичних осіб публічного права полягає в тому, що їх правовий статус регламентується не лише положеннями цивільного законодавства, але й нормами публічного права, наприклад, нормами БК України, Закону України «Про прокуратуру», «Про Національну поліцію» та іншими з відповідними від цього наслідками у вигляді специфіки їх цивільно-правового статусу.

На підставі вище зазначених наукових підходів та положень чинного законодавства України можна виділити цілий ряд об’єктивно існуючих передумов специфіки участі юридичних осіб публічного права у цивільних відносинах, що у свою чергу обумовлює специфіку їх цивільно-правового статусу.

Перш за все, держава, засновуючи певну державну організацію зацікавлена в реалізації останньою окреслених наперед видів діяльності. Якщо конкретизувати це положення, то особливість цих суб’єктів права полягає в тому, що вони реалізують поставлені засновником та закріплені у законодавстві публічні завдання у відповідній сфері. Зокрема особливість організацій Збройних Сил України - юридичних осіб в тому, що мета створення цих суб’єктів права та способи реалізації поставленої мети закріплені військовим законодавством. Наприклад, про мету забезпечення реалізації державної політики у сфері оборони йдеться у ч. 1 ст. 10 Закону України «Про оборону»).

Відтак юридичні особи публічного права будують свою діяльність виходячи з того предмету діяльності, що закріплений у спеціальному законодавстві і конкретизований в установчих документах їх власником, при цьому ці організації не вправі самостійно змінювати окреслені мету і завдання своєї діяльності.

У випадку поширення на юридичні особи публічного права суто положень цивільного законодавства це створить реальну, закріплену в законі, можливість підміні публічної мети їх діяльності та її не виконання. Йдеться тут, зокрема про створення можливості підміни у правовідносинах замість невигідної для юридичної особи публічного права стратегічно важливої для суспільства діяльності її більш рентабельною підприємницькою діяльністю. Це положення нині є особливо актуальним, коли, наприклад, замість здійснення прописаного у статуті організації безплатних публічних послуг (наприклад, щодо надання допомоги в оплаті населенням податків зі сторони фіскальних органів) остання перепрофільовує свою діяльність виключно на платні (спонсорські) послуги. Цим самим є загроза, коли реалізація цієї платної підприємницької діяльності може трансформувалася у самоціль діяльності юридичних осіб публічного права.

Відтак слід констатувати, що діяльність суб'єктів публічного права поза межами їх публічної діяльності є неможливою. Юридичні особи публічного права у цивільних відносинах не можуть самостійно у процесі своєї діяльності змінювати закріплену у нормативно-правових та локальних актах державою–засновником мету свого створення (наприклад, корегувати свій профіль діяльності з урахуванням її рентабельності та ситуації на ринку), а також здійснювати інші дії, що можуть призвести до ускладнення реалізації функцій, встановлених власником.

Слід також зупинитися на ще одній особливості правового статусу юридичних осіб публічного права. Пов'язана вона тим, що для реалізації окреслених в імперативному порядку публічних функцій засновник наділяє своє організаційне утворення певним

майном, яке залишається у державній чи комунальній власності, закріплюючи це майно за цими організаціями на праві оперативного управління чи праві господарського відання. Так, згідно із ч. 3 ст. 73 ГК України майно державного унітарного підприємства перебуває у державній власності закріплюється за ним на праві господарського відання чи оперативного управління, а в ч. 2 ст. 74 ГК України конкретизовано, що майно державного комерційного підприємства закріплюється за ним на праві господарського відання. Це обґрунтовується необхідністю забезпечення схоронності державного майна переданого державним організаціям-невласникам (державним установам).

Цим самим, поза виконання публічної мети своєї діяльності непідприємницькі юридичні особи публічного права існувати не можуть, у протилежному випадку їх засновник (власник) ліквідовує або вилучає невикористовування або використовуване не за ціллю майно. Відтак факт функціонування організацій-невласників є значно обмежувальним чинником у здатності цих осіб мати суб'єктивні цивільні права.

Слід також врахувати той факт, що в момент участі юридичних осіб публічного права у цивільних відносинах об'єктивно присутня колізія між цивільно-правовими принципами (напр. щодо свободи договору чи свободи підприємницької діяльності) і направленості публічного права на захист публічних інтересів (в момент регламентації правового статусу цих організацій, як суб'єктів публічного права). Принцип «спеціальності» (principe de la specialite) виник в адміністративній, державній практиці Франції на початку XIX ст., для унеможливлення різних махінацій, яке дістало назву доктрини ultra vires («поверх сили», чи навіть «поверх влади»). Такий принцип «можливо те, що дозволено законом» зберігається у вітчизняному законодавстві щодо органів державної влади, коли останні зобов'язані діяти на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України (ч. 2 ст. 19 Конституції України).

Однак резонним тут постає питання поширення цього принципу публічного права в момент участі цих суб'єктів публічного права у цивільних відносинах. Видається, з позицій цивільного права, що якщо суб'єкти публічного права (органи державної влади) приймають участь у цивільних відносинах, то щоб ці відносини називалися саме цивільно-правовими слід, щоб в них діяли принципи та методи цивільного права, у тому числі відомий метод приватного права: «дозволено, те що не заборонено». Певно для реалізації саме такого методу регулювання в момент участі суб'єктів публічного права у цивільних відносинах, щодо останніх законодавством передбачений статус юридичної особи (публічного права). Цим самим суб'єкти публічного права в момент своєї участі учасниками цивільних відносин виступають у статусі юридичної особи публічного права і діють на принципах та диспозитивних методах цивільного права.

Дія імперативного методу публічного права: «можна тільки те, що дозволено» зберігається при побудові публічних (адміністративних) правовідносин, зокрема у взаємовідносинах між власником (державою або територіальною громадою) і створеним ним суб'єктом (юридичної особи публічного права).

Окрім окреслених вище нормативно прописаних передумов цільової діяльності юридичних осіб публічного права, слід окремо зупинитися на визначених в законах наслідків такої «нецільової» діяльності цих осіб.

Зокрема зобов'язання, взяті без відповідних бюджетних асигнувань або з перевищенням повноважень, встановлених Бюджетним кодексом України чи законом про Державний бюджет України, а також нецільове використання бюджетних коштів не вважаються бюджетними зобов'язаннями і не оплачуються за рахунок бюджетних коштів (ст. 116 БК України), тобто ставиться питання дійсності таких укладених зобов'язань.

Крім цього, у господарському законодавстві, у ст. 207 ГК України йдеться про недійсність господарського зобов'язання, що укладено учасниками господарських відносин з порушенням хоча б

одним з них господарської компетенції (спеціальної правосуб'єктності). Таке зобов’язання може бути на вимогу однієї із сторін, або відповідного органу державної влади визнано судом недійсним повністю або в частині.

Наведені вище аргументи та положення норм чинного законодавства є основою для формування висновку, що нині є нормативні передумови їх спеціальної (цільової, функціональної) публічної правоздатності у публічних правовідносинах, тобто здатності мати лише ті права та обов’язки, які необхідні для реалізації їх цільової діяльності.

У підсумку слід зазначити про ряд наступних положень. По-перше, там де є обов’язки (наприклад, реалізація публічної мети) потрібен комплекс прав - інструмент для їх реалізації, у тому числі через участь юридичних осіб публічного права у цивільних відносинах у вигляді необхідності проголошення за ними цивільної правоздатності. По-друге, наведені вище аргументи дозволяють сформулювати висновок про закріплення функціональних, залежних від реалізації основної (публічної) діяльності характер можливостей у правовідносинах тих учасників цивільних відносин, що є особами цілі та діють на праві державної або комунальної власності (юридичні особи публічного права). Основою побудови можливостей цих суб’єктів публічного права у сфері правовідносин є зміст поставлених перед ними публічних завдань та ресурсне забезпечення виконання цих завдань. Окремо слід зазначити, що чинним (спеціальним) законодавством встановлені негативні наслідки у вигляді недійсності правочинів, укладених поза межами нормативно окресленої мети їх створення та діяльності.

Наведені вище нормативні обмеження у свободі дій щодо юридичних осіб публічного права мають публічно-правовий характер і досягається їх реалізація арсеналом права публічного (не цивільного). У той же час публічно-правова складова статусу юридичних осіб публічного права не повинна проявлятися в момент участі цих осіб у цивільних відносинах (інакше ці відносини не слід

вважати цивільно-правовими, а слід їх визнавати публічно-правовими).

Окреслені спеціальним законодавством нормативні передумови цільової діяльності юридичних осіб публічного права залежної від окресленої у публічному порядку направленості їх дій можна окреслити через закріплення у спеціальному законодавстві за ними *функціональної* (обумовленої обов'язком виконання публічних функцій) або *цільової публічної правоздатності*.

Сутність цільової (функціональної) публічної правоздатності юридичних осіб публічного права (тобто правоздатності суб'єктів публічного права у статусі юридичної особи) можна визначити як здатність мати права та обов'язки, які пов'язані із реалізацією покладеної у законодавстві та в установчих документах мети створення та діяльності цих осіб (вони у правовідносинах як суб'єкти публічного права можуть мати лише ті права, які прописаними є у законі).

У підсумку, враховуючи нинішній стан спеціального законодавства щодо юридичних осіб публічного права та зважаючи на відсутність єдиного нормативного акту, який би уніфіковано регулював правовий статус цих різновидів організацій (в умовах уніфікованого регулювання статусу юридичних осіб приватного права положеннями ЦК України) слід констатувати про об'єктивну необхідність окреслення у положеннях спеціального закону про юридичні особи публічного права специфіки їх правового статусу. Враховуючи ці чинники пропонується, зокрема в актуальному до прийняття законі про юридичні особи публічного права прописати положення про те, що юридична особа публічного права здатна мати права та обов'язки, які відповідають цілям діяльності, закріплені законодавством та установчими документами (цільову публічну правоздатність). Цей факт стане в нормативною основою обов'язку їх цільової (публічної) діяльності у всіх сферах своєї діяльності.

У той же час порядок участі юридичних осіб публічного права *у цивільних відносинах* повинен бути реалізований за принципами

цивільного прав (зокрема за принципом свободи договору), інакше ці відносини за їх участю не слід визнавати цивільно-правовими (вони будуть публічно-правовими). Тому в момент їх участі у приватних цивільних відносинах на них поширюються положення ЦК України щодо юридичних осіб, у тому числі й положення про загальну цивільну правоздатність організацій (нині норми ЦК України про недійсність вчинених за межами обсягу їх можливої «спеціальної» цивільної правоздатності «позастатутних» правочинів не є закріпленими).

Нормативно окреслений обов'язок цільової (суспільно корисної) діяльності юридичних осіб публічного права в цивільних відносинах реалізують їх органи через закріплення ***спеціальної (цільової) цивільної дієздатності***, тобто здатності юридичної особи публічного права своїми діями набувати для себе цивільних прав і самостійно їх здійснювати, а також здатність своїми діями створювати для себе цивільні обов'язки, самостійно їх виконувати в межах визначених законом та установчими документами мети створення.

У підсумку слід зазначити, що юридичні особи публічного права із спеціальною (цільовою) публічною правоздатністю мають можливість вступати в будь-які цивільні правовідносини (укладати будь-які правочини), які відповідають меті їх створення, сприяють її досягненню та не суперечать ній (володіють загальною цивільною правоздатністю та спеціальною (функіональною) цивільною дієздатністю). У такий спосіб, присутня буде ситуація, коли юридичні особи у цивільних відносинах здатні укладати будь-які правочини, однак в межах обов'язку реалізації з їх сторони цільової суспільно корисної діяльності.

У перспективі встановлення цільової публічної правоздатності непідприємницьких юридичних осіб публічного права потрібна не як показник недійсності вчинених ними «позастатутних» правочинів за межами цієї цільової публічної правоздатності, а як показник обов'язковості виконання статутної публічної діяльності і відповідальності публічно-правового характеру органів цих

організацій (не контрагентів) у разі невиконання або неналежного виконання цієї цільової діяльності (контрагенти цих позастатутних правочинів можуть отримати негативні наслідки їх вчинення лише у разі, коли вони знали про укладення «позастатутного» правочину).

Закріплення за юридичними особами публічного права цільової, обмеженої метою діяльності саме *цивільної* (не публічної) правоздатності призводить на практиці до ряду проблем. Зокрема проблемним постає кваліфікація вчинених не в межах цієї цільової (функціональної) або, як зазначено у положеннях ГК України, спеціальної правосуб'єктності «позастатутних» правочинів. На практиці важко буде довести, що укладений той або інший правочин підпадає під мету створення певної непідприємницької юридичної особи публічного права. Проголошення на рівні закону спеціальної цивільної правоздатності цих організацій цим самим створить нормативні передумови визнання всіх вчинених за межами цієї спеціальної цивільної правоздатності правочинів нікчемними, як правочинів вчинених з порушенням норм закону.

Також страждатиме інтереси контрагента такого визнаного недійсним нецільового «позастатутного» правочину, адже в умовах рівності всіх суб'єктів перед законом контрагенти державних організацій не зобов'язані вивчати зміст статутних документів про цільову діяльність цих осіб.

Також штучно в законодавстві створяться умови додаткових підстав для недійсності правочинів за участю юридичних осіб публічного права, в умовах проголошеної рівності всіх суб'єктів права (незалежно від закріпленої за ними форми власності) перед законом, адже щодо юридичних осіб приватного права така можливість недійсності «позастатутних» правочинів навіть гіпотетично не передбачається. Сумнівним видається існування в подальшому залежності дійсності укладених правочинів від суті суб'єкта права, який їх вчинив (якщо це юридична особа приватного права, то ці так звані «позастатутні» правочини є дійсними, якщо ж це юридична особа публічного права, то законом передбачені

негативні наслідки укладання таких правочинів, через визнання їх недійсними). В момент участі юридичних осіб публічного права у цивільних відносинах поширюється засади та принципи цивільного права (наприклад, свободи договору, свободи підприємництва), адже згідно ст. 4 ЦК України основним актом цивільного законодавства України є Цивільний кодекс України. Цивільні відносини регулюються однаково на всій території України.

Юридичні особи повинні володіти здатністю мати будь-які цивільні права та обов'язки, хоч і спрямовують свою діяльність відповідно до встановленої мети створення та організаційно-правової форми (можуть мати *суб'єктивні* цивільні права та їх реалізовувати в межах спеціальної цивільної дієздатності). Ряд встановлених у спеціальному законодавстві обмежень через обов'язковість реалізації публічної мети їх створення слід пов'язувати не з обмеженням обсягу цивільної правоздатності, а з порядком набуття ними суб'єктивних цивільних прав. Така їх цільова діяльність повинна бути забезпечена заходами публічно-правового характеру в цілому на юридичну особу публічного права і на її органи через обов'язок останніх щодо реалізації цільової діяльності юридичної особи у цивільних відносинах.

Як наслідок у перспективі щодо юридичних осіб публічного права слід вилучити негативні цивільно-правові наслідки таких «позастатутних» правочинів у вигляді їх недійсності. На виконання цього необхідні будуть зміни у спеціальне (зокрема бюджетне) законодавство щодо вилучення цивільно-правових наслідків нецільової (нестатутної) діяльності юридичних осіб публічного права, залишивши там лише заходи публічно-правового характеру за ці дії.

Необхідними також є зміни положень ГК України про недійсність господарського зобов'язання, що укладено учасниками господарських відносин з порушенням хоча б одним з них господарської компетенції (спеціальної правосуб'єктності), яке міститься у ч. 1 ст. 207 ГК України. В чинному законодавстві пропонується закріпити виключно публічно-правовий механізм

забезпечення цільової діяльності організацій всіх форм власності через публічно-правову відповідальність їх органів за перевищення ними своїх повноважень.

Сумнівним також постає положення ч. 3 ст. 228 ЦК України про недійсність правочину, якщо він не відповідає інтересам держави і суспільства, адже інтереси держави у цивільних відносинах повинні захищатися в однаковій мірі з приватними інтересами.

Недійсність вчинених в супереч інтересів юридичних осіб публічного права правочинів в цивільному законодавстві повинна бути встановлена виключно за перевищення їх органами повноважень (обсягу дієздатності) в загальному для всіх юридичних осіб порядку ст. 92 ЦК України.

Такий стан справ відмови окремих специфічних правил участі ряду суб'єктів права (суб'єктів публічного права) у цивільних відносин (відмова від категорії спеціальної цивільної правоздатності організацій та недійсності так званих «позастатутних» правочинів) відповідає досвіду держав ЄС з цих питань.

В момент участі суб'єктів публічного права у цивільних відносинах як юридичних осіб, останні діють у передбаченій законом певній організаційно-правовій формі. Загалом, виникнення поняття «організаційно-правова форма» пов'язане з ускладненням суспільного життя, що зумовило необхідність існування різних організацій. Законодавець змушений враховувати цю різницю, а відтак встановлювати різні вимоги до різних організацій[88].

Наразі розроблено чимало варіантів визначення організаційно-правової форми юридичних осіб[89]. Об'єднуючою загальною основою організаційно-правової форми є те, що це передбачена законом модель організації, яка містить ряд внутрішніх ознак, що дає змогу

[88] *Кравчук, В. М.* Корпоративне право. Науково-практичний коментар законодавства та судової практики / В. М. Кравчук. — К. : Істина, 2005. — С. 58.

[89] *Кравчук, В. М.* Соціально-правова природа юридичної особи : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 «Цивільне право; цивільний процес; сімейне право і міжнародне приватне право» / В. М. Кравчук. — Львів, 2000. — С. 7; Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України / за ред. В. М. Коссака. — К. : Істина, 2004. — С. 64.

розрізняти один вид юридичних осіб від іншого у процесі їхньої участі у майновому обороті.

У цивільному праві до ознак, що характеризують організаційно-правову форму юридичної особи, можна віднести порядок створення, поставлену мету діяльності організації, склад її засновників, правовий режим майна, установчі документи, механізм управління та несення майнової відповідальності, порядок припинення діяльності та інші[90]. У законодавстві щодо цього закріплюється положення про те, що організаційно-правова форма юридичної особи визначається відповідно до класифікації організаційно-правових форм господарювання, затвердженої центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну політику у сфері технічного регулювання (ст. 16 Закону України «Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб - підприємців та громадських формувань»).

У цьому Класифікаторі закріплюється положення про те, що організаційно-правова форма визначає «характер відносин між засновниками (учасниками), режим майнової відповідальності по зобов'язаннях організації, порядок створення, реорганізації, ліквідації, управління, розподілу одержаних прибутків, можливі джерела фінансування діяльності» (п. 2.1 Класифікації організаційно-правових форм господарювання[91]).

У підсумку можна стверджувати, що закріплена в законі організаційно-правова форма являє собою схему прояву окремих ознак юридичних осіб, показує формулу (спільні риси) та особливість правового статусу певного виду організацій у цивільних відносинах. Через цей факт перелік організаційно-правових форм юридичних осіб

[90] *Козлова, Н. В.* Правосубъектность юридического лица по российскому гражданскому праву : автореф. дисс. на соискание учен. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 «гражданское право; предпринимательское право; семейное право; гражданский процесс; международное частное право» / Н. В. Козлова. — М., 2004. — С. 10; *Кравчук, В.* Сутнісні ознаки юридичної особи / В. Кравчук // Підприємництво, господарство і право. — 1999. — № 7. — С. 31–32.

[91] Державний класифікатор України. Класифікація організаційно-правових форм господарювання : затв. наказом Державного комітету України з питань технічного регулювання та споживчої політики від 28.05.2004 р. № 97 [Електронний ресурс] МЕГА–НАУ. — URL : http://zakon.nau.ua/doc/?code=vb288217-94.

міститься у положеннях цивільного законодавства, зокрема у ст. 83 ЦК України «організаційно-правові форми юридичних осіб».

Історично обумовлено, що юридичні особи можуть утворюватися на основі відокремлення майна засновників, без об'єднання їх зусиль у процесі поточної діяльності створеної юридичної особи (установи) або з паралельним об'єднанням зусиль засновників (товариства). Вказані підходи зрештою взяті за основу у ст. 83 ЦК України, де розкривається суть установ та товариств.

При цьому зазначені форми установ та товариств використовуються щодо юридичних осіб публічного права (в законах закріплені державні (бюджетні) установи, державні товариства). Зокрема в ситуації потреби в отриманні прибутків та координації діяльності великих виробників стратегічно важливої для суспільства продукції, держава засновує товариства (або має участь в таких товариствах). У разі потреби у створенні суб'єкта права, який би на самостійних засадах систематично реалізовував визначену державою-засновником мету, держава в цьому разі згідно закону (п. 4 ст. 22 ГК України, п. 1 ст. 141 ГК України) уповноважена на створення своїх державних установ, виділивши на їх діяльність частину свого майна.

Однак щодо створених державою організаційних форм юридичних осіб наявна значна кількість питань змісту їх правового статусу. Зокрема щодо державних підприємств невирішеним однозначно в законодавстві є питання їх суті: як об'єктів права чи суб'єктів права. Щодо державних установ виникає складність застосування закріплених у ЦК нормативних положень про неможливість управління установами їх засновниками (в державних установах є залежність цих організацій від засновників). Нагальним також постає питання сутності численних, передбачених спеціальним законодавством форм створених державою організаційних форм (наприклад, державних агентств, міністерств тощо), а також непідприємницьких організацій (навчальних закладів, закладів охорони здоров'я, театрів, музеїв тощо), зокрема чи слід їх вважати окремими організаційно-правовими формами юридичних осіб.

Щодо питання окреслення в численних нормативно-правових актах створених державою владних утворень, а відтак актуальності до вирішення питання: чи є ці утворення організаційно-правовими формами юридичних осіб (з необхідністю доповнення цими формами положення чинного ЦК України) чи їх слід визнати різновидами визначених в ЦК України організаційно-правових форм (вони лише символізують специфічні форми суб'єктів права публічного, і не є організаційно-правовими формами юридичних осіб). Це питання особливо актуалізується в умовах, коли в спеціальному законодавстві про окремі види державних організацій не регулюється суть цих утворень, як юридичних осіб (їх ознаки як юридичних осіб та організаційно-правова форма участі). В положеннях спеціальних законів у своїй більшості міститься інформація про місце цих публічних утворень в системі поставлених перед ними державою завдань (розкривається їх сутність як суб'єктів публічного права). Цим самим, в умовах відсутності в Україні окремого закону про юридичні особи публічного права, коли положення ЦК України регулюють суть юридичних осіб приватного права, слід констатувати про прогалину в праві щодо організаційно-правових форм створених державою організацій як юридичних осіб.

У процесі вирішення цих питань слід провести аналіз норм чинного спеціального законодавства щодо створених державою організацій, їх правозастосовну (судову) практику та положення доктрини права з тим, щоб виявити суть ознак цих організацій як юридичних осіб (публічного права); наявність або відсутність специфічних статусоутворюючих їх ознак, як окремих організаційно-правових форм.

Щодо питання градації у публічному праві окремих суб'єктів права та визнання їх у цивільному праві окремими організаційними формами, слід зазначити про наступне. Виділення органів державної влади в публічному праві часто обумовлена їх завданнями та компетенцією. Зокрема у спеціальних нормативно-правових актах публічного права залежно від визначених повноважень виділені різні

види центральних органів виконавчої влади. Так, відповідно до ч. 2 ст. 17 Закону України «Про центральні органи виконавчої влади» у разі, якщо більшість функцій центрального органу виконавчої влади складають функції з надання адміністративних послуг фізичним і юридичним особам, центральний орган виконавчої влади утворюється як служба. Якщо більшість функцій центрального органу виконавчої влади складають функції з управління об'єктами державної власності, що належать до сфери його управління, центральний орган виконавчої влади утворюється як агентство.

Однак слід зазначити, що зазначені організаційні форми публічного права не мають і не повинні мати якогось статусоутворюючого значення у цивільних відносин. Як вже було доведено, зміст адміністративної правосуб'єктності певного суб'єкта публічного права в нинішніх ринкових умовах не змінює закладені засади розвитку цивільних відносин, а відтак і вимоги цивільного права щодо інституту юридичної особи.

На наведені вище численні публічно-правові утворення, у разі закріплення за ними правового статусу юридичної особи слід поширювати закріплену нормами цивільного права форму «установи», а специфіка їх правового статусу буде розкриватися через форму «державної (комунальної) установи», суть якої розкривається спеціальним (бюджетним чи господарським) законодавством.

Відповідно до положень чинного законодавства (наприклад, Законів України «Про освіту», «Про національний архівний фонд та архівні установи», «Про основи соціального захисту бездомних громадян і безпритульних дітей», «Про благодійництво та благодійні організації», «Про музеї та музейну справу», «Про бібліотеки та бібліотечну справу», «Про театри та театральну справу», а також в Основах законодавства України про охорону здоров'я та в Основах законодавства України про культуру) держава як засновник уповноважена на створення в інших, ніж окреслені у ЦК України товариства та установи видів організацій, які не є органами державної влади.

У питанні суті організаційно-правових форм юридичних осіб публічного права правовий статус яких врегульований спеціальними законами слід, перш за все, підкреслити, що загальною рисою цих суб'єктів права є те, що вони не є органами державної влади (не мають владної компетенції), а є створенні державою юридичні особи (юридичні особи публічного права), які реалізують визначену у нормативному порядку публічну мету їх створення як організації (а не як владні утворення). Публічні утворення, що мають статус владного суб'єкта права (органу влади) символізують у своїх діях державу як суб'єкта права і в цивільних відносинах діють від та в інтересах держави як її органи (реалізують безпосередню участь держави у цивільних відносинах).

Про зазначену різницю правового статусу цих суб'єктів права наголошено в положеннях чинних нормативно-правових актів. Наприклад, в Законі України «Про освіту» окремо окреслюється статус *органів управління* освітою та статус *навчальних закладів*. Органи управління освітою в особі центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері освіти здійснюють керівництво державними навчальними закладами. Про таке розмежування правових статусів також йдеться у ч. 2 ст. 12 Закону України «Про культуру», де суб'єктами діяльності у сфері культури виділяється *держава (в особі уповноважених органів виконавчої влади)* та *заклади культури*.

Відтак можна резюмувати, що держава в різних секторах суспільного життя створює організації для надання у цих сферах послуг публічного характеру. При цьому діяльність цих створених державою організацій відповідає профілю діяльності певних міністерств та відомств, які від імені держави виступають засновником цих організацій і здійснюють в межах передбачених законом контроль за їх діяльністю. Наприклад, у сфері освіти та науки держава створює державні навчальні заклади, якими опікується центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері освіти.

При цьому ті юридичні особи публічного права, що мають статус органу державної влади мають специфіку свого правового становища у цивільних відносинах у вигляді дуалізму цього правового становища: як представників держави (її органів) та як окремих юридичних осіб, що діють у власних (засновницьких) інтересах як організації.

У вирішенні питання суті організаційно-правової форми юридичних осіб публічного права (не органів державної влади) необхідно зазначити, що чинним законодавством, зокрема в Законі України «Про оборону», «Про господарську діяльність у Збройних Силах України», «Про правовий режим майна у ЗС України» та в інших нормативно-правових актах згадується така організаційна форма організацій Збройних Сил України, як військові частини, які поряд з військовими навчальними закладами, установами та організаціями організаційно утворюють Збройні Сили України.

Форма «військова частина», на нашу думку, не є організаційно-правовою формою цивільного права. «Військові частини є особливими утвореннями і їх не можна зараховувати до жодної з відомих законодавству форм»[92]. Правова форма військової частини не володіє формоутворюючою цивільно-правовою специфікою. У підтвердження цього є той факт, що статус військова частина закріплюється за деякими державними підприємствами Міноборони, медичними та освітніми установами, які з позицій цивільного права створюють різні організаційно-правові форми. Відтак зазначена форма є публічно-правовою і розкривається у військовому законодавстві як організаційно-самостійна бойова й адміністративно-господарська одиниця Збройних Сил України (п. 1.1 Положення про військове господарство). Її сутність має суто військове наповнення і пов'язується зі збройним захистом національних інтересів держави від зовнішніх та внутрішніх загроз[93] або від можливої агресії ззовні

[92] *Поніматченко, Ю. А.* Правове регулювання діяльності Збройних Сил України : [підручн.] / Ю. А. Поніматченко. — Вінниця : Нова Книга, 2002. — С. 106.

[93] Военный энциклопедический словарь / пред. гл. ред. комиссии Н. В. Огарков. — М. : Воениздат, 1983. — С. 151.

(ч. 2 ст. 17 Конституції України). Для цивільних відносин вказана форма є актуальною лише тому, що для військових частин окремо визначені законодавством відповідні завдання (наприклад, у ст. 9 Закону України «Про основи національної безпеки України»[94]), а відтак визнається публічним правом як окремий суб'єкт права, що, у свою чергу, є однією з передумов її самостійної участі у цивільних відносинах. Те ж саме можна сказати про закріплену чинним військовим законодавством організаційну форму «орган військового управління», що, як і «військова частина», у процесі своєї участі у цивільних відносинах повинна набувати відповідну організаційно-правову форму юридичних осіб.

Відповідно до ст. 13 Закону України «Про центральні органи виконавчої влади» міністерства уповноважені утворювати свої територіальні органи, які можуть володіти статусом юридичної особи публічного права. Проводячи аналіз нормативно закріпленого правила щодо процедури утворення військових частин та інших структурних утворень у системі Збройних Сил України, які мають статус юридичної особи, а також, розглядаючи зміст процесу здійснення цими особами своєї діяльності, пропонується визнавати їх як державні організації, що діють в організаційно-правовій формі публічної установи. Зокрема, військові частини створюються державою в особі відповідного органу державної влади для реалізації цільової, встановленої у нормативному порядку діяльності на основі переданого державою майна. У протилежному випадку відбудеться безпідставне розширення організаційно-правових форм юридичних осіб за рахунок організацій Збройних Сил України, коли у військовому законодавстві окремими організаційними формами, поряд з уже згаданими, додатково виділяються військові комісаріати, об'єднання, з'єднання Збройних Сил України та інші.

Підтвердженням вірності висловленої тези є нормативне положення, зокрема згідно Державного класифікатора організаційно-

[94] Про основи національної безпеки України : Закон України від 19.06.2003 р. № 964–IV // Відомості Верховної Ради України. — 2003. — № 39. — Ст. 351.

правових форм господарювання – організаційно-правовою формою військової частини є державна організація (установа, заклад).

У підсумку констатується, що всі публічно-правові форми створених державою або за її участю організацій (наприклад, окремі міністерства, об'єднання, з'єднання, військові частини Збройних Сил України) у процесі своєї участі суб'єктами цивільних відносин повинні набувати відповідні організаційно-правові форми юридичних осіб[95]. Серед цих осіб можна виділити тих із них, які створені власником (державою) на основі виділеного ним майна (державного майна) для реалізації визначеної в імперативному порядку непідприємницької мети їх створення. У цьому випадку йдеться про необхідність закріплення за цими утвореннями організаційно-правової форми установи[96]. У той же час зміст закріпленої у положеннях ЦК України форми «установа» відповідає виключно організаційно-правовій формі юридичних осіб приватного права як власників майна. Через це для заповнення наявної нині прогалини у праві щодо публічних установ (державних установ та комунальних установ) як організаційно-правової форми державних організацій та з метою уніфікації регулювання їх правового статусу як учасників цивільних відносин *доцільною є розробка норм права щодо сутності та ознак публічних установ.*

Публічними установами пропонується визнавати унітарні організації, що виконують на основі переданого засновником майна визначену Конституцією України та іншими нормативними актами мету свого створення і засновники беруть участь в управлінні ними.

Змодельоване в ЦК України на загальному рівні визначення публічних установ повинно стати основою для окреслення специфіки правового статусу цих осіб у законі.

У той же час у разі прийняття окремого закону (чи інших

[95] Проводячи аналіз установчих документів таких створених державою організацій, як органи державної влади, слід відмітити, що в цих документах окремим пунктом закріплені відомості про організаційно-правову форму особи, яка не співпадає із її публічно-правовою формою міністерства, адміністрації тощо.

[96] Поняття «установа» у перекладі з англійської «*institution*», «*organization*», «*establishment*», «*agency*», «*office*» — означає організацію, що відає якою-небудь галуззю (галузями) народного господарства, торгівлі, культури, науки і працює в цій галузі (галузях).

нормативних положень) про організації певного роду, ці організації слід вважати окремими організаційно-правовими формами.

У підсумку щодо питання організаційно-правових форм юридичних осіб слід зазначити, що ЦК України своїм змістом повинен охопити всі організаційно-правові форми юридичних осіб, з тим, щоб окреслені у публічному праві (спеціальним законом) численні специфічні утворення не визнавати самостійними організаційно-правовими формами юридичних осіб. Цим самим нагальним є проведення моніторингу всіх форм організацій, які в законодавстві названі окремими організаційно-правовими формами. Визначальним для окреслення окремої організаційно-правової форми юридичних осіб слід вважати наявність у певній категорії організаційних утворень тих особливостей правового статусу, які мають статусоутворюючий вплив на динаміку участі цих осіб у цивільних відносинах, а не специфіку правового статусу цих осіб як особливих утворень публічного права у відповідній сфері діяльності (наприклад, місце у владній ієрархії, обсяг компетенції, тощо).

Чинне законодавство щодо специфіки правового статусу окремих різновидів юридичних осіб повинно будуватися на основі норм ЦК України (мати допоміжний характер, деталізуючи положення ЦК України), а не навпаки, коли ЦК України, не розкриваючи загальні питання цивільно-правового статусу окремих різновидів юридичних осіб (юридичних осіб публічного права), здійснює посилання на нормативні акти, які часто є неприйнятими, або мають колізії у своєму змісті, або суперечать чинному ЦК України. Положення давно відомого принципу «*lex specialis derogat lex generalis*» («норма спеціальна має більшу силу, ніж норма загальна») в умовах кодифікації цивільного законодавства слід розуміти обмежувально і поширювати це положення лише в тій ситуації, коли це окремо передбачено в нормах ЦК України.

Відтак у зміст положень законодавства, яке регламентує правовий статус окремих різновидів організацій (у тому числі юридичних осіб публічного права) слід внести зміни про те, що ці

особи повинні реалізовувати свою діяльність у тих організаційно-правових формах, які окреслені у положеннях ЦК України та актах цивільного законодавства[97]. Про визначену в ЦК України організаційно-правову форму державних організацій слід зазначати в установчих документах цих осіб. Об'єднання в ЦК України загальних норм («моделей») окремих видів юридичних осіб дозволить скоротити (шляхом скасування або об'єднання) загальну кількість законів про юридичні особи, що в результаті не лише спростить процес регламентації правового статусу юридичних осіб, але й ліквідує окремі суперечності між ними та ЦК України, а також питання співвідношення окремих чинних нормативно-правових актів (наприклад, питання співвідношення ЦК України та ГК України щодо організаційно-правових форм юридичних осіб, пакету спеціальних законів про непідприємницькі організації тощо). Зазначена концентрація організаційно-правових форм юридичних осіб в ЦК України можлива, виходячи із положення п. 2 ст. 9 ЦК України, відповідно до якого актами цивільного законодавства можуть бути передбачені особливості регулювання майнових відносин у всіх сферах господарювання.

Використаний у нормативних актах термін «підприємства, установи та організації» не відповідає концептуальним підходам цивільного права щодо інституту юридичної особи. Це обумовлено тим, що загальне поняття «організація» за своїм змістом включає в себе всі можливі та діючі в майновому обороті організаційні утворення, у тому числі такі форми, як установи і підприємства. Використання через кому загального терміну – «організації» та

[97] У Російській Федерації щодо перспектив розвитку законодавства про юридичні особи заплановано вичерпне регулювання цивільно-правового статусу у положеннях ЦК РФ всіх організаційно-правових форм відповідно до п. 3.3 проекту Концепції розвитку законодавства про юридичні особи (Концепция совершенствования Общих положений Гражданского кодекса Российской Федерации. проект рекомендован Советом при Президенте Российской Федерации по кодификации и совершенствованию гражданского законодательства к опубликованию в целях обсуждения (протокол № 68 от 16.03.2009 г. [Электронный ресурс] Портал российского частного права — URL : http://www.privlaw.ru/vs_info.html). Щодо некомерційних організацій розробниками Концепції пропонується наступний вичерпний перелік організаційно-правових форм: для некомерційних організацій-корпорацій — це споживчий кооператив, громадська організація, об'єднання осіб; для організацій, які не мають членства — це установа та фонд.

спеціальних форм юридичної особи, як «підприємства» або «установи» в якості рівнозначних є невірним з точки зору формальної логіки. Словосполучення «підприємства, установи та організації» використовується по інерції на основі законодавства радянської доби, положення якого нині поступово втрачає чинність (наприклад, положення таких законів, як Закон України «Про власність», «Про підприємства України» тощо).

На підставі зазначеного, пропонується у нормативних актах здійснити відповідні зміни. Зокрема у положеннях постанови Кабінету Міністрів України «Про державну фіскальну службу України» замість терміну «підприємства, установи та організацій, що належать до сфери управління ДФС України» використовувати такий загальний термін, як діяльність «організацій», який включає в себе всі організаційно-правові форми юридичних осіб (у тому числі підприємства, установи, навчальні заклади), які належать до сфери управління ДФС України або зазначати про діяльність «державних підприємств, установ та інших організацій».

Слід констатувати про відсутність комплексності в регулюванні цивільним законодавством України правового статусу виділених у ст. 81 ЦК України юридичних осіб публічного права. Неурегульованими на законодавчому рівні або колізійними постають питання організаційної форми юридичних осіб публічного права; титулу закріпленого за ними майна; механізм цивільної відповідальності та інші.

У співвідношенні понять «суб'єкт публічного прав» та «юридична особа публічного права», перша категорія за своїм змістом є ширшою і включає в себе як ті утворення, які набули за законом статусу юридичної особи (публічного права) так і ті, які таким статусом не володіють, будучи при цьому окремими суб'єктами публічного права (наприклад, певна посадова особа або певний структурний відділ управлінського органу). При цьому факт закріплення за певним суб'єктом права статусу юридичної особи (публічного права) автоматично є показником набуття ним й статусу

суб'єкта публічних відносин. У зворотному порядку це правило не завжди є вірним.

Констатується про цивільно-правову сутність інституту юридичної особи, як організації, яка на основі свого майна реалізує покладену мету свого створення у цивільних правовідносинах. Цим самим в положеннях ЦК України пропонується термінологічно замінити поняття «юридичні особи приватного (публічного) права» на термін «приватні (публічні) юридичні особи». На виконання цього, пропонується п. 2 ст. 81 ЦК України викласти в наступній редакції: юридичні особи залежно від мети їх створення поділяються на приватні юридичні особи та публічні (державні та комунальні) юридичні особи.

Невдалим є закріплений у ЦК України процедурний критерій поділу юридичних осіб на юридичних осіб юридичних осіб публічного права та юридичних осіб приватного права. Визначальним критерієм класифікації юридичних осіб на юридичні особи приватного права (приватні юридичні особи) та юридичні особи публічного права (публічні юридичні особи) є характер мети їх створення, що визначає тип суб'єкта («матеріально-формальний» або «функціональний» критерій класифікації). Досягнення специфічної мети свого створення через реалізацію публічних завдань держави чи територіальної громади на постійній основі повинно бути визначальною ознакою юридичних осіб публічного права, що має наслідком наділення їх, як правило, владною компетенцією та створення у розпорядчому порядку. Реалізація інтересів визначеної групи приватних осіб (засновників та учасників) на засадах ініціативності та диспозитивності є визначальною ознакою юридичних осіб приватного права. Останні щодо цього створюються у добровільному порядку їх засновниками.

Положення п. 2 ст. 81 ЦК України пропонується викласти в такій редакції: юридичні особи залежно від мети створення поділяються на приватні юридичні особи та публічні (державні та комунальні) юридичні особи. Приватні юридичні особи створюється

для досягнення мети, закріпленої в установчих документах цих осіб. Публічні юридичні особи створюється для досягнення мети, закріпленої в нормах Конституції України, інших нормативних актах, а також у прийнятих на їх виконання установчих документах.

Юридичні особи публічного права як учасники цивільних відносин володіють всіма зазначеними в ЦК України ознаками юридичних осіб із об'єктивно обумовленою специфікою прояву деяких із них. Виділення окремим різновидом юридичних осіб публічного права пов'язано з тим, що правовий статус цих осіб має специфічний характер прояву у цивільних відносинах так як визначається додатково у положеннях іншого нецивільного закону. Юридичні особи публічного права володіють рядом додаткових ознак, які впливають на їх цивільно-правовий статус: цільова спрямованість діяльності на досягнення публічної мети свого створення, фінансування діяльності державою, право державної власності на майно, неможливість здійснення стягнення на вказане майно із залученням держави до відповідальності у субсидіарному порядку.

З урахуванням ознак юридичних осіб публічного права можна сформувати визначення цього учасника цивільних відносин. Юридичні особи публічного права (або публічні: державні та комунальні юридичні особи) – це створені у розпорядчому порядку публічно-правовими утвореннями організації для реалізації визначеної у нормативному порядку публічної мети їх створення на основі державної або комунальної власності. Юридичні особи приватного права (приватні юридичні особи) - це організації, що створені на добровільних засадах для реалізації визначеної в установчих документах мети їх створення на основі права приватної власності.

Пропонується запровадити дворівневу систему нормативної регламентації правового статусу юридичних осіб (юридичних осіб публічного права): загальних положень — у кодифікованому акті цивільного законодавства, а специфічних питань правового статусу

цих осіб — у спеціальних законах. Загальні положення цивільно-правового статусу юридичних осіб незалежно від способу їх створення повинні бути врегульовані нормами ЦК України та актами цивільного законодавства на єдиних для всіх учасників цивільних відносин засадах. Як наслідок пропонується внести зміни у ч. 1 п. 3 ст. 81 ЦК України такого змісту: «цим Кодексом встановлюються порядок створення, організаційно-правові форми, правовий статус юридичних осіб». Крім цього, необхідним є закріплення у цивільному законодавстві правила про те, що нормативні положення окремих законів, які регламентують правовий статус організацій як юридичних осіб, повинні відповідати нормам ЦК України про юридичні особи. Завершальною стадією регулювання правового статусу юридичних осіб публічного права повинно стати прийняття ряду спеціальних законів, підзаконних та установчих (локальних) актів, які визначали б конкретні (а не загальні) питання правового статусу окремої (групи) юридичної особи публічного права, а також окреслювали ряд специфічних ознак правового статусу цих суб'єктів права (шляхом прийняття відомчих положень або статуту).

У зміст засновницьких прав держави підпадає можливість створювати як юридичні особи приватного права, так юридичні особи публічного права. Суть юридичних осіб публічного права можна приурочити, як до створених розпорядчим актом організацій, що реалізують визначені в нормативному порядку публічні інтереси на базі права державної або комунальної власності. Юридичні особи приватного права – це організації, створені у добровільному порядку для реалізації приватних інтересів їх засновників (або учасників) на базі права приватної власності.

РОЗДІЛ 2. ПРАВОВИЙ СТАТУС ФІЗИЧНОЇ ОСОБИ

2.1. Теоретико-правові основи встановлення правового статусу фізичних осіб як суб'єктів цивільних правовідносин

Визначаючи правовий статус фізичної особи як суб'єкта цивільних правовідносин, слід зважати на те, що цивільне право має за мету упорядковувати поведінку людей у різних життєвих ситуаціях та відносинах, забезпечити їм можливість автономно вирішувати приватні суспільно-значимі питання.

Досягти цієї мети можна лише у випадку, коли всі галузі права будуть спрямовані на захист фізичної особи як суб´єкта права. Відчути себе суб'єктом права індивід може тільки тоді, коли усвідомить своє, чітко визначене місце в житті цілісного соціального організму, яким є держава.

Цивільне право як система юридичної децентралізації, основне місце в якій посідає індивід як суб´єкт правовідносин, є найкращим засобом для такого усвідомлення. Будучи носієм певних цивільних прав, особа має юридично забезпечену можливість діяти за своїм бажанням. Кредитор може вимагати повернення боргу від боржника, власник може володіти, користуватись та розпоряджатись своїм майном, особа, якій виповнилось 14 років, може вільно самостійно пересуватися по території України. Необхідно тільки, щоб здійснення цих та інших прав відбувалося в певних правових межах. Ці межі можуть встановлюватися законом, договором чи іншим передбаченим законодавством способом.

Громадянин є суб'єктом права не тільки тому, що дозвіл на це йому надала держава в спеціальних законодавчих приписах, а й внаслідок вироблених суспільством традицій, звичаїв.

Правовий статус фізичної особи як суб'єкта цивільного права характеризується не лише свободою і незалежністю, а ще й тим, що його свобода і незалежність є обмеженими. Адже, якщо особа претендує на те, щоб до неї ставилися як до суб'єкта права, поважали її честь і гідність, то й сама вона мусить таким же чином ставитися до інших. Аморальні вчинки особи при укладанні правочинів або виникненні інших юридичних фактів, порушення добрих звичаїв, що склалися в суспільстві, повинні зумовлювати недійсність таких правочинів (навіть у тому випадку, якщо закон не передбачає подібної підстави припинення правовідносин), або призводити до інших негативних для порушника наслідків. На правовий статус особи впливають, перш за все, правові фактори.

До правових факторів належать цивільна правоздатність і цивільна дієздатність[98].

Відповідно до п. 1 ст. 25 Цивільного кодексу України (далі – ЦК України) *правоздатність* – це здатність фізичної особи мати права та обов'язки[99].

Оскільки фізичні особи володіють певними правами та обов'язками та реалізують їх, вони наділяються цивільною правосуб'єктністю, що складається з цивільної правоздатності та цивільної дієздатності.

Цивільна правоздатність - це визнана за фізичною особою можливість мати цивільні права і нести цивільні обов'язки. Зміст правоздатності складає сукупність тих цивільних прав та обов'язків, які можуть мати фізичні особи. ЦК в нормах про правоздатність (ст. ст. 24 - 29 ЦК України) не дає ні вичерпного, ні хоча б приблизного переліку цивільних прав та обов'язків. Серед основних прав можна відзначити наступні: мати майно на праві власності; спадкувати і заповідати майно; займатися підприємницькою діяльністю; створювати юридичні особи; укладати будь-які правочини, що не

[98] Цивільне право України. Загальна чатина / навчальний посібник. К.: КНТ, 2006. – 480 с. URL: http://www.info-library.com.ua/books-text-8628.html

[99] Цивільний кодекс України: Закон України від 16.01.2003 р. № 435-15 / Верховна Рада України. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № № 40-44. Ст. 356.

суперечать закону; обирати місце проживання; мати права творів науки, літератури, мистецтва, винаходів та інших результатів інтелектуальної діяльності; мати інші майнові та особисті немайнові права.

Цивільну правоздатність слід відрізняти від суб'єктивного цивільного права. Правоздатність не свідчить про існування у особи конкретного права, а є лише загальною передумовою, на підставі якої за наявності певних юридичних фактів, відкритий перелік яких наведений у ч. 2 ст. 11 ЦК, у особи виникає визначене суб'єктивне право. Правоздатність являє собою лише теоретичну, абстрактну можливість мати вказані в законі права та обов'язки, яка може ніколи не здійснитись, не перетворитись на право, тоді як суб'єктивне право - це вже існуюче право, належне конкретній особі, тобто реалізована можливість.

Другою відмінністю між правоздатністю та суб'єктивним правом є те, що права, які входять до змісту цивільної правоздатності, на відміну від суб'єктивних прав, не відповідають конкретним обов'язкам інших суб'єктів.

По-третє, суб'єктивне право - це елемент змісту цивільного правовідношення, а правоздатність - ознака суб'єкта цивільного права. Правоздатністю володіють усі фізичні особи в однаковому обсязі (ч. 1 ст. 26 ЦК України). Навпаки, обсяг суб'єктивних прав у різних учасників цивільних відносин є неоднаковим, конкретне право може бути відсутнє у певної фізичної особи. Так, усім фізичним особам належить можливість мати право власності, але суб'єктом права власності на індивідуально визначену річ є не усі, а лише конкретна, чітко визначена фізична особа. Інший приклад, за ст. 47 Конституції кожен має право на житло, яке реалізується у формах права власності та права користування (оренди)[100]. Однак якщо для фізичної особи не настануть юридичні факти, які створюють підстави для передачі житла у власність (укладення договорів купівлі-

[100] Конституція України: Закон України від 28.06.1996 р. Верховна Рада України. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.

продажу, ренти, довічного утримання (догляду), спадкового договору, дарування, успадкування тощо) або у користування (укладення договору найму (оренди) або позички), така теоретична можливість так і залишиться можливістю і ніколи не перетвориться на суб'єктивне цивільне право.

По-четверте, правоздатність реалізується через конкретні суб'єктивні права. При цьому особа не може відмовитись від цивільної правоздатності або її частини, передати її, як більшість суб'єктивних прав, іншим учасникам цивільних відносин.

Цивільна правоздатність є невіддільною від самого існування людини, виникає в момент народження і припиняється зі смертю. В сучасній літературі панівне положення займає думка про те, що правоздатність є природною властивістю, здатністю кожної людини, на відміну від радянської доктрини, де підкреслювалося, що правоздатність, хоч і виникає з народженням, але є не природною, а суспільною, юридичною властивістю.

Особа має вважатися правоздатною і тоді, коли вона після народження прожила усього кілька годин або навіть хвилин. Головне, щоб особа народилася живою, адже саме з народженням закон пов'язує виникнення правоздатності. Якщо на дану особу був складений заповіт, вважається, що спадщина на її користь вже відкрилася, але не була нею прийнята, а отже, право на її прийняття не анулюється і переходить до батьків дитини або інших спадкоємців.

Здатність мати певні права та обов'язки може обумовлюватись досягненням фізичною особою певного віку. Так, фізична особа, яка досягла 14 років, має право на вибір лікаря та методів лікування, давати згоду на надання медичної допомоги (ч. 2, 3 ст. 284 ЦК), на вибір місця проживання (ч. 2 ст. 29 ЦК), на вільне самостійне пересування по території України (абзац перший ч. 2 ст. 313 ЦК), на зміну свого прізвища та (або) власного імені (ч. 1 ст. 295 ЦК); фізична особа, яка досягла 16 років, має право на вільний самостійний виїзд за межі України (абзац другий ч. 3 ст. 313 ЦК); фізична особа (жінка), яка досягла 17 років, має право на шлюб (ч. 1

ст. 22 СК); фізична особа, яка досягла 18 років, має право бути донором крові, її компонентів, а також органів та інших анатомічних матеріалів та репродуктивних клітин (ч. 1 ст. 290), бути набувачем у договорі довічного утримання (догляду) (ч. 2 ст. 746 ЦК) тощо.

Іноді ЦК пов'язує здатність мати певне право не з досягненням певного віку, а з набуттям повної дієздатності. Так, за ч. 1 ст. 1234 ЦК право на заповіт має фізична особа з повною цивільною дієздатністю.

В деяких випадках досягнення особою певного віку тягне за собою не виникнення, а навпаки, припинення певних прав. Так, підставою для припинення опіки є досягнення фізичною особою 14 років, а піклування - досягнення повноліття (ч. 2 ст. 76, п. 1 ч. 1 ст. 77 ЦК).

Припинення правоздатності пов'язується лише з біологічною смертю. Припинення правоздатності фізичної особи не є наслідком прийняття судом рішення про оголошення особи померлою. Таке рішення ніколи не ґрунтується на чітко встановленому факті смерті фізичної особи, а завжди засновується на презумпції (припущенні) факту смерті. Якщо фізична особа, оголошена померлою, є в даний час живою, вона цивільну правоздатність на жоден період часу не втрачає, а після повернення може вимагати повернення свого майна (див. коментар до ст. 48 ЦК)[101].

За своїм характером правоздатність фізичної особи визначається як передумова до володіння тими чи іншими цивільними правами та обов'язками, і, лише реалізувавши свою правоздатність, фізична особа може набути їх тих чи інших цивільних прав чи створити для себе певні цивільні обов'язки.

Р.О. Стефанчук зазначає, що попри нібито зрозумілість поняття « правоздатність фізичної особи» у літературі виникає низка проблем щодо правової природи вказаної категорії. Існуючі підходи орієнтовно розділити на декілька основних концепцій. Представники першої концепції вважають, що цивільна правоздатність повинна

[101] Цивільний кодекс України: Науково-пратичний коментар / за ред. Є.О. Харитонова, О.І. Харитонової, Н.Ю. Глолубєвої. К.: Всеукраїнська асоціація видавців «Правова єдність». 2008. 740 с.

тлумачитись як відповідна юридична якість особи, що створює їй можливість бути суб'єктом права[102]. Зокрема В.А. Кучинский писав, що «являючи собою як би «право на право» правоздатність тим не менше залишається лише властивістю, але такою, без якої особа не може вважатись суб'єктом права»[103].

Іншу точку зору щодо розуміння поняття правоздатності займали науковці, які вважали, що правоздатність за своєю правовою природою має характер суб'єктивного цивільного права. Так, наприклад, С. М. Братусь, визначав, що «правоздатність» є необхідною умовою для правоволодіння, тобто необхідною передумовою виникнення суб'єктивного права» [104].

Кардинально протилежну до визначеної зайняв позицію М.М. Агарков. Насамперед, він заперечував можливість розуміння правоздатності як суб'єктивного цивільного права, зазначаючи «…чи є… можливості цивільними суб'єктивними правами? Та обставина, що юридична мова… використовує для позначення цих можливостей поняття «право», само по собі ще є достатнім доводом для позитивної відповіді на питання. Не всяка допущена та забезпечена законом можливість є правом у спеціальному значенні суб'єктивного права»[105]. Крім цього, він запропонував власний підхід до самого розуміння правоздатності, який отримав назву «динамічної правоздатності. На його думку, «неправильно уявляти собі правоздатність статистично та вважати, що в будь-який момент особа може виявитись суб'єктом будь-якого цивільного правовідношення… правоздатність повинна розумітись динамічно. Цивільна правоздатність для кожної особи в кожний конкретний момент

[102] Витрук Н.В. К теории правосубьектности (правоспособности) как правоотношение. *Вопросы государства и права*. Томск, 1968. С. 6.
[103] Кучинский В. А. Правовой статус и субьективные гражданские права. *Правоведение*. 1965. № 4 С. 45-50.
[104] Братусь С. М. О соотношении гражданской правоспособности и субьективніх гражданських прав. *Советское государство и право*. 1949. № 8. С. 30.
[105] Агарков М.М. Избранные труды по гражданскому праву. В 2-х т. М.: АО» Центр ЮрИнфоР». 2002. Т. 1. 428 с.

означає можливість мати конкретні права та обов'язки, залежно від її взаємовідносини із іншими особами[106].

Ще одна позиція, що відображена в літературі, зводиться до того, що правоздатність пропонується розглядати як особливий вид правовідносин, що виникають між особою та державою. Так, на думку М.П. Карпушина, правоздатність – це елементарне та первинне правовідношення, яке подібне до правовідношення власності та деяких інших абсолютних правовідносин, де зобов'язаними стосовно правоздатної особи виступають інші особи[107].

Закон пов'язує момент виникнення і припинення правоздатності з тим або іншим юридичним фактом. Початок правоздатності фізичної особи визначено моментом народження (п. 2 ст. 25 ЦК України). Визначення моменту народження не складає предмет юридичної науки, оскільки йдеться про суто фізіологічне розуміння. Для права важливо лише те, що з моменту, коли фізична особа вважається народженою, дитина набуває цивільну правоздатність. У випадках, встановлених законом, охороняються інтереси зачатої, але ще не народженої дитини. Наприклад, у першу чергу право на спадкування за законом мають діти спадкодавця, в тому числі зачаті за життя спадкодавця та народжені після його смерті (ст. 1261 ЦК України). Це, однак, не означає, що зачата, але не народжена дитина, визнається правоздатною. У теорії дане питання підлягає дискусії. Наприклад, О.В. Розган зазначає, що зачата за життя спадкодавця, але не народжена на момент відкриття спадщини дитина, володіє потенційною правоздатністю, яка за нею резервується за чинним законодавством та породжує інтерес, що охороняється законом, який може стати самостійним об'єктом судового захисту[108] . Дана точка зору уявляється цікавою, але з якою не можна погодитись, тому що захист прав за ще не народженою дитиною на законодавчому рівні

[106] Агарков М.М. Избранные труды по гражданскому праву. В 2-х т. – М.: АО» Центр ЮрИнфоР», 2002. Т. 1. 428 с.

[107]Карпушин М. П. Социалистические трудовые отношения. М.: Госюриздат, 1958. С. 77.

[108] Розган О. В. Правоздатність зачатої, але ще не народженої особи у спадкових відносинах . Актуальні проблеми науки і практики цивільного, житлового та сімейного права: матеріали міжнарод. наук.-практ. конф., присвяч. 91-річчю з дня народження В. П. Маслова, Харків, 15 лютого 2013 р. Х. Право, 2013. С. 177-178.

розглядається як виняток. Захист прав в жодному разі не прирівнюється до правоздатності, а тому і не може розглядатися як її різновид. Це різні категорії.

В.В. Надьон зазначає, що правоздатність невіддільна від людини, вона є правоздатною впродовж усього життя, незалежно від віку та стану здоров'я[109].

Відповідно припинення правоздатності визначено моментом біологічної смерті (п. 4 ст. 25 ЦК України), оскільки суб'єкт права вже не існує. Якщо особа була оголошена померлою, а насправді вона жива, це не робить її неправоздатною, вона автоматично продовжує використовувати свою правоздатність, відповідно, всі дозволені права та обов'язки. Така особа поводиться звичайним чином, укладаючи правочини, дійсність яких не підлягає сумніву.

Таким чином, правоздатність означає здатність фізичної особи бути суб'єктом прав та обов'язків, можливість мати будь-яке право чи обов'язок з передбачених законом. І.В. Спасибо-Фатєєва підкреслює, що являючи собою однаковий набір усіляких прав, що за бажанням і при різних збігах обставин для людини перетворюються на дійсність, правоздатність є певним згустком таких правових можливостей [110]. У свою чергу, Є. А. Суханов зазначає, що цінність даної категорії полягає в тому, що тільки за наявності правоздатності можливе виникнення конкретних суб'єктивних прав та обов'язків. Вона – необхідна загальна передумова їх виникнення і тим самим їх реалізації [111].

Правоздатність містить у собі два нерозривно пов'язаних елемента, а саме: права та обов'язки особи. ЦК України в поняття правоздатність закладає саме права та обов'язки для всіх осіб без винятку. Але якщо проаналізувати деякі положення ЦК України, то

[109] В.В. Надьон. Деякі аспекти визначення правоздатності в цивільному праві. *Теорія і практика правознавства*. Вип. 1 (5) / 2014 до 210-річчя Університету. С. 1-10.

[110] Швейцарский обязательственный закон: федеральный закон о дополнении Швейцарского гражданского Кодекса от 30 марта 1911 г. (по состаянию на 1 марта 2012 г). –526 с.

[111] Гражданское право: в 4 т. Т. 1: Общая часть: учеб. / под ред. Е. А. Суханова. М.: Волтер Клувер, 2004. 669 с.

можна зробити висновок, що не завжди фізичні особи наділяються одночасно і правами, і обов'язками.

Наприклад, у ст. 31 ЦК України зазначено, що фізична особа, яка не досягла 14 років, має право самостійно вчиняти дрібні побутові правочини й здійснювати особисті немайнові права на результати інтелектуальної, творчої діяльності, що охороняються законом. Пункт 2 ст. 31 ЦК України знімає відповідальність за вчинені дії з малолітньої особи, тобто у малолітньої особи не передбачено обов'язків за вчинені нею дії.

Отже, можна зазначити, що на законодавчому рівні не завжди в особи одночасно виникають і права, і обов'язки, хоча вона визнається правоздатною.

У даному прикладі у малолітньої особи віком до 14 років є виключно права. Обов'язки виникнуть, але тільки після досягнення особою 14-річного віку, відповідно зі ст. 33 ЦК України.

В. В. Надьон проаналізувавши прийшла до логічного висновку, що правоздатна особа незавжди одночасно наділяється і правами, і обов'язками, але правоздатна особа завжди має права. Таким чином, правоздатність залежно від прав та обов'язків можна умовно поділити на два види:

– *активна правоздатність* – здатність особи мати права та обов'язки, дозволені законом;

– *пасивна правоздатність* – здатність особи мати лише права, дозволені законом (наприклад, характерна для осіб, які не досягли 14-річного віку, недієздатних фізичних осіб, які користуються виключно немайновими правами)[112].

При поділі правоздатності на активну та пасивну знімаються всі спірні питання, що виникають при розгляді на законодавчому рівні визначення правоздатності та деяких суміжних питань передбачених нормами цивільного законодавства.

[112] Надьон В.В. Деякі аспекти визначення правоздатності в цивільному праві. *Теорія і практика правознавства.* Вип. 1 (5) / 2014 до 210-річчя Університету С. 1-10.

Правосуб'єктність – це визнання особи учасником правовідносин, окремі з яких – цивільні правовідносини, що виникають для кожної даної особи на основі її цивільної правоздатності. Носієм же інших, не цивільних прав та обов'язків, особа є не тому, що вона «може стати» їх носієм, а, мабуть, тому, що вона набуває їх в силу закону.

В. В. Надьон зазначає, що в юридичній науці не вироблено єдиного загального розуміння правоздатності. Спектр думок досить широкий: від її характеристики як передумови правовідносин, властивості, якості – до визначення її як свого роду суб'єктивного права. Зустрічаються й досить своєрідні концепції. Так, В.Г. Антропов вважає, що правоздатність є системою передбачених правом ознак суб'єкта, необхідних і достатніх для приписування свідомо-вольового ставлення до вчинення певної поведінки суб'єкта. Правоздатність стає такою лише внаслідок операції правової формалізації дієздатності, яка, у свою чергу, є предметною сферою психології [113].

На відміну від правоздатності дієздатність пов'язана зі здійсненням громадянином вольових дій, що припускає досягнення певного рівня психічної зрілості. Критеріями дієздатності є вік, а також стан психічного здоров'я[114].

Цивільна дієздатність поряд з цивільною правоздатністю є необхідною ознакою суб'єкта цивільних відносин і разом з правоздатністю складає поняття цивільної правосуб'єктності. Проте якщо цивільна правоздатність означає можливість фізичної особи мати цивільні права та обов'язки, то цивільна дієздатність передбачає наділення особи можливістю набувати та реалізовувати цивільні права та обов'язки. Іншими словами, цивільна дієздатність виступає необхідною ланкою між цивільною правоздатністю і суб'єктивним цивільним правом.

[113] Антропов В. Г. Правоспособность как правовая формализация дееспособности. *Новая правовая мысль.* 2006. № 6 (19). С. 2–8.

[114] Харитонов Є.О., Харитонова О.І., Старцев О.В. Цивільне право України: Підручник. вид. 3., перероб. і доп. К.: Істина, 2011. 808 с.

До змісту цивільної дієздатності входять наступні елементи: а) здатність своїми діями набувати для себе цивільних прав; б) здатність самостійно здійснювати набуті цивільні права; в) здатність своїми діями створювати для себе цивільні обов'язки; г) здатність самостійно виконувати цивільні обов'язки; д) здатність нести відповідальність у разі невиконання цивільних обов'язків.

Слід підкреслити, що в даній нормі мова йде про максимально можливий обсяг цивільної дієздатності. Тому не завжди усі наведені можливості реально належать конкретній фізичній особі.

Цивільна дієздатність передбачає свідому і правильну оцінку людиною дій, що нею здійснюються і мають юридичне значення. Ця ознака суб'єкта цивільного права залежить від психічної зрілості суб'єкта, тобто від ступеня усвідомлення ним значення своїх дій і можливості керувати ними. В свою чергу зрілість психіки залежить від віку і душевного здоров'я людини. Тому, на відміну від цивільної правоздатності, яка є рівною (ч. 1 ст. 26 ЦК), єдиного для всіх фізичних осіб обсягу цивільної дієздатності не існує.

При визначенні обсягу і змісту цивільної дієздатності фізичних осіб ЦК виходить з певної класифікації в залежності від віку і стану психіки людини. Зміст ст. ст. 31 - 42 дає підстави виділити наступні види дієздатності за критерієм зменшення її обсягу: 1) повна; 2) неповна; 3) часткова; 4) обмежена; 5) визнання фізичної особи недієздатною.

На обсяг дієздатності можуть вплинути й інші чинники, зокрема, наявністю чи відсутністю статусу суб'єкта підприємницької діяльності. Так, лише фізична особа, яка є підприємцем, може укладати договори управління майном на стороні управителя, факторингу на стороні фактора та клієнта, комерційної концесії на стороні правоволодільця та користувача.

Як і правоздатність, цивільна дієздатність є невіддільною характеристикою фізичної особи. Цей нерозривний зв'язок дієздатності з особою, невідчужуваність останньої і відрізняє її від суб'єктивного права, яким суб'єкт завжди може розпорядитися.

З урахуванням цих критеріїв можна виокремити кілька видів дієздатності фізичних осіб: 1) повну дієздатність; 2) часткову дієздатність; 3) неповну дієздатність.

Повна дієздатність визнається за повнолітніми фізичними особами, тобто тими, хто досяг вісімнадцяти років (ст. 34 ЦК).

Сучасним цивільним та сімейним законодавством передбачено, що до 18 років фізичні особи вважаються або неповнолітніми (у віці від 14 до 18 років), або ж малолітніми (у віці до 14 років). Відповідно до віку й обсяг дієздатності у них є різним (ст. 31 та ст. 32 ЦК України). Головний критерій тут – це, звичайно ж, вік особи. Однак є випадки, коли повна дієздатність настає не відповідно до віку, а надається особам, які не досягли повноліття.

У загальному вигляді емансипація може розглядатись як набуття особою цивільної дієздатності у повному обсязі. Однак на відміну від самої дієздат ності (як здатності особи своїми діями набувати для себе цивільних прав та обов'язків), емансипація не є здатністю або властивістю, що притаманна самій особі, а є процесом набуття особою цих якостей. У зв'язку з цим поняття «емансипація» пов'язане з визначенням таких моментів, як процедура, час та умови набуття особами цивільної дієздатності у повному обсязі. С.В. Букшина визначала емансипацію як інститут законодавства, що є системою норм, які містяться у цивільному, сімейному, процесуальному законодавстві, інших федеральних законах та законодавстві про органи місцевого самоврядування.

Основна роль у механізмі правового регулювання емансипації відводиться цивільному законодавству, у той час як інші нормативно-правові акти регламентують відносини за участю вже емансипованої особи[115]. З останньою тезою важко погодитись у контексті українського законодавства, оскільки, наприклад, цивільне процесуальне законодавство передбачає процедуру надання

[115] Букшина С. В. Эмансипация несовершеннолетних граждан по законодательству Российской Федерации: дис. … канд. юрид. наук : 12.00.03 / С. В. Букшина. – Новосибирск, 2003. – 185 с.

неповнолітньому повної цивільуої дієздатності[116]. У цих нормах мова йде саме про неемансипованих осіб. Законодавець закріпив виключну процедуру, яка дозволяє набути повної цивільної дієздатності раніше досягнення повноліття. Так, ст. 35 ЦК України передбачено умови набуття повної цивільної дієздатності неповнолітнім.

Зокрема, зазначено такі підстави, коли може бути надана повна цивільна дієздатність:

1) фізичній особі, яка досягла шістнадцяти років і працює за трудовим договором;

2) неповнолітній особі, яка записана матір'ю або батьком дитини;

3) фізичній особі, яка досягла шістнадцяти років і яка бажає займатися підприємницькою діяльністю.

Різні підстави набуття повної цивільної дієздат- ності неповнолітніми обумовлені різними цілями законодавця. Так, цілком вірним є твердження, що емансипація неповнолітніх, які здійснюють трудову або підприємницьку діяльність, провадиться з метою стимулювання, заохочення їх можливістю бути достроково залученими до цивільного (підприємницького) обігу, не чекаючи настання повноліття[117] .

При цьому як підприємець фізична особа може бути зареєстрована за наявності письмової згоди на це батьків (усиновителів), піклувальника або органу опіки та піклування. У цьому разі її повна цивільна дієздатність настає з моменту державної реєстрації. Звичайно, що емансипація неповнолітніх з підстави запису їх матір'ю або батьком дитини провадиться не з метою їх стимулювання до народження неповнолітніми дітей, а з метою повноцінного виконання батьківських обов'язків та можливості охорони прав та свобод своїх дітей (оскільки у разі ненадання

[116] Цивільний процесуальний кодекс України : Закон від 18.03.2004 №1618 // Відом. Верхов. Ради України. – 2004. – №40–41. – Ст. 492.

[117] Букшина С. В. Эмансипация несовершеннолетних граждан по законодательству Российской Федерации : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.03 / С. В. Букшина. – Новосибирск, 2003. – 185 с.

неповнолітнім батькам повної дієздатності і вони, і їх малолітні новонароджені діти фактично будуть мати неповну і часткову дієздатність, що не дозволить їм стати повноцінними членами суспільства). Як зазначала І.В. Жилінкова, характер різноманітних видів емансипації визначається не лише підставами її виникнення, а також обсягом тих прав та обов'язків, яких може набувати неповнолітній. Тобто емансипація може мати не повний, а частковий характер. Емансипованій особі може бути надано більший обсяг прав порівняно з тим, яким володіють неповнолітні, але менший порівняно з обсягом дієздатності повнолітнього[118] .

Важливим акцентом порядку розгляду справи про надання неповнолітній особі повної цивільної дієздатності є обов'язковість участі представників органів опіки та піклування. Як зазначає О.В. Бермічева, під час розгляду справи про надання неповнолітній особі повної цивільної дієздатності суд робить акцент перш за все на тих юридичних фактах, які є підставами для надання неповнолітній особі повної цивільної дієздатності. Однак, виходячи з визначення цивільної дієздатності фізичної особи, предметом доказування у цих справах є також факти, які свідчать про наявність у неповнолітньої особи волі, рівня зрілості та свідомості, достатніх для здійснення дій, спрямованих на набуття цивільних прав та обов'язків, про її здатність усвідомлювати наслідки цих дій та нести самостійно відповідальність [119]. Тому видається досить логічною точка зору, відповідно до якої для визначення рівня розумової, психічної та моральної зрілості неповнолітнього слід залучати до участі у справі фахівців у галузі психології та педагогіки [120].

Отже, суд з урахуванням висновку органів опіки та піклування, думки батьків та доказів у справі повинен оцінити рівень зрілості неповнолітнього, риси його характеру, психічний стан,

[118] Жилинкова И. В. Правовые аспекты эмансипации несовершеннолетних. Проблеми законності. Х.: Национальная юридическая академия України им. Ярослава Мудрого, 2000. Вип. 41. С. 75–80.

[119] Бермічева О. В. Надання неповнолітній особі повної цивільної дієздатності – відображення реалій життя. Часопис цивільного і кримінального судочинства. 2013. №6. С. 81–89.

[120] Курс цивільного процесу: підручник / В. В. Комаров, В. А. Бігун, В. В. Баранкова та ін.; за ред. В. В. Комарова. Х. : Право, 2011. 1352 с.

характеристику за місцем роботи, навчання, за місцем проживання, його негативні звички, якщо вони є, майновий стан, раціональність витрачання коштів та розпорядження ними тощо [121]. При прийнятті рішення щодо надання неповнолітньому повної цивільної дієздатності суд повинен враховувати безліч різноманітних чинників. Найбільш важливими з них, на наш погляд, є такі: 1) психосоціальний критерій та 2) майновий стан неповнолітнього. Розглянемо їх детальніше. Психосоціальний критерій означає фактичну готовність неповнолітнього вступити у повноцінне, «доросле» життя. Суду варто з'ясувати, чи дозволяє психічний розвиток дитини, її життєвий досвід брати участь у цивільному обороті без допомоги батьків; визначити мотиви такої заяви неповнолітнього; встановити, чи є волевиявлення підлітка вільним та усвідомленим тощо[122]. Другим досить важливим критерієм для прийняття рішення щодо емансипації неповнолітнього є його майновий стан. Особливо це стосується набуття повної цивільної дієздатності з підстави зайняття неповнолітнім підприємницькою діяльністю. Так, загальновідомо, що будь-який підприємець несе фінансові ризики, у тому числі ризик щодо відшкодування шкоди, завданої своїми діями або бездіяльністю. А згідно зі ст. 1180 ЦК України шкода, завдана неповнолітньою особою після набуття нею повної цивільної дієздатності, відшкодовується даною особою на загальних підставах. Саме тому слід ураховувати майновий стан неповнолітнього при ухваленні рішення щодо його емансипації для гарантування захисту інтересів потенційних кредиторів.

Часткову цивільну дієздатність мають фізичні особи, які не досягли 14 років (ст. 31 ЦК іменує їх малолітніми особами), їх дієздатність обмежується можливостями самостійно вчиняти дрібні побутові правочини (тобто правочини, що задовольняють побутові потреби особи, відповідають рівню її фізичного, духовного чи

[121] Цивільний процес України: акад. курс: підруч. для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл. / за ред. С. Я. Фурси. К. : Вид. Фурса С. Я. : КНТ, 2009. 848 с.
[122] Д'ячкова Н. А, Кугот Є.С. Емансипація неповнолітніх за цивільним законодавством України. *Право і безпека*. 2012. №3. С. 297–301.

соціального розвитку та стосуються предмета, який має невисоку вартість), а також здійснювати особисті немайнові права на результати інтелектуальної, творчої діяльності, що охороняються законом.

Всі інші правочини, вчинені малолітніми до досягнення ними 14 років, нікчемні і не породжують для них правових наслідків. Однак такий правочин може бути в інтересах малолітньої особи на вимогу її батьків, усиновлювача або опікуна визнаний судом дійсним, якщо він вчинений на користь цієї особи[123].

Малолітня особа не несе цивільно-правової відповідальності за завдану нею шкоду. Це пояснюється тим, що малолітні особи ще не можуть повною мірою оцінювати свої дії і керувати ними, а тому не можуть визнаватися винними і нести відповідальність за правопорушення. Відповідальність за дії малолітніх покладається на їх батьків, усиновлювачів, опікунів, винних у нездійсненні належного нагляду за діями малолітнього чи неналежному вихованні дітей. Батьки, усиновлювачі, опікуни малолітніх осіб можуть бути звільнені від відповідальності, якщо доведуть, що зобов'язання було порушене чи шкода заподіяна не з їх вини (ст. ст. 31, 1178 ЦК).

Неповну цивільну дієздатність мають неповнолітні особи, тобто особи віком від 14 до 18 років (ст. 32 ЦК).

Крім правочинів, передбачених ст.31 ЦК, вони можуть:

1) самостійно розпоряджатися своїм заробітком, стипендією або Іншими доходами;

2) самостійно здійснювати права на результати інтелектуальної, творчої діяльності, що охороняються законом;

3) бути учасником (засновником) юридичних осіб, якщо це не заборонено законом або установчими документами юридичної особи;

4) самостійно укладати договір банківського вкладу (рахунку) та розпоряджатися вкладом, внесеним такою фізичною особою на своє

[123] Харитонов Є.О., Харитонова О.І., Старцев О.В. Цивільне право України: Підручник. – вид. 3., перероб. І доп. К.: Істина, 2011. – 808 с.

ім'я (грошовими коштами на рахунку). Проте, якщо грошові кошти, внесені у фінансову установу на її ім’я іншими особами, неповнолітня особа може розпоряджатися ними за згодою батьків (усиновлювачів) або піклувальника.

Неповнолітня особа вчиняє інші правочини за згодою батьків (усиновлювачів) або піклувальників. Згода може бути замінена наступним схваленням у письмовій формі правочину, вчиненого зазначеними особами. У разі заперечення проти правочину того з батьків (усиновлювачів), з ким проживає неповнолітня особа, правочин може бути здійснений з дозволу органу опіки та піклування.

На вчинення неповнолітньою особою правочину щодо транспортних засобів або нерухомого майна має бути письмова нотаріально посвідчена згода батьків (усиновлювачів) або піклувальника. Порушення цього правила може слугувати підставою визнання судом правочину недійсним як нікчемного (ст. 216 ЦК).

2.2. Система суб'єктів приватного права

У ст. 24 Цивільного кодексу України зазначається, що людина як учасник цивільних відносин вважається фізичною особою[124].

Згідно зі ст. 24 ЦК України фізична особа - це людина, що виступає як учасник цивільних відносин. Отже, поняття про особу в розумінні юридичному не збігається з поняттям про людину як істоту біологічну; іноді воно вужче, іноді - ширше поняття людської особистості. З поняттям про людину не збігається іноді поняття про фізичну особу.

Правова категорія «фізична особа» виникає в результаті процесу виділення й подальшого синтезу окремих правових якостей людини, а також тих сфер правової життєдіяльності, які пов'язані з її існуванням як відокремленої категорії, що протистоїть іншим суб'єктам права.

У фізичної особи як суб'єкта права сфокусовано, об'єднано правові відносини, вольові рішення, сторони правосвідомості, юридично значимі вчинки, у яких людина виявляє свою індивідуальність, діє як правова самоцінність[125].

Поняття «фізична особа» є неоднорідним, воно складається з двох частин. З одного боку, індивід є громадянином (іноземцем, особою без громадянства), виступає учасником публічно-правових відносин; з іншого – приватною особою, учасником приватно-правових відносин.

У публічно-правовій сфері визначальним для фізичної особи є його зв'язок з державою, яка обумовлює його правовий статус, сукупність його основних прав та обов'язків; у приватно-правовій сфері – відношення з іншими фізичними особами, у яких вони

[124] Цивільний кодекс України: Закон України від 16.01. 2003 № 435-15 / Верховна Рада України. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № № 40-44. Ст. 356.
[125] Форманюк В. Поняття правового статусу фізичної особи. *Юридичний вісник*. 2014. № 5. С. 23-26.

визначаються формально рівними, незалежними у відношенні один до одного.

На думку Н. І. Матузова поняття правового статусу ототожнювалося з правосуб'єктністю громадянина. Більшість науковців розглядають правовий статус як сукупність загальних прав і обов'язків, що визначають зміст правосуб'єктності [126].

Однак існують також інші думки щодо цієї проблеми. Зокрема, Р. О. Халфина як елементи правового статусу називає такі:

1) соціальні блага (недоторканість особи, житла, таємниця листування, свобода слова, зборів, інші конституційні права і свободи громадян);

2) права й обов'язки в реальних правовідносинах;

3) правосуб'єктність.

Взагалі під правовим статусом вона розуміє всі види зв'язків (правових), а зазначені вище елементи, на думку Р. О. Халфіної, характеризують місце людини в суспільстві[127].

Н. В. Вітрук розглядає правовий статус фізичної особи як сукупність її прав, обов'язків і законних інтересів. На його думку, правовий статус позначає суспільне становище особистості; являє собою певну систему («каталог») соціальних можливостей життєдіяльності особистості[128] .

Н. І. Матузов виділяє як структурні елементи загального правового статусу фізичної особи такі:

1) відповідні правові норми;

2) правосуб'єктність;

3) загальні для всіх суб'єктивні права, свободи та обов'язки;

4) законні інтереси;

5) громадянство;

6) юридична відповідальність;

7) правові принципи;

[126] Матузов Н.И. Правовая система и личность. Саратов, 1987. 317 с.
[127] Халфина Р.О. Общее учение о правоотношении. М.: Юридическая литература, 1974. 351 с.
[128] Витрук Н.В. Основы теории правового положения личности в социалистическом обществе. М, 1979. 248 с.

8) правовідносини загального (статусного) характеру. Учений вважає, що поняття «правовий статус» і «правове становище» фізичної особи рівнозначні, а всі спроби їх розмежувати є штучними»[129].

У літературі висловлено й інші позиції щодо питання про поняття й елементи правового статусу індивіда, а також стосовно правового статусу інших суб'єктів права[130].

Правовий статус має велике значення для формування правових якостей фізичної особи та реалізації правосуб'єктності індивіда[131]. Правовий статус виступає в умовах існування політичної державності тим рубіжним, ключовим пунктом, навколо якого розгортається основна політична боротьба. З одного боку, головним суб'єктом у якого відвойовується статусні права, виступає держава, з іншого – об'єднуються в різні політичні організації індивіди, зацікавлені у визнанні та забезпеченні їх прав. Держава при цьому розглядається не як реальний представник загальної волі, а як суверенний, незалежний від індивіда суб'єкт – носій влади, головне джерело індивідуальних прав і свобод.

В. Форманюк зазначає, що індивід як суб'єкт права в результаті боротьби за статус перебуває не у власній, персональній правовій сфері (індивідуальній), а в загально правовій, де він наділяється правами і обов'язками як громадянин або іноземець, особа без громадянства і т. д.[132].

Будь-який статус розділяє суб'єктів права (на види, групи), головним його аспектом виступає момент розрізнення, протиставлення суб'єктів права, що в цілому не відповідає ідеї та основному призначенню права. Навіть коли в юридичній науці виділяється так званий загальний статус особистості, то під ним зазвичай розуміється правовий статус фізичної особи конкретної

---

[129] Матузов Н.И. Правовая система и личность. Саратов, 1987. 317 с.

[130] Форманюк В. Поняття правового статусу фізичної особи. *Юридичний вісник*. 2014. № 5. С. 23-26.

[131] Цивільне право України: підручник у 2 т. / В.І. Борисова, Л.М. Баранова, І.В. Жилінкова та інш. за заг. ред. В. І. Борисової, І. В. Спасибо- Фатєєвої, В. Л. Яроцького. К: Юрінком Інтер, 2004. Т. 1. 2004. 816 с.

[132] Форманюк В. Поняття правового статусу фізичної особи. *Юридичний вісник*. 2014. № 5. С. 23-26.

держави, а не взагалі індивіда, будь якої правової особи [с. 99]. У зв'язку із цим вже на рівні загального правового статусу реалізується принцип поділу суб'єктів права. На рівні ж закріплення спеціальних правовий статусів цей принцип отримує свій логічний розвиток.

Протистояння опозиції держави та індивіда, які існують в політичному суспільстві, впливають на правовий статус фізичної особи.

Для фізичної особи її статусні права й обов'язки не є похідними від його власної правоздатності, власної правової оцінки, а й є «дарованими» державою й мають субстанціональний характер. Правоздатність фізичної особи обумовлено її правовим статусом , вона складає її елемент.

Сучасне розуміння правового статусу ґрунтується на тому, що всі елементи статусу й сама фізична особа як суб'єкт права формуються за безпосередньої участі держави[133].

Таке розуміння обумовлює принциповий підхід до вирішення проблеми індивідуалізації, персоналізації правового регулювання, врахування особливостей у праві конкретної особи.

Коли мова йде про індивідуальний правовий статус фізичної особи, то під ним деякими авторами розуміється поєднання загального статусу й набору спеціальних правових статусів (особа в певній якості) [134]. Водночас існує позиція, згідно з якою під індивідуальним правовим статусом розуміється не сукупність загального та спеціальних статусів або окремі правові якості, а особливе, індивідуальне становище, правовий стан фізичної особи.

Н. І. Матузов допускає можливість статусної правової персоніфікації, проте він не пояснює, як цього можна досягти сучасними правовими засобами, прийомами правового регулювання[135].

[133] Цивільне право України: підручник у 2 кн. / Д.В. Боброва, О.В. Дзера, А.С. Довгерт та інш.; за ред. О.В. Дзери Н.С. Кузнецової. К.: Юринком Інтер, 2001.Кн. 1. 2001. 864 с.
[134] Черданцев А.Ф. Теория государства и права: курс лекций. Екатеринбург, 1997. 476 с.
[135] Матузов Н.И. Правовая система и личность. Саратов, 1987. 317 с.

Одним із найбільш послідовних противників нівелювання правової особистості людини, зведення її до абстрактної правоздатності, до деякого загального був І. А. Покровський. Від оперування з фігурою абстрактною, «суспільною» людиною, яка може бути корисна лише за однієї неодмінної умови, а саме щоб не загубилося в пам'яті справжнє її значення як допоміжне, щоб за абстрактною, «суспільною» людиною не була забута конкретна людина, вважав лише допоміжним прийом під час побудови норм цивільного права[136].

Статус виступає лише інструментом, засобом юридичної регламентації, характерною рисою якого є абстрагування від індивідуальних особливостей конкретних правових суб'єктів та узагальнююче виявлення її правового стану, закріплення найбільш значущих із точки зору держави правових моментів(юридичних прав, обов'язків, гарантій тощо).

Статус є частиною загальної міри конкретних правових суб'єктів, що забезпечує більш зручне здійснення процесу управління суспільством, надає цьому процесу уніфікований, системний характер.

Саме поняття правового статусу не передбачає персоніфікованості правового регулювання, оформлення та закріплення індивідуальних особливостей особи в праві [137].

Під час переходу від загального до галузевого чи спеціального правового статусу змінюється лише ступінь конкретизації прав, обов'язків суб'єктів, проте для цих статусів характерні спільні ознаки: всі вони мають справу не з конкретною особою, а з нескінченою безліччю осіб. Отже, на думку В. Форманюк, ґрунтуючись на позиції про неприпустимість нав'язування примусових шаблонів у праві, насильницької юридичної типізації суб'єктів права, статус можна визначити як загальний орієнтир для

[136] Покровський И. А. Основные проблемы гражданского права. Е – е изд., стереотип. М: Статут, 2001. 352 с.
[137] Цивільний кодекс України: науково-практичний коментар / Є. О. Харитонов, Ю.С. Червоний, В. М. Зубар та інш.; за заг. ред. Є.О. Харитонова, О.М. Калітенко. Х.: Одіссей, 2003. 224 с.

законодавця, який визначає досягнутий суспільством рівень правових можливостей індивіда, що уможливлює подальшу деталізацію її правосуб'єктності[138].

Кравчук О. О. вказує, що правовий статус покликаний закріпити та забезпечити фізичній особі необхідне коло прав, свобод у правовій системі, гарантувати правовий «суверенітет» особистості, а не виступати обмежувачем його волі.

Проблема розмежування правового статусу фізичної особи, яка здійснює господарську або іншу діяльність у сфері економіки на правовий статус її як підприємця та правовий статус її як фізичної особи (людини і громадянина) належить то однієї з таких проблем теоретичного характеру.

Законодавство і судова практика, залежно від обставин, наділяють різним правовим режимом майно фізичної особи та майно фізичної особи-підприємця, передбачаючи різне оподаткування доходів, одержаних у різних статусах, різні підходи до укладання договорів, в той час як фізична особа по суті є неподільною, і легальне відмежування майна, що використовується в підприємницькій діяльності, відсутнє.

Водночас крім статусу звичайної фізичної особи та статусу фізичної особи-підприємця, людина може перебувати також в статусі іншої самозайнятої особи[139].

[138] Форманюк В. Поняття правового статусу фізичної особи. *Юридичний вісник*. 2014. № 5. С. 23-26.

[139] Кравчук О. Три види правового статусу фізичної особи // *Вісник Національного технічного університету України "Київський політехнічний інститут"*. Політологія. Соціологія. Право: Зб. наук.праць 2017. №1/2 (33/34). – С. 193-199. URL: http://afgp.kpi.ua/wp-content/uploads/2017/10/Kravchuk-Try-statusy.pdf

2.3. Правовий статус самозайнятої особи

Законодавство України про зайнятість населення, розвиваючи конституційні засади щодо визначення особистості, вільного виробу нею виду та роду діяльності, закріплює основні принципи державної політики зайнятості населення, серед яких: забезпечення рівних можливостей усім громадянам, незалежно від походження, соціального і майнового стану, расової та національної належності, статті, віку, політичних переконань, ставлення до релігії, в реалізації права на вільний вибір діяльності відповідно до здібностей та професійної підготовки з урахуванням особистих інтересів і суспільних потреб; сприяння забезпеченню ефективної зайнятості, запобіганню безробіттю, створенню умов для розвитку підприємництва[140][с. 191].

Слід зазначити, що чинний Закон України «Про зайнятість населення» від 01.03.1991 р. № 803- XII[141], до зайнятого населення України відносить, окрім працюючих по найму, також громадян, які самостійно забезпечують себе роботою, включаючи підприємців та осіб, зайнятих індивідуальної трудовою діяльністю чи творчою діяльністю (ст.1). У ст. 4 нового Закону України «Про зайнятість населення» від 05.07.2012 р. № 5067-VI, який набирає чинності з 01.01.2013 р., замість терміну «індивідуальна трудова діяльність» використовується словосполучення «особи, які забезпечують себе роботою самостійно та мають доходи від такої діяльності». Визначення осіб, які забезпечують себе роботою самостійно, міститься у ст. 11 Закону України «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання, які спричинили втрату

[140] Жоранович Д.О. Правові аспекти визначення статусу самозайнятої особи. *Форум права*. № 3. 2012 р. С. 190-195.

[141] Про зайнятість населення: Закон України від 14.06.2013 р. / Верховна Рада України. *Відомості Верховної Ради* . 2013. № 24. Ст. 243.

працездатності», ними вважаються особи, які займаються адвокатською, нотаріальною, творчою та іншою діяльністю, пов'язаною з отриманням доходу безпосередньо від цієї діяльності, члени фермерського господарства, особистого селянського господарств, якщо вони є найманими працівниками.

Податковий кодекс України містить визначення само зайнятої особи, нею вважається платник податку, який є фізичною особою-підприємцем або провадить незалежну професійну діяльність за умови, що така особа не є працівником в межах такої підприємницької чи незалежної професійної діяльності. В свою чергу незалежною професійною діяльністю визнається участь фізичної особи у науковій, літературній, артистичній, художній, освітній або викладацькій діяльності, діяльності лікарів,приватних нотаріусів, адвокатів, аудиторів, бухгалтерів, оцінщиків, інженерів чи архітекторів, особи зайнятої релігійною діяльністю, іншою подібною діяльністю за умови, що така особа не є працівником або фізичною особою – підприємцем та використовує найману працю не більш як чотирьох фізичних осіб [142].

Визначення незалежної професійної діяльності дається у податковому законодавстві шляхом переліку видів діяльності, у яких фізична особа бере участь, і цей перелік не має вичерпного характеру. Тобто, незалежною професійною діяльністю можна вважати будь-яку, подібну до вищеназваних, діяльність фізичної особи за умови, що така особа не є працівником у межах такої діяльності або фізичною особою-підприємцем та використовує найману працю не більше чотирьох фізичних осіб. Індивідуальною трудовою діяльністю можна вважати незалежну професійну діяльність фізичної особи за умови, що така особа не є працівником у межах такої діяльності або фізичною особою – підприємцем та не використовує найману працю інших осіб.

[142] Податковий кодекс України: Закон України від 02.12.2010 № 2755-VI / Верховна Рада України. *Відомості Верховної Ради* . 2011 № 13-14. № 15-16. № 17. Ст. 112.

Відповідно до ст. 65 Податкового кодексу України фізичні особи, умовою ведення незалежної професійної діяльності яких згідно із законом є державна реєстрація такої діяльності у відповідному уповноваженому органі та отримання свідоцтва про реєстрацію чи іншого документа (дозволу, сертифіката), що підтверджує право фізичної особи на ведення незалежної професійної діяльності, протягом 10 календарних днів після такої реєстрації зобов'язані стати на облік в податковому органі за місцем свого постійного проживання. Якщо ж ведення незалежної професійної діяльності, у тому числі індивідуальної трудової діяльності, не потребує державної реєстрації такої діяльності та отримання свідоцтва про реєстрацію чи іншого дозвільного документа, в цьому випадку, самозайнята особа також має стати на облік у податкових органах протягом строку, який законодавством, на жаль, не зазначений. Неврегульованість цього питання лише провокує само зайнятих осіб, які здійснюють незалежну професійну діяльність, що не потребує реєстрації та отримання дозвільних документів, провадити таку діяльність нелегально, приховувати свої доходи і не сплачувати відповідного розміру податку.

Фізичній особі, яка здійснює несистематичну діяльність з метою задоволення власних потреб, статус підприємця не потрібен, такій особі зручніше задекларувати свої доходи та сплатити податки у загальному порядку оподаткування доходів фізичних осіб. В інтересах держави створити такі умови, об фізична особа, котра провадить комерційну діяльність, була зацікавлена змінити свій правовий статус само зайнятої особи на статус підприємця.

Отже, фізична особа, яка самостійно забезпечує себе роботою, повинна мати можливість зареєструватися як само зайнята особа відповідно до вимог Податкового кодексу України. На підставі такого статусу зможуть здійснювати суспільно корисну діяльність з метою задоволення власних потреб багато прошарків населення, сплачуючи

при цьому податки без додаткових обліку та звітності, передбачених для підприємців[143][с. 192].

Не втрачає актуальності таке питання як можливість перебування особи на обліку як платника податків одночасно в кількох статусах – фізичної особи, фізичної особи-підприємця та самозайнятої особи .

Особливо цікавим у практиці є питання, чи може одночасно особа бути фізичною особою-підприємцем і самозайнятою особою? Звичайно, що коли законодавство не забороняє самозайнятій особі займатися підприємницькою діяльністю, то це виглядає цілком законним. До прикладу самозайнята особа-оцінювач є водночас підприємцем і має магазин автозапчастин. Діяльність цього магазину може оподатковуватися окремо.

Але трапляються й своєрідні казуси. Оскільки надання послуг при перебуванні на загальній системі оподаткування вважається невигідним, тому наприклад адвокати часом реєструються водночас і підприємцями з надання юридичних послуг (на єдиному податку), і самозайнятими особами (на загальній системі оподаткування). Так, згідно зі ст. 13 Закону України “Про адвокатуру і адвокатську діяльність”[144], Адвокат, який здійснює адвокатську діяльність індивідуально, є самозайнятою особою.

Водночас це не позбавляє його права зареєструватися підприємцем, адже закони такої заборони не встановлюють. У тих випадках, коли особи мусять згідно з законом діяти як адвокати, ними укладається договір як адвокатом, а в тих випадках, коли це не обов’язково – як підприємцем. Звичайно, що поділити доходи і витрати такого адвоката неможливо, і на загальну систему (на самозайняту особу) він спрямує документально всі витрати (щоб зменшити оподатковуваний дохід), а на спрощену систему (на себе як

[143] Д.О. Жоранович. Правові аспекти визначення статусу само зайнятої особи. *Форум права*. 2012 р. № 3. С. 190-195.

[144] Про адвокатуру і адвокатську діяльність: Закон України від 05.07.2012 р. № 5076-17 / Верховна Рада України. URL: ttps://zakon.rada.gov.ua/laws/card/5076-17

підприємця) він спрямує весь можливий дохід у межах максимальної межі (щоб оподаткувати його в межах спрощеної системи).

Щоправда в таких випадках трапляються й інші казуси – коли контролюючі органи вимагають в таких осіб одночасної сплати ЄСВ в розмірі не менше як із мінімального страхового внеску окремо в кожній іпостасі – як фізичної особи-підприємця, і як самозайнятою особою.

Перебування особи водночас у статусі підприємця і самозайнятої особи не суперечить законам, хоча і викликає певні проблеми в оподаткуванні і податковому контролі. Наприклад контролюючі органи роз'яснювали, що фізична особа, яка провадить незалежну адвокатську діяльність та одночасно здійснює підприємницьку діяльність на спрощеній системі оподаткування, веде дві книги обліку доходів і витрат. Однак такий рівень нормативного регулювання (а точніше відсутність в законі правил поведінки, і їх встановлення по суті в неофіційних роз'ясненнях контролюючих органів) не може бути визнано задовільним. Тому вбачається за необхідне внормувати в законі порядок ведення відокремленого податкового обліку в разі перебування особою одночасно в статусі підприємця, і в статусі самозайнятої особи[145].

[145] Бутков І.М. Щодо визначення поняття правовий статус фізичної особи-підприємця. Форум права. 2013. № 3. С. 70-76.

2.4. Фізичні особи суб'єкти міжнародних приватноправових відносин

Відповідно до п. 2 ч. 1 ст. 1 Закону України «Про міжнародне приватне право» іноземний елемент – це ознака, яка характеризує приватноправові відносини, що регулюються цим Законом, та виявляється в одній або кількох з таких форм:

– хоча б один учасник правовідносин є громадянином України, який проживає за межами України, іноземцем, особою без громадянства або іноземною юридичною особою;

– об'єкт правовідносин перебуває на території іноземної держави;

– юридичний факт, який створює, змінює або припиняє правовідносини, мав чи має місце на території іноземної держави [146].

Підтримуючи позицію норм закону М.М. Богуславський відзначає, що правова категорія «іноземний елемент» є досить складним поняттям міжнародного приватного права. Відносини з іноземним елементом окремі представники доктрини міжнародного приватного права поділяють на кілька груп: відносини, суб'єктом яких виступає особа, яка за своїм характером є іноземцем; відносини, в яких хоча всі учасники належать до однієї держави, але об'єкт (майно), у зв'язку з яким виникають ці відносини, перебуває за кордоном; відносини, виникнення, зміна або припинення яких пов'язані з юридичним фактом, що має місце за кордоном[147].

Окремі науковці, критично оцінюючи дефініцію зазначеного поняття зазначають, що термін «іноземний елемент» і не найкращий, але його завжди розуміли не як структурну одиницю

[146] Про міжнародне приватне право. Закон України від 23.06.2005 р. // Офіційний вісник України. – 2005. –№ 29. – Ст. 1694.

[147] Богуславский М. М. Международное частное право / М. М. Богуславский. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.:Междунар. отношения, 1997. – 416 с.

правовідношення, а як ознаку, яка надає міжнародного забарвлення елементам чи юридичному факту правовідношення. Інакше кажучи, іноземний елемент у міжнародному приватному праві лише вказує на «міжнародність» правовідносин, їх зв'язок із більше ніж одним правопорядком. Саме таке розуміння іноземного елементу зафіксовано в законі України[148].

Інші науковці зазначають, що поняття «іноземний елемент» має триєдину природу: «1) суб'єкт, який має іноземну належність (громадянство, місце проживання – щодо фізичних осіб; «національність» – щодо юридичних осіб); 2) об'єкт, який перебуває на території іноземної держави; 3) юридичний факт, що мав чи має місце за кордоном»[149].

Виходячи із доктринальних основ сутності поняття «іноземний елемент» виокремимо одну його складову – суб'єкт міжнародно-правових відносин, та проведемо його дослідження.

Складна структура зазначеного поняття характеризується перш за все різноплановим розумінням та широким спектром відносин, які регулюються в визначеній сфері. Складність однозначного тлумачення та визначеного підходу до правозастосування поняття «іноземний елемент» та відповідного його структурного елементу – суб'єкти міжнародних приватноправових відносин, характеризується багатьма причинами, серед яких можна визначити різні підходи щодо формування доктринальних особливостей регулювання правовідносин, які ускладнюються наявністю можливого конфлікту різних юрисдикцій, проблемами вибору юрисдикційного регулювання конкретних правовідносин, проблемами настання правових наслідків та зв'язку із юрисдикціями конкретних правових систем і багато інших. Проблеми пов'язані із встановленням суб'єктності в міжнародних приватноправових відносинах також мають свою специфіку, пов'язану із різним тлумаченням права в

[148] Міжнародне приватне право. Загальна частина : [підручник] / за ред.. А.С. Довгерта, В.І. Кисіля – К. : Алерта, 2012. – 376с.

[149] Фединяк Г. С., Фединяк Л. С. Міжнародне приватне право: навч. посіб. / Г. С. Фединяк, Л. С. Фединяк. –2-е вид., допов. – К., Юрінком Інтер, 2000. – 416 с.

конкретних юрисдикціях та законодавчого визначення правового статусу кожного конкретного суб'єкта в цих відносинах. Адже, в залежності від набутої право- та дієздатності конкретні суб'єкти можуть набувати спеціальних прав та обов'язків, які визначають його правовий статус. В залежності від зазначеного правового статусу суб'єкти міжнародного приватного права мають свої специфічні визначені законом або доктриною понятійні визначення.

Суб'єкти міжнародних приватноправових відносин можна структурувати за кількісно та законодавчо визначено якісним показником, зокрема:

- держава, як учасник міжнародних приватноправових відносин;
- міждержавні юридичні особи (засновниками яких є держави), як учасники міжнародних приватноправових відносин;
- юридичні особи публічного права, створені на підставі внутрішнього законодавства, як учасники міжнародних приватноправових відносин;
- юридичні особи приватного права, створені на підставі внутрішнього законодавства, як учасники міжнародних приватноправових відносин;
- фізичні особи.

У нашому дослідженні вже було приділено достатньої уваги таким суб'єктам приватних відносин як держава та юридичні особи. Тому ми зупинимось на більш детальній характеристиці правових статусів різних категорій таких суб'єктів міжнародних приватно правових відносин, як фізичні особи.

Ст. 1 Закону України «Про громадянство України» визначає, що громадянин України – фізична особа, яка набула громадянство України в порядку, передбаченому законами України та міжнародними договорами України; іноземець – фізична особа, яка не перебуває в громадянстві України і є громадянином (підданим) іншої держави або держав; особа без громадянства – фізична особа,

яку жодна держава відповідно до свого законодавства не вважає своїм громадянином[150].

В аналітичній доповіді «Інститут громадянства як регулятор впливу на стан забезпечення національної безпеки України» підготовлену Національним інститутом стратегічних досліджень зазначається, що правовий характер громадянства означає, що учасники цих правовідносин (особа і держава) пов'язані юридичними правами та обов'язками, які мають взаємний характер. Таким чином, інститут громадянства передбачає існування дуалізму у правильному розумінні його змісту, адже у своїх взаємостосунках держава і громадянин мають як взаємні права, так і взаємні обов'язки. належність до громадянства наділяє особу всіма конституційними правами і свободами та забезпечує її право на участь в управлінні державними справами, оскільки саме через інститут громадянства визначаються особи, які є носіями влади в державі. Тож громадянин може вимагати від держави захисту своїх законних інтересів з боку держави або їх захисту від протизаконних діянь органів державної влади. У свою чергу, громадянин повинен неухильно додержуватися законів тієї держави, громадянином якої він є, та виконувати обов'язки, покладені на нього державою. Через громадянство інституціоналізуються принципи взаємовідносин (взаємозв'язку) держави та особи. [151].

У Європейській конвенції про громадянство передбачено встановлення поняття «громадянство», яким встановлюється правовий зв'язок між особою те державою без зазначення етнічного походження особи. Крім цього, зазначеною Конвенцією передбачено і можливість наявності «множинного громадянства», яке визначає можливість одночасно належності особи до громадянства двох або більше держав. У доктрині міжнародного приватного права особи, які мають одночасну приналежність до громадянства двох чи більше

[150] . Закону України «Про громадянство України» від 18 січня 2001 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http:// akon4.rada.gov.ua/laws/show/2235-14.

[151] Інститут громадянства як регулятор впливу на стан забезпечення національної безпеки України: аналіт. доп. / С.В.Дрьомов. – К.; НІСД, 2017. – 90 с.

держав має назву – біпатрид. В той же час Л. Альбертіні відзначає, що у випадках, коли особа володіє більше, ніж двома громадянствами, застосування терміну «біпатрид» видається не зовсім коректним. Таких осіб називають поліпатридами, а саме явище іменують поліпатризмом [152]. В енциклопедичних виданнях біпатриди розглядаються як особи, які водночас є громадянами двох або більше держав. Подвійне громадянство з'являється внаслідок суперечностей законодавства про громадянство різних держав, наприклад, принципу «права крові» та принципу «права ґрунту». Згідно з поширеними поглядами, третя держава може розглядати біпатрида як громадянина будь-якої з тих держав, громадянство котрої ця особа має. Нині немає єдиної загальновизнаної регламентації питань, що виникають у зв'язку з подвійним громадянством, більшість держав до нього ставиться негативно. Останнім часом спостерігається тенденція до лібералізації цих питань у міжнародному праві. Зокрема, відповідно до Європейської конвенції про громадянство 1997, держава-учасниця конвенції за певних умов має полегшувати набуття її громадянства іноземним громадянам. Передбачено також, що громадяни держави-учасниці згаданої конвенції, які мають ін. громадянство, користуються на тер. держави-учасниці, де вони проживають, рівними правами та обов'язками з громадянами цієї держави. Винятки становлять лише деякі політичні права і виконання військового обов'язку[153].

Правове регулювання окремих питань статусу суб'єктів міжнародних приватноправових відносин встановлюється цілим рядом міжнародних документів, зокрема 30 серпня 1961 року у Нью-Йорку ухвалено Конвенцію про скорочення без громадянства, а 6 травня 1963 року країни - члени Ради Європи підписали Конвенцію

[152] Альбертіні Л.М. Правове регулювання громадянства в європейських державах (порівняльний аналіз): Дис. канд. юрид. наук: 12.00.02. – К.,1998. – 214 с.

[153] Вирський Д.С. БІПАТРИДИ [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Т. 1: А-В / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. - К.: В-во "Наукова думка", 2003. - 688 с.: іл.. – Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Bipatrydy_hromadiany

про скорочення випадків багатогромадянства та про військову повинність у випадках багатогромадянства.

Закон України «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства» визначає наступних суб'єктів міжнародних приватноправових відносин:

- іноземець - особа, яка не перебуває у громадянстві України і є громадянином (підданим) іншої держави або держав;
- особа без громадянства - особа, яку жодна держава відповідно до свого законодавства не вважає своїм громадянином;
- нелегальний мігрант - іноземець або особа без громадянства, які перетнули державний кордон поза пунктами пропуску або в пунктах пропуску, але з уникненням прикордонного контролю і невідкладно не звернулися із заявою про надання статусу біженця чи отримання притулку в Україні, а також іноземець або особа без громадянства, які законно прибули в Україну, але після закінчення визначеного їм терміну перебування втратили підстави для подальшого перебування та ухиляються від виїзду з України.
- крім того, як окрему категорію суб'єктів міжнародних приватноправових відносин, які мають спеціальний правовий статус закон визначає членів сім'ї іноземця або особи без громадянства - чоловіка (дружину), неповнолітніх дітей, в тому числі неповнолітніх дітей чоловіка (дружини), непрацездатних батьків та інших осіб, які вважаються членами сім'ї відповідно до права країни походження;

Ст. 1 Закону України «Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту» визначає наступний перелік суб'єктів приватноправових відносин:

- біженець – особа, яка не є громадянином України і внаслідок обґрунтованих побоювань стати жертвою переслідувань за ознаками раси, віросповідання, національності, громадянства (підданства), належності до певної соціальної групи або політичних переконань перебуває за межами країни своєї громадянської належності та не може користуватися захистом цієї країни або не бажає користуватися цим захистом внаслідок таких побоювань, або, не маючи

громадянства (підданства) і перебуваючи за межами країни свого попереднього постійного проживання, не може чи не бажає повернутися до неї внаслідок зазначених побоювань [154].

- особа, яка потребує додаткового захисту, - особа, яка не є біженцем відповідно до Конвенції про статус біженців 1951 року і Протоколу щодо статусу біженців 1967 року та цього Закону, але потребує захисту, оскільки така особа змушена була прибути в Україну або залишитися в Україні внаслідок загрози її життю, безпеці чи свободі в країні походження через побоювання застосування щодо неї смертної кари або виконання вироку про смертну кару чи тортур, нелюдського або такого, що принижує гідність, поводження чи покарання або загальнопоширеного насильства в ситуаціях міжнародного або внутрішнього збройного конфлікту чи систематичного порушення прав людини і не може чи не бажає повернутися до такої країни внаслідок зазначених побоювань;

- особи, які потребують тимчасового захисту, - іноземці та особи без громадянства, які масово вимушені шукати захисту в Україні внаслідок зовнішньої агресії, іноземної окупації, громадянської війни, зіткнень на етнічній основі, природних чи техногенних катастроф або інших подій, що порушують громадський порядок у певній частині або на всій території країни походження;

- члени сім'ї біженця чи особи, яка потребує додаткового або тимчасового захисту:

a) чоловік (дружина);

b) діти віком до вісімнадцяти років за умови, що вони не перебувають у шлюбі і знаходяться на утриманні;

c) повнолітні діти, які не перебувають у шлюбі, якщо вони через фізичний стан об’єктивно не здатні задовольняти свої потреби;

d) непрацездатні батьки;

[154] Закону України «Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту» від 8 липня 2011 . [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/3671-17.

е) інші особи, які перебувають під їх опікою чи піклуванням, як це визначається національним законодавством і звичаями відповідної країни.

Окремої уваги заслуговує питання встановлення правового статусу осіб, які виїхали із країни свого громадянства чи навпаки, особи (іноземці чи особи без громадянства) які прибули в країну. В залежності від таких міграційних процесів переміщення фізичних осіб через кордон держави визначають іммігрантів та емігрантів.

Законом України «Про імміграцію» встановлено окремий статус фізичних осіб, яким притаманна належність до приватноправових відносин, а саме іммігрант - іноземець чи особа без громадянства, який отримав дозвіл на імміграцію і прибув в Україну на постійне проживання, або, перебуваючи в Україні на законних підставах, отримав дозвіл на імміграцію і залишився в Україні на постійне проживання. Зазначеним законом визначено, що правовий статус іммігранта в Україні визначається Конституцією України, іншими законами України та прийнятими відповідно до них нормативно-правовими актами. В тексті Конституції України немає прямого посилання на поняття іммігрант. В Україні спеціального законодавства щодо визнання статусу чи поняття емігранта немає. В той же час, більшість дослідників питань міграції українських громадян визначають актуальним зазначену проблему та вказують на значний негативний вплив процесів міграції українських громадян на економіку держави та на перспективи подальшого розвитку економічних відносин. Так в дослідженні International Investment «Проблематика української міграції», проблематика дослідження статистичних даних про міграцію українських громадян полягає в серйозних розбіжностях між статистичними даними. Наприклад, за оцінками українського МЗС, за 2016 рік за кордоном перебувало близько п’яти мільйонів українців. Хоча ще за 2012 рік Світовий банк надав дані про те, що за кордоном перебувало близько 6,5 мільйонів українців. А за даними дослідження Expat Insider, кількість українських мігрантів за кордоном становить 8 млн. осіб. За період з

2015 по 2017 рік включно за офіційними даними з України виїхало не менше 7% працездатного населення країни. А за даними Міжнародної Організації Міграції, ця цифра вище 12%[155].

Богдан Данилишин відзначив, що Національний банк вже двічі привертає увагу суспільства до наслідків трудової міграції для нашої країни. Так, в Інфляційному звіті НБУ за січень 2018 року зазначалося, що частка мігрантів у населенні віком 15-70 років становить 8%. Якщо вірити цим оцінкам, то справді масштаби трудової міграції в Україні державі набули загрозливо високих розмірів для майбутнього економічного процвітання країни[156].

Емігрант – особа, яка виїжджає з країни постійного проживання вимушено або добровільно. Еміграційні процеси (від лат. Emigratio – масове переселення з батьківщини в іншу країну, тривале перебування за межами батьківщини внаслідок переселення) – процеси переселення, вимушеного чи добровільного переміщення людей зі своєї вітчизни в іншу країну світу з економічних, політичних або релігійних причин[157].

Розглядаючи правовий статус емігрантів слід зазначити, що громадяни України, які з різних причин виїхали за межі країни свого громадянства залишаються пов’язаними із країною свого громадянства і цей зв’язок залишається, поки особа не відмовиться від такого громадянства. Відповідно, всі правові наслідки пов’язані із країною громадянства особи, та визначають її особистий закон.

Аналіз новітньої історії України дає можливість говорити про наявність двох основних причин еміграції громадян держави. Перший – це трудова міграція, процес пов’язаний із бажанням отримувати більшу оплату за фактично виконану роботу. Трудова міграція населення — це особливий, економічного характеру, вид міграції,

[155] Исследование. Сколько миллионов человек эмигрировало из Украины в Россию и ЕС? И сколько еще уедет? //Електронний режим.- Режим доступу : http://internationalinvestment.biz/business/331-emigraciya-ukraincev-skolko-grazhdan-ukrainy-uehalo-za-rubezh-i-v-kakie-strany.html

[156] Данілішін Б. За підрахунками НБУ, міграція з України сягнула 8% / Укрінформ // Електронний режим.- Режим доступу : https://www.ukrinform.ua/rubric-society/2513007-za-pidrahunkami-nbu-migracia-z-ukraini-sagnula-8.html

[157] Шейбут В.В. Мігрант - як один з найважливіших елементів міграційного процесу / В.В. Шейбут // Європейські перспективи № 1, 2014. – С. 46-50.

який обумовлений пошуком роботи, як правило, за межами країни постійного місця проживання. З широкої точки зору трудову міграцію визначають як сукупність усіх форм територіального руху населення, пов'язаного з трудовою діяльністю на території іншої країни. Вузьке трактування зводиться до вселення жителів однієї країни на територію іншої, що супроводжується їх подальшим працевлаштуванням[158]. Дещо інше бачення даного поняття виражене в дослідженні Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи, в якому трудову міграцію розуміють як переміщення у просторі, що здійснюються індивідами з метою підвищення рівня життя на основі більш вигідного використання власної робочої сили без зміни постійного місця проживання[159].

Друга – пов'язана із революційними подіями, військовими операціями в Донецькому та Луганському регіонах, анексією Криму. Всі ці події сприяли політичній міграції. Коли громадяни, які були незгодні із подіями які проходили в державі, або через побоювання за своє життя в районах активних військових дій, змінили постійне місце проживання та виїхали за межі юрисдикції своєї держави.

Окремий вид суб'єктів міжнародних приватноправових відносин, пов'язаних із активними політичними подіями сучасності в доктрині міжнародного права визначено, як вимушені переселенці. Спеціального законодавства, яке б визначало правовий статус даної категорії осіб в Україні немає. Одним із перших міжнародних документів, які встановили правовий статус даної категорії осіб стала Угода про допомогу біженцям та вимушеним переселенцям, відповідно до якої вимушеним переселенцем визнається особа, яке, будучи громадянином Сторони, надала притулок, був змушений покинути місце свого постійного проживання на території іншої Договірної Сторони внаслідок вчиненого щодо нього або членів його сім'ї насильства чи переслідування в інших формах, або реальній

[158] Правові основи міжнародної економічної діяльності: [навч. посіб.] / С. В. Фомішин, І. Д. Шутак. — Київ: Кондор, 2009. — 454 с.
[159] Населення України. Трудова еміграція в Україні. — К.: Ін-т демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України, 2010. — 233 с.

небезпеці піддатися переслідуванню за ознакою расової чи національної приналежності, віросповідання, мови, політичних переконань, а також приналежності до певної соціальної групи в зв'язку з збройними і міжнаціональними конфліктами[160]. Хоча зазначеною Угодою і передбачено забезпечення вимушених переселенців відповідним правовим статусом із видачею відповідних посвідчень, але на практиці на сьогоднішній день в Україні не існує процедури визнання громадян «вимушеним переселенцем» із відповідними державними гарантіями щодо економічної, соціальної та гуманітарної підтримки.

Сучасна політична ситуація зобов'язує нас застосувати нову термінологію, яка визначає суспільні процеси в державі, визначає наслідки протистоянь та військових конфліктів. Після революції 2014 року в Україні ми стикнулись із проблемами переміщення значної кількості громадян із зони конфлікту. Після чого правники, волонтери, держава почали активно обговорювати проблему щодо гарантування прав зазначеної категорії осіб. Проте, щоб нормативні акти належним чином забезпечили достатню і кваліфіковану систему захисту прав і свобод громадян, повинна бути визначена та прийнята чітка термінологічна система понять і термінів.

На сучасному етапі обговорення та прийняття нормативних документів щодо врегулювання проблематики переміщених осіб, правотворча практика стикнулася із проблемою, що у засобах масової інформації, побуті, а не рідко і у виступах депутатів та представників уповноважених органів ми чуємо різні терміни, під якими розуміють одні і ті ж поняття. Розглянемо окремі із них. Внутрішньо переміщені особи, вимушені переселенці, біженці, переселенці, етнічні переселенці, емігранти та інші поняття, які визначають загальну сутність – це переміщення осіб за різними мотивами. Ми розуміємо, що кожен термін визначає певний правовий статус фізичної особи, та, відповідно, надає певного кола прав та обов'язків. Визначаючи

[160] Угода про допомогу біженцям та вимушеним переселенцям / Документ 997_040, від 10.02.1995 // Електронний режим. - Режим доступу : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/997_040

правовий статус окремого поняття ми встановлюємо певний, чітко визначений виключно для даної категорії осіб кола прав та обов'язків. Цим і вирізняються різні поняття.

Що на сьогодні відбувається у правотворчості в Україні. Намагання врегулювати проблематику встановлення правового статусу переміщених із зон конфлікту осіб певними гарантіями призвели до створення багатьох проектів нормативних актів, які визначають по різному поняття та терміни.

В одних законопроектах переміщених осіб із зон конфліктів визначають як вимушених переселенців, в діючому нормативному акті – внутрішньо переміщені особи. Дехто даних осіб називає просто - переселенці. Як розібратись із правильним трактуванням та визначенням правового статусу кожної особи, для належного забезпечення їх правового статусу та надання належних прав і свобод.

Визначимось із категоріями осіб. Перша: громадяни України, які вимушені були переїхати із зон конфлікту на іншу територію держави; друга: громадяни України, які вимушені були переїхати із зон конфлікту на територію іншої держави; третя: іноземці, які постійно проживали на території конфлікту та які вимушені були переїхати в безпечне місце проживання – на територію України чи на територію іншої держави, четверта: громадяни України, які постійно проживали на території іншої держави, і які в наслідок виникнення конфлікту, через підставні обставини побоювання переслідування змушені були повернутись в Україну; п'ята: громадяни інших держав, які через конфлікт вимушені були переїхати до України; шоста: особи без громадянства, які змушені були переїхати із зони конфлікту в межах держави чи за кордон, сьома: репатріанти, особи, яких насильно перемістили в інші регіони проживання.

Очевидно, що кожна із зазначених категорій осіб мають свій правовий статус, і в залежності від якого, даним особам повинна бути гарантована їх правова охорона.

В Україні досить часто внутрішньо переміщених осіб називають вимушеними переселенцями. Хто ж такі вимушені переселенці? Наприклад, в російському праві вимушені переселенці – громадянин держави, який залишив місце проживання внаслідок скоєного у відношенні його або членів його сім'ї насильства або переслідування в інших формах або внаслідок реальній небезпеці піддатися переслідуванню за ознакою расової чи національної приналежності, віросповідання, мови, а також за ознакою приналежності до певної соціальної групи або політичних переконань, стали приводами для проведення ворожих кампаній щодо конкретної особи чи групи осіб, масових порушень громадського порядку. Відповідно, вимушеним переселенцем визнається: 1) громадянин держави, змушений покинути місце проживання на території іноземної держави і прибув на територію держави; 2) громадянин держави, змушений покинути місце проживання на території одного суб'єкта і прибув на територію іншого суб'єкта держави[161] .

В той же час, Ю. Лушпієнко відзначає, що вимушеними переселенцями в Україні вважаються особи, які мають право на постійне проживання в Україні, проте змінили місце проживання з метою уникнення наслідків збройного конфлікту й тимчасової окупації окремих територій України внаслідок обґрунтованих побоювань за власне життя, здоров'я та захист прав та інтересів, та визначає ознаками категорії вимушених переселенців: є фізичними особами; мають громадянство України; можуть не мати громадянства України, проте перебувають і постійно проживають на території України на законних умовах; під час зміни місця проживання не перетинають державний кордон України [162].

У законопроекті, підготовленим Харківською правозахисною групою, дається наступне визначення: вимушений переселенець – це особа, яка покинула або залишила місце постійного проживання у

[161] О вынужденных переселенцах / Закон РФ от 19 февраля 1993 г. N 4530-I Електронний ресурс - Режим доступу: http://ivo.garant.ru/#/document/10105693/paragraph/15660:0

[162] Лушпієнко Ю Конституційно-правовий статус біженців та внутрішньо-переміщених осіб в Україні / Юлія Лушпієнко // Підприємництво, господарство і право. – 2017. - № 2. – С 188-193.

результаті, або щоб уникнути, негативних наслідків збройного конфлікту, окупації, повсюдних проявів насильства, порушень прав людини, внаслідок стихійного лиха, голоду, епідемії чи надзвичайних ситуацій природного і техногенного характеру. Вимушеним переселенцем визнається громадянин України, іноземний громадянин чи особа без громадянства, які постійно проживають на законних підставах на території України і змінили місце проживання в межах території України за обставин, передбачених частиною першою цієї статті[163].

Німецька правова система свій час затвердила правовий статус «переселенців етнічних» або репатріантів, етнічних німців, або їх потомків, які під час війни опинилися за межами своєї країни та перебували тривалий час поза державою. За різним оцінками до Німеччини повернулось більше двох мільйонів етнічних німців із країн бувшого союзу.

Таким чином бачимо різний підхід до встановлення та визначення понятійного апарату у правовій доктрині та відповідно, у правовій системі. Невизначеність та різне трактування термінів призводить до неналежного встановлення правового статусу особи, неможливості правового захисту постраждалих та належного державного гарантування дотримання прав і свобод людини.

Враховуючи необхідність розмежування правового статусу різних категорій осіб, пропонуємо закріпити на законодавчому рівні понятійний апарат, пов'язаний із визначенням правового статусу категорій осіб, які з тих чи інших мотивів покинули місце постійного проживання, а саме визначаючи одну із обставин – громадянство та перебування на території держави громадянства. Відповідно, внутрішньо переміщені особи – особи, що змушені покинути постійне місце проживання, є громадянами держави, і залишились на території держави; вимушені переселенці – особи, що змушені покинути постійне місце проживання, є громадянами держави, але

[163] Проект Закону України «Про вимушених переселенців» Електронний ресурс - Режим доступу: http://khpg.org/index.php?id=1397592025

змушені виїхати за кордон, або громадяни держави, які мали постійне місце проживання за кордом, та змушені були повернутись до країни свого громадянства; спеціальний статус переселенців – осіб переселених із місць постійного проживання, пов'язаних із необхідністю ліквідації техногенних катастроф; репатріанти – особи, яких примусово виселили із їх постійного місця проживання на іншу територію держави або за її межі; емігранти – особи, що з власної ініціативи, за власним бажанням змінили постійне місце проживання та виїхали за межі держави свого громадянства; біженці – іноземець, який не може перебувати на території держави свого громадянства, та набув такого статусу відповідно законодавства країни, яка його прийняла.

Застосування єдиного понятійного апарату в системі правового регулювання переселених осіб дозволить чітко встановити правовий статус кожного громадянина, іноземця, особи без громадянства, які з тих чи інших причин змінили постійне місце проживання, країну свого громадянства тощо.

РОЗДІЛ 3. ПРАВОВИЙ СТАТУС СУБЄКТІВ ПРИВАТНИХ ВІДНОСИН В ОКРЕМИХ ГАЛУЗЯХ ПРАВА

3.1Правовий статус суб'єктів приватного права у сфері соціального захисту в умовах євроінтеграції України

Правовідносини, що виникають у сфері соціального захисту населення являються одним із видів суспільних відносин та особливою формою реалізації права на соціальний захист.

Право на соціальний захист належить до соціальних прав, це одне з природжених прав людини, яке визнане світовим співтовариством і закріплене в основних міжнародно-правових документах, таких як Загальна декларація прав людини, Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права, Європейська соціальна хартія. Європейська хартія про основні соціальні права, підписана державами – членами Європейського Союзу. Усі вони містять права в галузі соціального забезпечення, які поділено на дві групи: права громадян, які працюють і мають право на адекватний соціальний захист і забезпечення в разі втрати заробітку внаслідок настання соціального ризику; права непрацюючих громадян, котрі не мають засобів до існування й отримують соціальну допомогу в розмірі прожиткового мінімуму.

Питання щодо правовідносин у сфері соціального захисту населення, вивчалося багатьма науковцями, а саме: А.В. Андрушко, В.С. Бакіров, І.К. Бондар, Л.І. Гончарук, В. Дем'янишин, В.В. Єрьоменко, В.О. Котюк, О.А. Красавчиков, А.І. Крупник, В.В. Лазор, В.Є. Пилипенко, В.І. Подшивалкіна, С.М. Прилипко, О.І. Процевський, Б.І. Сташків, Г.І.Чанишева, О.М. Ярошенко та ін.

Соціальний захист населення посідає чільне місце в соціальній політиці. Як діяльність держави соціальний захист належить до

одного із напрямів соціальної політики поряд із такими, як зайнятість населення, система охорони здоров'я, житлова політика, освіта тощо. В умовах переходу України до соціально орієнтованої ринкової економіки основним завданням держави є соціальний захист населення, який на сьогоднішній день знаходиться в незадовільному стані. Соціальний захист повинен забезпечити вихід на принципово нові стандарти життєдіяльності людини через максимальну ефективність програм соціального захисту.

Насамперед ключовим моментом тут є здійснення ефективної політики доходів, подолання глибокої майнової диференціації не шляхом обмеження доходів багатьох сімей, а подоланням бідності[164].

Поширеною є думка, що виникнення терміна і поняття «соціальний захист» пов'язане із прийняттям Закону США про соціальний захист (Social Security Act) у 1935 р. Його творець президент США Франклін Рузвельт назвав новий законодавчий акт «наріжним каменем у системі, яка будується зараз, але у жодному разі не завершується».[165] Однак є й інші точки зору щодо виникнення цього поняття. Як зазначає Гай Перрін, попри те, що цей термін вперше вжито у США, концепція системи соціального захисту сповна була втілена в новозеландському законодавстві 1938 р.[166]

Що стосується визначення поняття соціального захисту, то в науковій літературі найбільш поширеними вважаються такі:

1. Соціальний захист населення – державна підтримка певних категорій населення, які можуть зазнавати негативного впливу ринкових процесів, забезпечення відповідного рівня життя шляхом надання правової, фінансової, матеріальної допомоги окремим громадянам (найбільш вразливим верствам населення), а також створення соціальних гарантій для економічно активної частини

[164] Павлюк Т. І. Соціальний захист населення в Україні. Зб. наук. пр. ВНАУ. Серія: Екон. Науки. голов. ред. О. С. Колесов. – Вінниця, 2012. – №1 (56), т. 4. – С. 113–122.

[165] The Encyclopedia Americana Complete in fhirty volumes. – New York, 1973. – Vol. 25. – 368 p.

[166] Perrin G. A. Hundred years of social insurance. G. A. Perrin, Labor and Sosiete. – 1988. – №9 (October – Desember). – P. 391–405.

населення, забезпечення прийнятних для країни умов життя та праці громадян, у тому числі через установлення соціальних стандартів[167].

2. Під системою соціального захисту сьогодні розуміється сукупність законодавчо визначених економічних, соціальних, юридичних гарантій і прав, соціальних інститутів та установ, що забезпечують їх реалізацію та створюють умови для підтримки життєзабезпечення і діяльного існування різних соціальних верств і груп населення, передусім соціально вразливих[168].

3. Соціальний захист – це система державного гарантування прав громадян України на матеріальне забезпечення їх у разі повної, часткової або тимчасової втрати працездатності, втрати годувальника, безробіття з незалежних від них обставин, а також у старості та інших випадках, передбачених законодавством України[169].

Проаналізувавши праці науковців, можемо зазначити, що соціальний захист це:

— урегульовані нормами права фактичні відносини з приводу надання грошових виплат, послуг, пільг, які виникають між державними органами (установами і іншими уповноваженими державою особами) і фізичними особами, що мають на них право;

— урегульований нормами права зв'язок між визначеними в законі суб'єктами - громадянином і відповідними органами соціального забезпечення чи іншими уповноваженими державою органами, організаціями чи індивідуальними підприємцями, фізичними особами, не визнаних роботодавцями – з приводу надання соціального матеріального блага в грошовій і (або) натуральній формах у рамках існуючих організаційно-правових способів його здійснення (організаційно-правових форм соціального забезпечення);

---

[167] Божко Д.В. Підвищення державних соціальних стандартів як курс на якісні зміни в житті людей. Актуальні проблеми трудового права і права соціального забезпечення: V Міжнародної науково-практичної конференції (м.Харків, 27-28 вересня 2013 р.). Харків. 2013. С.548-552.

[168] Лободіна З. М. Бюджетне фінансування соціального захисту в Україні.- Вісн. ТНЕУ. – 2014. – №3. – С. 7–19.

[169] Андріїв В.В. Правовідносини із загальнообов'язкового державного соціального страхування: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.05 «Трудове право; право соціального забезпечення».– Луганськ, 2011. – 23с.

— вольові суспільні відносини, які врегульовані нормами права соціального забезпечення і виникають з приводу звернення і надання громадянам різних видів соціального забезпечення, встановлення юридичних фактів, що мають юридичне значення для виникнення права на відповідний вид соціального забезпечення і вирішення спорів[170]

Можемо зробити висновок, що соціальний захист – це урегульовані правовими нормами, відносини між громадянином та державою, що виникають з приводу надання різних видів соціального захисту задля забезпечення законних прав та інтересів громадян.

Ватро зазначити, що під правовідносинами в сфері соціального забезпечення розуміють – суспільні відносини, що виникають відповідно до норм права соціального забезпечення, на підставі яких наділені суб'єктивними правами і обов'язками надавачі і отримувачі соціальних благ за наявності відповідних юридичних фактів вступають між собою в правові зв'язки з приводу надання конкретного виду соціального забезпечення чи вирішення пов'язаних з ним процедурних питань[171].

Варто звернути увагу, що у науковій, юридичній літературі дається різний перелік ознак правовідносин з соціального захисту. Так, Болотіна Н.Б. до них віднесла такі: 1) має комплексний характер, що зумовлено комплексним характером соціальних ризиків; 2) воно об'єднане єдиною цільовою спрямованістю – здійсненням соціального захисту населення; 3) має єдину юридичну модель; 4) регулятивне; 5) є матеріальним за змістом; 6) є правовідношенням активного типу. Багато з цих ознак є дискусійними. Правовідношення завжди конкретне, індивідуальне і не пов'язане з комплексністю та соціальними ризиками. На підставі ймовірності правовідносини

[170] Андріїв В.В. Правовідносини із загальнообов'язкового державного соціального страхування: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.05 «Трудове право; право соціального забезпечення».– Луганськ, 2011. – 23с.

[171] Андріїв В.В. Правовідносини із загальнообов'язкового державного соціального страхування: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.05 «Трудове право; право соціального забезпечення».– Луганськ, 2011. – 23с.

ніколи не виникають. Відношення виникає з приводу чогось (об'єкта), і в цьому полягає спрямованість дій учасників правовідношення. Врегулювання суспільних відносин означає, що в нормі права закріплюється модель такого зв'язку і ця ознака стосується всіх, без винятку, правовідносин. Надання конкретного виду соціального забезпечення регламентується як регулятивними, так і охоронними нормами.

Аналізуючи літературу можна виділити низку ознак, які характеризують правовідносини у сфері соціального забезпечення. Такими ознаками є:

1. правовідносини є різновидом суспільних відносин у сфері соціального захисту. Ще з ранніх часів, коли були племена та общини люди піклувалися про тих, які не в змозі були себе забезпечити, це діти та жінки, інваліди та люди похилого віку. Пізніше, вже коли з'являлася державність, до уваги бралися типові ситуації, які негативно пливали на суспільне життя.

2. основою правовідносин соціального захисту є норми права. Правовідносини регулюються, виникають, змінюються за допомогою норми права. З цього приводу в літературі висловлені дві точки зору, а саме[172]: 1) правове відношення є результатом регулятивного впливу правової норми на суспільне відношення, і схематично це виглядає так: норма права - фактичне відношення - правовідношення; 2) правовідношення є не результатом, а засобом регулювання суспільних відносин, і схема цього зв'язку інша: норма права - правовідношення - суспільне відношення.

3. правовідносини соціального захисту характеризуються вольовим характером.

4. правовідносини характеризуються зв'язком між суб'єктами. Персоніфіковано кожного учасника. Визначено чіткий перелік осіб, які підлягають соціальному захисту. Зазначено перелік органів

[172] Горбатенко О.В. Становлення та розвиток вчення про правовідносини у сфері соціального забезпечення .Економіка та право. Науковий журнал. – 2012. - № 2 (33). – С. 52-58.

соціального забезпечення. У кожного є конкретні свої конкретні права та обов’язки.

Суб'єктивне право у сфері соціального захисту - це визнана або надана законом та гарантована державою міра (норма) дозволеної поведінки суб'єктів соціально-забезпечувальних правовідносин у зв'язку з наявністю конкретних юридичних фактів.

Найбільш характерні ознаки суб'єктивного юридичного права у сфері соціального забезпечення[173]:

1. Виникають *на підставі норм права соціального забезпечення і ними обумовлене.* Норми права визначають вид і міру дозволеної поведінки суб'єктів соціально-забезпечувальних правовідносин[174]. Особа вправі діяти у межах, окреслених правовою нормою.

2. *Здійснюється з метою задоволення інтересів правомочного.* Ці інтереси стосуються матеріального забезпечення в разі непрацездатності чи настання іншого соціального випадку, отримання компенсації чи певних пільг, взяття на соціальне обслуговування тощо. Вони й спонукають особу до реалізації належного їй суб'єктивного права.

3. *Персоніфікує і конкретизує об'єктивне право.* Об'єктивне і суб'єктивне право співвідносяться як абстрактне і конкретне. У диспозиції норми права соціального забезпечення деталізується зміст суб'єктивного права, наповнюється певною конкретикою відповідно до визначеного (персоніфікованого) суб’єкта соціально-забезпечувального право відношення[175].

4. *Виникає за наявності конкретних юридичних фактів.* Дії і події, зазначені в гіпотезі норми права, у разі вчинення чи настання їх дають можливість реалізувати належне особі право, стимулюють її до

[173] Андріїв В.В. Правовідносини із загальнообов’язкового державного соціального страхування: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.05 «Трудове право; право соціального забезпечення».– Луганськ, 2011. – 23с

[174] Чеховська І.В. Державна соціальна допомога сім’ям в Україні: аналіз правозастосовної практики. Університетські наукові записки. – 2011. – № 4. – С. 255–261.

[175] Чеховська І.В. Співвідношення соціальної і сімейної політик: деякі теоретичні і практичні аспекти. Право та управління. – 2011. – № 1. – С. 416–474.

активних дій. Закріплене у правовій нормі право перетворюється в суб'єктивне право, яким правомочна особа може скористатися.

5. *Існує в соціально-забезпечувальних правовідносинах.* Як правило, норма права реалізується у правовідношенні, коли є конкретні його учасники, визначені їхні суб'єктивні права й обов'язки, є всі необхідні юридичні факти та встановлений об'єкт, з приводу якого виникає правовідношення. Поза правовідношенням суб'єктивне право не може бути здійснене. У правовідношенні об'єктивне право оживає, дістає всі ознаки суб'єктивного права.

6. *Забезпечене заходами державного примусу в разі його порушення.* Санкція норми права соціального забезпечення передбачає наслідки невиконання обов'язків учасниками соціально–захисних правовідносин, тобто юридичну відповідальність. Право соціального забезпечення встановлює певну систему гарантій прав людини у сфері соціального забезпечення.

7. Можливість *його використання правомочною особою на свій розсуд.* Диспозиція норми права у встановлених межах дозволяє особі різні варіанти дій щодо належного суб'єктивного права у сфері соціального забезпечення. Вона може його реалізувати негайно чи відкласти реалізацію на невизначений час або зовсім не скористатися ним.

Суб'єктивне право у сфері соціального захисту поділяється на складові, що називаються правочинами. До них належить такі[176]:

1. Право на свої дії (право використання). Спрямоване на використання корисних властивостей об'єкта права соціального забезпечення (пенсії, допомоги, компенсації, субсидії та ін.). Фактична поведінка спрямована на виникнення процедурних юридичних фактів (подання заяви, прийняття бажаного рішення), які ведуть до призначення конкретного виду соціального забезпечення. Правомірна поведінка пов'язана з позитивними діями правомочної

[176] Горбатенко О.В. Щодо змісту правовідносин з пенсійного забезпечення . Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право». – 2012. – Вип. 19. – С. 11-14

особи. Право на свої дії має не тільки фізична особа, а й орган соціального захисту населення.

2. Право на чужі дії. Означає можливість вимоги відповідної поведінки від правозобов'язаної особи, тобто вчинення на її користь відповідних юридичних дій чи прийняття певних юридичних рішень. Соціально-забезпечувальні правовідносини належать до відносних, а це означає, що інтереси правомочної особи задовольняються через дії зобов'язаної особи. Фізична особа подає в орган соціального забезпечення заяву про надання соціального забезпечення і тим самим ставить перед ним вимогу розглянути її та прийняти відповідне рішення.

3. Право на примусове виконання обов'язку (право домагання, право на захист суб'єктивного права з боку держави). У нормах права соціального забезпечення подано не лише бажані правила поведінки, а й можливі заходи державного впливу на правопорушників. Правозахист означає можливість правомочної особи звернутися до вищого органу соціального захисту із заявою про порушення її прав чи оскаржити ці дії в суді. У разі незаконного отримання конкретного виду, матеріального забезпечення орган соціального захисту населення може стягнути з фізичної особи незаконно отримані суми або добитися відшкодування винним завданої державі шкоди. Суб'єкт правовідносин у сфері соціального забезпечення в разі правомірної поведінки завжди перебуває під захистом державного апарату.

Другим компонентом змісту соціально-забезпечувальних правовідносин є суб'єктивні юридичні обов'язки у цій сфері, що виступають зворотним боком суб'єктивного права. Суб'єктивні юридичні права й обов'язки не можуть існувати одне без одного[177].

Суб'єктивний юридичний обов'язок у сфері соціального захисту — це передбачена нормами права соціального забезпечення при наявності відповідних юридичних фактів міра належної поведінки

[177] Горбатенко О.В. Щодо змісту правовідносин з пенсійного забезпечення. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право». – 2012. – Вип. 19. – С. 11-14

правозобов'язаної особи по відношенню до правомочної, яка забезпечена можливістю примусу (негативних наслідків) з боку держави. Цей обов'язок характеризується такими рисами:

1. *Виникає на підставі норм права соціального забезпечення та конкретних юридичних фактів.* У нормі права чітко виписана належна поведінка одного учасника правовідношення при реалізації суб'єктивного права іншим учасником. Така поведінка здійснюється у рамках норми права за наявності зазначених у правовій нормі юридичних фактів.

2. *Встановлюється в інтересах правомочної особи.* У праві соціального забезпечення правомочна особа може реалізувати наявне суб'єктивне право при вчиненні активних дій у відповідь зобов'язаною особою. Так, орган соціального захисту населення зобов'язаний призначити пенсію чи допомогу, надати соціальну послугу, визначити, які пільги має певна особа[178] тощо. Фізична особа в разі потреби повинна подати документи, які вимагає орган соціального забезпечення.

3. *У зобов'язано'ігособи немає вибору щодо виконання обов'язку.* Передбачений нормою права соціального забезпечення обов'язок має бути без будь-яких попередніх умов виконаний. Тут варіантів належної поведінки набагато менше, ніж при дозволеній поведінці. Невиконання суб'єктивного юридичного обов'язку є порушенням правової норми.

4. *Існує у правовідношенні й лише відповідно до суб'єктивного юридичного права.* Будь-яке право передбачає відповідний обов'язок. Право на конкретний вид соціального забезпечення кореспондує, обоз'язок перевірити наявність умов для його надання та: прийняття відповідного рішення. Виконується обов'язок тільки в конкретному соціально-забезпечувальному правовідношенні.

---

[178] Чеховська І.В. Соціальний захист одиноких матерів: аналіз основних положень законодавства. Міжнародний юридичний вісник: Актуальні проблеми сучасності (теорія та практика), 2017, № 1 (5), с. 191-201.

5. *Забезпечується (гарантується) державою.* Невиконання або несумлінне виконання юридичного обов'язку веде до вжиття санкцій з боку держави, передбачених правовою нормою.

Структуру суб'єктивного юридичного обов'язку у сфері соціального захисту складають два елементи: здійснення праавозобов'язаною особою певних дій або утримання від них та своєчасне реагування правозобов'язаної особи на законні вимоги правомочної особи. Суб'єктивні юридичні права та обов'язки органів соціального захисту населення виражаються через їх повноваження[179].

Третім компонентом змісту соціального забезпечення правовідносин виступають реальні дії суб'єктів цих правовідносин. Суб'єктивне право і юридичний обов'язок - це те, що дозволено, або те, що слід вчинити. Вони приводяться в дію через фактичну поведінку учасників соціальних правовідносин. Лише в результаті конкретних дій (подання заяви, прийняття рішення) і виникають правовідношення у сфері соціального захисту[180].

Станом на сьогодні в сучасній демократичній Україні створено та діють три передбачені Основами законодавства «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування» цільові страхові фонди:

1. Пенсійний фонд України;
2. Фонд загальнообов'язкового державного соціального страхування України на випадок безробіття.
3. Фонд соціального страхування України.

Напрями використання коштів Пенсійного фонду визначені ст. 73 Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» і включають виплату пенсій у солідарній системі; надання соціальних послуг, передбачених цим законом; оплату послуг із виплати та доставки пенсій та формування резерву коштів

[179] Горбатенко О.В. Щодо змісту правовідносин з пенсійного забезпечення . Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право». – 2012. – Вип. 19. – С. 11-14

[180] Горбатенко О.В. Щодо змісту правовідносин з пенсійного забезпечення . Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право». – 2012. – Вип. 19. – С. 11-14

Пенсійного фонду; фінансування адміністративних витрат, пов'язаних із виконанням функцій, покладених на органи Пенсійного фонду[181].

Завданнями ПФУ є фінансування визначених соціальних програм держави, до складу яких входять: забезпечення виплат трудових і соціальних пенсій (за віком, за інвалідністю, у разі втрати годувальника, за вислугу років та ін.); виплата допомоги малозабезпеченим пенсіонерам; фінансування допомоги з догляду за дитиною; забезпечення витрат на поховання пенсіонерів; виплата допомоги з догляду за дітьми, одинаками й інвалідами; фінансування надбавок до пенсій, пільг жертвам політичних репресій та ін[182].

Основними завданнями Пенсійного фонду України є[183]:

– реалізація державної політики з питань пенсійного забезпечення та ведення персоніфікованого обліку надходжень від сплати єдиного внеску;

– внесення пропозицій Міністру щодо формування державної політики з питань пенсійного забезпечення та ведення обліку осіб, які підлягають загальнообов'язковому державному соціальному страхуванню;

– керівництво та управління солідарною системою загальнообов'язкового державного пенсійного страхування;

– призначення (перерахунок) пенсій, щомісячного довічного грошового утримання суддям у відставці та підготовка документів для їх виплати;

– забезпечення своєчасного і в повному обсязі фінансування та виплати пенсій, допомоги на поховання, інших виплат, які згідно із законодавством здійснюються за рахунок коштів Пенсійного фонду України та інших джерел, визначених законодавством;

---

[181] Про загальнообов’язкове державне пенсійне страхування : Закон України від 09.07.2003 р. № 49–51 // База даних «Законодавство України»/ВР України. – URL: http://zakon.rada.gov.ua (дата звернення:19.09.2018)

[182] Про загальнообов’язкове державне соціальне страхування: Закон України від 1999р. № 46-47 // База даних «Законодавство України»/ВР України. – URL: http://zakon.rada.gov.ua (дата звернення: 25.09.2018)

[183] Про загальнообов’язкове державне соціальне страхування: Закон України від 1999р. № 46-47 // База даних «Законодавство України»/ВР України. – URL: http://zakon.rada.gov.ua (дата звернення: 25.09.2018)

– ефективне та цільове використання коштів, удосконалення методів фінансового планування, звітності та системи контролю за витрачанням коштів;

– забезпечення надходжень від сплати збору на загальнообов'язкове державне пенсійне страхування, ведення обліку цих надходжень, інших коштів відповідно до законодавства та здійснення контролю за їх сплатою, забезпечення ведення реєстру застрахованих осіб;

– виконання інших завдань, визначених законами України та покладених на Пенсійний фонд України Президентом України[184].

Слід зазначити, що в Україні здійснено важливий крок щодо реорганізації та діяльності одного з фондів соціального страхування України.

З 1 січня 2015 року набрав чинності Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо реформування загальнообов'язкового державного соціального страхування та легалізації фонду оплати праці» від 28.12.2014 № 77-VII (далі –Закон №77).Зазначеним Законом передбачено створення Фонду соціального страхування України з метою гарантування прав, обов'язків та гарантій застрахованих осіб щодо отримання матеріального забезпечення в разі тимчасової втрати працездатності, настання нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання, які спричинили втрату працездатності та медичного страхування. До створення фонду соціального страхування України та його робочих органів, роботу за зазначеними напрямками продовжують забезпечувати – робочі органи фонду соціального страхування з тимчасової втрати працездатності та робочі органи Фонду соціального страхування від нещасних випадків на виробництві та професійних захворювань України[185].

[184] Про положення про Пенсійний фонд України: Указ Президента України від 06.04.2011 № 384/2011: URL: http://zakon.rada.gov.ua (дата звернення: 03.10.2018)

[185] Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо реформування загальнообов'язкового державного соціального страхування та легалізації фонду оплати праці: Закон України

Відповідно до Закону України «Про Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування» Кошти фонду загальнообов’язкового державного соціального страхування України на випадок безробіття використовуються на:

1) виплату матеріального забезпечення, страхових виплат та надання соціальних послуг, фінансування заходів з профілактики страхових випадків, передбачених цим Законом;

2) фінансування витрат на утримання та забезпечення діяльності Фонду, його робочих органів, підприємств, установ та організацій, що належать до сфери його управління, розвиток та функціонування інформаційно-аналітичних систем Фонду;

3) формування резерву коштів Фонду.

Ст. 20 Закону № 77 зазначає, що за страхуванням у зв’язку з тимчасовою втратою працездатності надаються такі види матеріального забезпечення та соціальних послуг: допомога по тимчасовій непрацездатності (включаючи догляд за хворою дитиною); допомога по вагітності та пологах; допомога на поховання (крім поховання пенсіонерів, безробітних та осіб, які померли від нещасного випадку на виробництві); оплата лікування в реабілітаційних відділеннях санаторно-курортного закладу після перенесених захворювань і травм[186].

Зміни внесено і в частині розміру допомоги по тимчасовій непрацездатності в залежності від страхового стажу. Так, розмір допомоги становить:

1) 50% середньої заробітної плати (доходу) –застрахованим особам, які мать страховий стаж від 3 років;

від 28.12.2104 р. № 77-VIII // База даних «Законодавство України»/ВР України. – URL: http://zakon.rada.gov.ua (дата звернення: 05.10.2018)

[186] Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо реформування загальнообов’язкового державного соціального страхування та легалізації фонду оплати праці: Закон України від 28.12.2104 р. № 77-VIII // База даних «Законодавство України»/ВР України. – URL: http://zakon.rada.gov.ua (дата звернення: 05.10.2018)

2) 60 % середньоїзаробітної плати (доходу) – страховий стаж від 3 до 5 років;

3) 70 % середньоїзаробітної плати (доходу) – страховий стаж від 5 до 8 років;

4) 100 % середньоїзаробітної плати (доходу) – страховий стаж понад 8 років;

5) 100 % середньоїзаробітної плати (доходу) – застрахованим особам, які мають пільги відповідно до законодавства.

Крім того, ч.4 ст.19 Закону № 77 передбачені обмеження застрахованим особам, які протягом дванадцяти місяців перед настанням страхового випадку за даними Державного реєстру загальнообов'язкового державного соціального страхування мають страховий стаж менше шести місяців, мають право на матеріальне забезпечення відповідно до цього Закону в таких розмірах:

1) допомога по тимчасовій непрацездатності - виходячи з нарахованої заробітної плати, з якої сплачуються страхові внески, але в розрахунку на місяць не вище за розмір мінімальної заробітної плати, встановленої законом у місяці настання страхового випадку;

2) допомога по вагітності та пологах - виходячи з нарахованої заробітної плати, з якої сплачуються страхові внески, але в розрахунку на місяць не вище двократного розміру мінімальної заробітної плати та не менше за розмір мінімальної заробітної плати, встановленої законом у місяці настання страхового випадку.

Фонд загальнообов'язкового державного соціального страхування України на випадок безробіття створюється для управління страхуванням на випадок безробіття, акумуляції страхових внесків, контролю за використанням коштів, виплати забезпечення та надання соціальних послуг, здійснення інших функцій.

Кошти бюджету Фонду загальнообов'язкового державного соціального страхування України на випадок безробіття. використовуються на[187]:

1) виплату забезпечення та надання соціальних послуг передбачених Закону України «Про фонд загальнообов'язкового державного соціального страхування України на випадок безробіття, фінансування заходів;

2) здійснення заходів відповідно до Закону України "Про зайнятість населення;

3) відшкодування Пенсійному фонду України витрат, пов'язаних із достроковим виходом на пенсію осіб, зазначених у частині другій статті 20 цього Закону;

4) фінансування витрат на утримання та забезпечення діяльності центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері зайнятості населення та трудової міграції, його територіальних органів, підприємств, установ та організацій, що належать до сфери його управління, матеріальне та соціально-побутове забезпечення його працівників; організацію роботи правління Фонду, розвиток та функціонування Єдиної інформаційно-аналітичної системи центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері зайнятості населення та трудової міграції;

5) формування резерву коштів Фонду.

В цілому процес реформування страхових соціальних фондів в Україні являє собою складний процес, що потребує не тільки прийняття державних рішень, а й суспільної адаптації до наслідків, зумовлених діями владних структур в даній сфері. Тому слід зазначити, що в Україні здійснено важливий крок на шляху до кращих перетворень.

[187] Фонд загальнообов'язкового державного соціального страхування України на випадок безробіття. Закон України від 02.03.2000р. № 22 // База даних «Законодавство України»/ВР України. – URL: http://zakon.rada.gov.ua(дата звернення:10.10.2018)

Не менш важливе значення має Пенсійний фонд України, який входить до системи органів виконавчої влади і забезпечує реалізацію державної політики з питань пенсійного забезпечення та ведення персоніфікованого обліку надходжень від сплати єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування.

Головними джерелами доходів фондів соціального страхування являються обов'язкові внески роботодавців та застрахованих осіб, асигнування та інші кошти. Розмір внесків, які сплачуються до фондів визначаються необхідністю забезпечення достатнього рівня фінансування соціальних програм, що реалізується державою.

Фонд загальнообов'язкового державного соціального страхування України на випадок безробіття являється самостійною фінансовою системою, яка має сприяти забезпеченню ефективної зайнятості, створенню нових робочих місць, надавати матеріальну допомогу та соціальні послуги на випадок безробіття.

Відповідно до українського законодавства, національна пенсійна модель формується з кількох рівнів. Перший – солідарна пенсійна система, яка вже повністю функціонує. Вона побудована на перерозподільних принципах, які передбачають використання поточних надходжень на виплату пенсій наявним пенсіонерам. Фінансові ресурси солідарної системи формуються за рахунок страхових внесків працюючого населення або залучення коштів із державного бюджету. Це означає, що рівень життя пенсіонерів повністю залежить від цих двох основних джерел надходження фінансових ресурсів. Проте результати досліджень у демографічній сфері показують, що даний рівень національної пенсійної системи самостійно не зможе забезпечити високі соціальні стандарти громадянам пенсійного віку. Необхідно додатково запроваджувати накопичувальні пенсійні програми, які формуватимуть другий і третій рівні вітчизняної пенсійної моделі[188].

[188] Белінська О.В., Бастричев В.С. Соціальне страхування: особливості розвитку. Сучасні підходи, методи і моделі в управлінні фінансами: економічний і соціальний аспекти. Збірник статей та доповідей II Всеукраїнської науково-практичної конференції студентів та молодих вчених (14-15 травня 2009р.) 2009, Т.2. С.18.

Сучасний стан соціально - економічного розвитку країни, в умовах якого доводиться запроваджувати обов'язкове накопичувальне пенсійне страхування, є об'єктивно непростим, тому потрібно визначити комплекс заходів щодо його втілення.

Серед основних пріоритетів, які б дозволили ефективно ввести другий рівень пенсійної системи, доцільно виділити:

- формування базових макроекономічних передумов. Серед них - постійне зростання щонайменше на 3 – 4 % ВВП держави порівняно до попередніх років, зниження рівня безробіття за рахунок створення нових робочих місць, невисокі темпи інфляції, підвищення заробітної плати;

- підвищення інвестиційної привабливості фінансових інструментів для вкладення коштів накопичувальних пенсійних програм. Формування стабільного фінансового ринку сприятиме розвитку економічної та соціальної інфраструктури держави, скорішому подоланню фінансової кризи;

- забезпечення інституціональної готовності пенсійної системи, яка передбачає створення інфраструктури та механізмів її ефективного управління.

Сформовані основі сутнісні характеристики страхового захисту сприятимуть розширенню діапазону суджень вчених з питання встановлення функціональної спрямованості категорії, що розглядається.

Потрібно виділити основні пріоритети, які б надали змогу визначити проблеми функціонування фондів соціального страхування, а саме:

- зниження рівня безробіття, шляхом створення нових робочих місць;

- підвищення розміру заробітної плати та інших доходів населення;

- зниження соціального навантаження;

- розробити заходи, які сприяли б призупиненню процесів «тінізації» заробітної плати, у тому числі доходів населення, приховування її від оподаткування;

- удосконалення методів контролю за надходженням внесків у Фонди соціального страхування;

- введення трирівневої пенсійної системою[189].

Варто зазначити, що для досягнення соціальної справедливості та зниження рівня бідності, мають бути створені відповідні умови. Дієвим засобом вирішення цього питання є соціальне страхування. Проведення комплексних реформ у сфері загальнообов'язкового державного соціального страхування дасть змогу створити відповідні умови для підвищення матеріального забезпечення суспільства на рівні сучасних стандартів, задоволення його культурних потреб, гарантування особистої безпеки кожного громадянина.

Отже, державне регулювання має на меті створення та ефективне функціонування фінансового механізму спрямованого на раціональне управління рухом фінансових ресурсів та формування фінансових відносин, що виникають у процесі утворення та використання цільових страхових фондів.

Таким чином, правовідносини, що виникають у сфері соціального захисту населення являються одним із видів суспільних відносин та особливою формою реалізації права на соціальний захист. Тому вони представляють собою велику групу правовідносин в українській державі.

Інтеграція до Європейського Союзу (далі – ЄС) є одним із пріоритетних напрямів зовнішньої політики України. Базовою основою розвитку України є відданість загальнолюдським цінностям – правам і свободам людини. Особливе місце серед них займають соціальні права, зокрема і право соціального захисту.

У рамках адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу вагомого значення набуває питання

[189] Обривкіна О.М. «Соціологія права»: Проблеми та перспективи розвитку страхових соціальних фондів в Україні. Науково-практичний журнал № 1-2 (12-13) 2015, с.99-102.

дотримання міжнародних стандартів, зокрема європейських, у сфері соціального захисту. Врахування основних соціальних стандартів стає головною вимогою у процесі вдосконалення та прийняття нового законодавства.

Відповідно до Основного закону України, визначено, що «головною соціальною цінністю є людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканість і безпека»[190]. Таким чином, відповідно до Конституції України, головним обов'язком держави вважається утвердження і забезпечення прав і свобод людини. Керуючись вищенаведеним, можна вважати, що держава не являється пасивним спостерігачем за реалізацією прав і свобод громадян, а навпаки – активний учасник забезпечення їх реалізації.

- Забезпечення гідного існування особи та задоволення її потреб. Дане право громадяни використовують передовсім для задоволення своїх життєво-необхідних потреб в соціальній сфері, тим самим на державу покладено обов'язок забезпечувати соціальний захист своїх громадян. Але з'являється потреба у виникненні нових, порівняно з існуючими правами та свободами, а саме тому їхній перелік завжди залишається відкритим.

- Суспільний характер, полягає в тому, що його нормативно-правове закріплення та реалізація залежать від можливостей суспільства. Зміст і обсяг цього залежить від рівня політичного, соціального, а особливо, економічного розвитку суспільства та держави;

- Рівність, характеризується тим, що право на соціальний захист, як і інші права і свободи людини і громадянина, має бути рівними для усіх громадян України.

Соціальний захист населення стає більш актуальний саме тоді, коли країна переживає важкі часи, коли різко загострюються соціальні проблеми.

[190] Конституція України: Закон України від 28 червня 1996 р. №30: Відомості Верховної Ради України. URL: http://zakon2.rada.gov.ua.

Важливими напрямами права соціального захисту являється механізм його реалізації, який неналежно врегульований нормами національного законодавства, тому потребує вдосконалення та подальшої адаптації до міжнародних вимог.

Гармонізація законодавства на сучасному етапі являється необхідно важливим кроком для ефективного розвитку Української держави. Тому необхідно проаналізувати, що означає дефініція «гармонізація законодавства» та проблеми безпосередньо пов'язані із забезпеченням цього процесу. Термін «гармонізація законодавства» з'явився у текстах українських правових актів після ратифікації Угоди про партнерство і співробітництво між Україною та ЄС. Однією з вимог цього міжнародного договору є досягнення відповідності національного законодавства праву ЄС у пріоритетних сферах.

Гармонізація законодавства – процес коригування законодавства держав – членів Європейського Союзу на підставі правових актів ЄС, зокрема директив, які мають обов'язкову силу для держав – членів ЄС та вимагають від цих держав привести їх внутрішнє законодавство у відповідність до положень директив[191].

Держава у відповідності до Конституції України гарантує всім громадянам реалізацію їх прав у сфері соціального захисту шляхом:

1) створення розгалуженої мережі закладів соціально-культурних послуг соціального забезпечення;

2)організація та проведення системи державних та громадських заходів щодо забезпечення соціального захисту населення;

3) надання громадянам гарантованого рівня матеріального забезпечення та соціального обслуговування, що визначається на підставі соціальних нормативів;

4)забезпечення державного та громадського контролю та здійснення права на соціальний захист;

[191] Обривкіна О.М. «Малий і середній бізнес»: Проблеми гармонізації законодавства у сфері соціального захисту. Економіко-правовий науково-практичний журнал № 4 (55) 2013, с.48-51.

5)встановлення відповідальності за порушення прав і законних інтересів громадян щодо соціального захисту[192].

Закріплення даного права знаходиться і в Конституціях інших країн.

Згідно зі ст.67 Конституції Польщі громадянин має право на соціальне забезпечення у випадку непрацездатності на випадок хвороби або інвалідності, а також після досягнення пенсійного віку. Обсяг форми соціального забезпечення визначаються законом. Громадянин, що залишається без роботи не з власної волі і не має інших засобів існування, має право на соціальне забезпечення, обсяг і форми якого визначаються законом[193].

У Франції система соціального захисту населення відноситься до одного з варіантів моделі соціального страхування Бісмарка, яка переважає в Європі. Вона передбачає перерозподіл поточних доходів бюджету соціального забезпечення, формується за рахунок внесків найманих працівників і підприємців на користь пенсіонерів та потребуючих. У Франції система соціального захисту фінансується в основному за рахунок соціального страхування. В країні діють 2 великі фонди, що займаються реабілітацією безробітних, їхньою перекваліфікацією, професійним навчанням та пошуком роботи. Французька система соціального страхування включає допомоги по безробіттю, пенсії по старості та інвалідності, різні сімейні допомоги, компенсацію витрат на лікування та ін. Вона базується на принципі перерозподілу доходів (виплати суб'єктам соціального страхування здійснюються шляхом відрахувань зі сторони економічно активної частини населення). В результаті французьке суспільство залишається одним із найбільш однорідних та найменш несправедливих[194].

Так, згідно з ч. 2 ст. 2 Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права країн, які беруть участь у цьому Пакті,

[192] Конституція України: Закон України від 28 червня 1996 р. №30: Відомості Верховної Ради України. URL: http://zakon2.rada.gov.ua

[193] Конституція Польської Республіки: Закон Польської Республіки. URL: http://www.uznal.org/constitution

[194] Система соціального захисту населення у Франції. Юридично-соціальний портал. URL:http://www.pilga.in.ua

зобов'язуються гарантувати, що права, проголошені в цьому Пакті, здійснюватимуться без будь-якої дискримінації щодо раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних чи інших переконань, національного чи соціального походження, майнового стану, народження чи іншої обставини[195].

України, згідно з якою право на соціальний захист гарантується загальнообов'язковим державним соціальним страхуванням за рахунок страхових внесків громадян, підприємств, установ і організацій, а також бюджетних та інших джерел соціального забезпечення; створенням мережі державних, комунальних, приватних закладів для догляду за непрацездатними. Пенсії, інші види соціальних виплат та допомоги, що є основним джерелом існування, мають забезпечувати рівень життя, не нижчий від прожиткового мінімуму, встановленого законом.

До гарантій права громадянина на соціальний захист можна віднести загальні:

– соціально-економічні (соціальна спрямованість економіки, економічна багатоманітність, державні й недержавні фонди соціального страхування), політичні (розподіл влади, політичний плюралізм), ідеологічні (демократична суспільна думка, доступ до інформації);

– правові, які складаються з: нормативно-правових і організаційно-правових гарантій національної правової системи та міжнародних нормативно-правових і міжнародних організаційно-правових гарантій.

– організаційно-правові гарантії права громадянина на соціальний захист, до них можна віднести систему органів державної влади та недержавних утворень які забезпечують реалізацію цього соціального права.

Системно сформований соціальний захист в Німеччині, до якого входять пенсійне страхування, страхування на випадок хвороби,

[195] Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права. Відомості Верховної Ради України. URL: http://zakon4.rada.gov.ua

страхування в разі потреби в догляді та на випадок безробіття. Внески на страхування сплачує як працівник, так і роботодавець в однакових розмірах. Майже усіжителі цієї держави застраховані на випадок хвороби: більшість у рамках державного страхування – 88 % , а майже 12 % – у приватних лікарняних касах[196]. Хоча понад 30% бюджетного фінансування Німеччини складають соціальні послуги, їх отримують лише ті, хто їх потребує.

Згідно з ч. 1 ст. 24 Конституції України, громадяни мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом. Не може бути привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками[197].

– невідчужуваність та непорушність виявляється в тому, що право на соціальний захист як і будь-які інші права, не можуть відчужуватися, відбиратися, порушуватися, скасовуватися державою.

Наявність цієї ознаки підтверджується ст. 21 Конституції України, згідно з якою права і свободи людини є невідчужуваними та непорушними;

– гарантованість. Ця ознака закріплюється в ч. 2 ст. 22 Конституції України, відповідно до якої конституційні права і свободи гарантуються і не можуть бути скасовані та в ч. ч. 2, 3 ст. 46 Конституції.

Європейська соціальна хартія (1996 р.), яку Україна підписала, є модульним законом про соціальне забезпечення[198]. Держави-члени Ради Європи погодились гарантувати своєму населенню визначені в цьому документі соціальні права з метою підвищення життєвого рівня та соціального добробуту свого населення. Приєднання до вказаного акту передбачає визнання державою для себе обов'язковими шість із дев'яти статей, які закріплюють основні

[196] Соціальнийзахистнаселення в Німеччині. Юридично-соціальний портал. URL:http://www.pilga.in.ua
[197] Конституція України: Закон України від 28 червня 1996 р. №30: Відомості Верховної Ради України. URL: http://zakon2.rada.gov.ua
[198] Європейська соціальна хартія: Відомості Верховної Ради України. URL: http://zakon.rada.gov.ua.

соціальні та економічні права. Наше законодавство має бути приведено у відповідність до положень Хартії, які Україна визначила для себе обов'язковими. Щодо інших норм, то вони являються стандартами, які використовуються у національній законотворчій діяльності як рекомендаційні.

Право на соціальне забезпечення, закріплене в ст. 12 Хартії, передбачає:

– створення і підтримку функціональності системи соціального забезпечення;

– поступове удосконалення системи соціального забезпечення;

– рівність прав громадян інших договірних сторін у праві соціального забезпечення;

– рівність прав громадян інших договірних сторін у праві соціального захисту[199].

Проблема гармонізації національного законодавства передбачає собою те, що врахування основних соціальних стандартів стає головною вимогою у процесі удосконалення та прийняття нового законодавства. Окрему увагу у групі соціальних прав, передбачених Європейською соціальною хартією, потребують права в сфері соціального захисту: на охорону здоров'я, соціальне забезпечення, соціальну та медичну допомогу, користування послугами соціальних служб тощо.

Потребує уваги той факт, що з'ясування причин, що стали на перешкоді у визнанні Україною обов'язковими для виконання положень базової ст. 12 Європейської соціальної хартії, дозволять визначити напрямки розвитку законодавства й засобів приведення його у відповідність до європейських стандартів[200].

Складовими системи соціального захисту в Україні є соціальна допомога, соціальна підтримка, соціальне забезпечення та соціальне страхування. З економічної точки зору, соціальне страхування виступає як інститут соціального захисту, а соціальної – це форма

[199] Європейська соціальна хартія: Відомості Верховної Ради України. URL: http://zakon.rada.gov.ua.
[200] Європейська соціальна хартія: Відомості Верховної Ради України. URL: http://zakon.rada.gov.ua.

соціального захисту, яка дозволяє у випадку настання соціальних ризиків зберегти необхідні стандарти рівня і якості життя[201].

За стандартами Ради Європи і Європейського Союзу соціальне забезпечення віднесено до системи, яка включає крім соціального забезпечення (через соціальне страхування) також інші форми соціального захисту, зокрема державну соціальну допомогу, а також спеціальний і особливий (додатковий) соціальних захист для окремих категорій населення. Таке розуміння має важливе значення для національного законодавства, оскільки в Україні все ще немає загального закону про соціальний захист населення. На сьогодні в Україні система організаційно-правових форм соціального забезпечення включає: соціальне страхування працівників та асигнування за рахунок бюджетів різних рівнів[202].

Таким чином, соціальний захист охоплює майже все населення країни, проте по відношенню до певних категорій населення використовуються різноманітні форми і механізми соціального захисту. Отже, соціальний захист вважається інструментом вирішення протиріч між ефективністю суспільного виробництва і соціальною справедливістю.

Варто зазначити, що видами соціального захисту є:пенсійне страхування; соціальне страхування; пільги ветеранам війни та праці; допомога сім'ям з дітьми; інші види соціальної допомоги; пенсії військовослужбовцям та особам начальницького і рядового складу органів внутрішніх справ; утримання установ соціального забезпечення, інші види.

Законодавство України також передбачає можливість соціального захисту не тільки громадян, але й іноземців та осіб без громадянства. Так, згідно зі ст. 4 Основ законодавства України «Про

[201] Обривкіна О.М. «Малий і середній бізнес»: Проблеми гармонізації законодавства у сфері соціального захисту. Економіко-правовий науково-практичний журнал № 4 (55) 2013, с.48-51.

[202] Обривкіна О.М. «Малий і середній бізнес»: Проблеми гармонізації законодавства у сфері соціального захисту. Економіко-правовий науково-практичний журнал № 4 (55) 2013, с.48-51.

загальнообов'язкове державне соціальне страхування», право на забезпечення за загальнообов'язковим державним соціальним страхуванням, мають застраховані громадяни України, іноземні громадяни, особи без громадянства та члени їх сімей, які проживають в Україні, якщо інше не передбачено законодавством України, а також міжнародним договором України, згода на обов'язковість якого надана Верховною Радою України[203].

На наше переконання, гармонізація законодавства у сфері соціального захисту являє собою також ефективне здійснення права на соціальне забезпечення; право кожної людини, як члена суспільства, на соціальне забезпечення і на здійснення заходів, необхідних для підтримання її гідності та вільного розвитку.

Процес формування системи соціального захисту в Україні свідчить про те, що до її складу поряд із соціальним страхуванням і державною соціальною допомогою включаються інші організаційно-правові форми: особливе або спеціальне забезпечення.

Проблему становить той факт, що низький розмір соціальних виплат, які передбачені законодавством про соціальних захист, дає підстави для серйозних сумнівів щодо можливості вважати систему соціального захисту досконалою[204].

На наше переконання, гармонізація законодавства у сфері соціального захисту являє собою також ефективне здійснення права на соціальне забезпечення; право кожної людини, як члена суспільства, на соціальне забезпечення і на здійснення заходів, необхідних для підтримання її гідності та вільного розвитку.

Однією із проблем, що стоїть на перешкоді належної стандартизації та уніфікації внутрішнього соціального законодавства є те, що в реформі соціального захисту є слабка обґрунтованість, або непослідовність змін у законодавстві, а саме: умови надання пільг і

[203] Основи законодавства України про загальнообов'язкове державне соціальне страхування: Закон України від 14.01.1998 р., № 16/98-ВР. URL: http://zakon3.rada.gov.ua.
[204] Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії: Закон України від 2000 р № 48. URL: http://zakon.rada.gov.ua

допомог[205], розміри соціальних виплат[206], їх тривалість, що є необхідною умовою збереження дієвості і ефективності системи соціального захисту[207].

На наш погляд, вирішення проблем, пов'язаних із гармонізацією національного законодавства у сфері соціального захисту можна сформулювати наступним чином: здійснити першочергові заходи щодо приведення у відповідність до європейських стандартів двох основних організаційно-правових форм соціального захисту, таких як соціальне страхування та державна соціальна допомога з метою встановлення чіткої різниці щодо порядку виникнення права на соціальне забезпечення та вказаними формами, тривалість виплат та їх функціональне призначення.

Це дозволить гарантувати рівень соціальних виплат, які є основними джерелами для існування, на рівні державного соціального стандарту; по-друге наблизити їх розміри до тих, що передбачено Європейським кодексом соціального забезпечення.

Заходи, що стосуються адаптування законодавства України до Європейського кодексу соціального забезпечення передбачають грандіозні зміни у механізмі реалізації соціальних прав осіб. Основні завдання, які покладено на законодавство України у сфері соціального захисту, є гарантованість рівня соціального захисту і в перспективі наближення до розмірів, передбачених Європейським кодексом соціального забезпечення[208].

Використання у законотворчій діяльності модельних законів, розроблення міжнародними організаціями, є необхідним заходом у процесі формування нового законодавства про соціальних захист. Європейська соціальна Хартія визначає основну мету вдосконалення системи соціального захисту - підтримання її на рівні, необхідному

[205] Про прожитковий мінімум: Закон України від 15 липня 1999 р. № 966- XIV. URL: http://zakon.rada.gov.ua
[206] Про межу малозабезпеченості: Закон України від 4 жовтня 1994 р. – № 190/94 – Відомості Верховної Ради України. URL: http://zakon.rada.gov.ua
[207] Державний класифікатор соціальних стандартів і нормативів: Наказ міністерства праці та соціальної політики України від 17 червня 2002 р. –№ 293 / 2007. URL: http://zakon.rada.gov.ua
[208] Обривкіна О.М. «Малий і середній бізнес»: Проблеми гармонізації законодавства у сфері соціального захисту. Економіко-правовий науково-практичний журнал № 4 (55) 2013, с.48-51.

для ратифікації Європейського кодексу соціального забезпечення, функціональності системи загальнообов'язкового державного соціального страхування як добровільного, так і обов'язкового[209].

Проте наведені пропозиції апріорі не можуть бути прийняті у такому вигляді, як вони пропонуються. Спільними зусиллями національних органів та міжнародних структурних організацій можливий процес поступової імплементації норм європейських стандартів у сфері соціального захисту прав людини внутрішнім законодавством. Єдиною умовою, яка є най об'єктивнішою, є питання часу.

Таким чином, підсумовуючи вищезазначене, варто зазначити основні шляхи вирішення проблем гармонізації національних норм у сфері соціального захисту, а саме:

– удосконалення ефективності механізму захисту соціальних прав громадян, завдяки здійсненню нагляду за проведенням надання соціальних пільг та проведення виплат;

– забезпечення ефективного здійснення прозорості застосування норм права соціального забезпечення;

– запровадження дієвого механізму відповідальності органу, діяльність яких спрямована на безпосереднє соціальне забезпечення мало захищених категорій громадян, у разі невиконання чи неналежного виконання ними своїх обов'язків;

– усунення однорідних функцій між контролюючими органами;

– посилення балансу у відносинах між органами соціально-правового захисту та суб'єктами, що потребують соціального забезпечення;

– гармонізація практики здійснення соціально-правового контролю з європейськими та міжнародними вимогами та підходами.

[209] Європейський кодекс соціального забезпечення від 16.04. 1964 №994_651. URL: http://zakon.rada.gov.ua.

3.2. Особи, які сприяють здійсненню нотаріального процесу

Вивчення суб'єктів нотаріального процесу, порядок реалізації їх прав та обов'язків допомагає встановити яким чином вони впливають на законність та обрунтованість нотаріального акта в результаті вчинення нотаріальної дії, а також як допомагають униктути його оскарження в суді.

Суб'єкти цієї групи своїми діями не впливають на виникнення та розвиток процесу, а тільки сприяють успішній діяльності інших учасників. Їхня основна роль посприяти успішному проведенню вчинення нотаріальних дій іншими учасниками через надання фактичних матеріалів, необхідної технічної допомогои або вчинити інші допоміжні дії. Разом із тим, дані учасники перебувають у правових відносинах із нотаріусом або іншим нотаріальним органом, які в межах свої повноважень вирішують питання залучити даних осіб до нотаріального процесу. Вони не мають власного матеріально-правового зацікавлення під час вчинення нотаріальної дії. Вони виконують лише допоміжну роль, а саме допомагають нотаріусу та іншим учасникам справи. Головним фактором є їхня неупередженість[210].

Участь осіб, які сприяють нотаріальному процесу відіграє доказову роль при вчиненні нотаріальних дій та забезпечує можливість підтвердити всі реальні обставини за яких вчинялась та чи інша нотаріальна дія.

Отож, до осіб, які сприяють здійсненню нотаріального процесу відносяться:

- помічник нотаріуса,
- експерти,

[210] Система суб'єктів нотаріального процесу: теоретині та практині аспекти: Юридичний радник// [Електронний ресурс]: – Режим доступу: http://yurradnik.com.ua

- спеціалісти,
- перекладачі,
- сурдоперекладачі,
- зберігачі,
- опікуни спадкового майна,
- свідки,
- особи, які підписують правочини замість сторони, що має фізичні вади
- суб'єкти оціночної діяльності,
- особа, що ставить підпис за зацікавлену особу – учасника нотаріальної дії[211].

Помічник нотаріуса є суб'єктом нотаріального процесу, який має певні процесуальні права і обов'язки. Відповідно до частини 4 статті 13 Закону України «Про нотаріат» за дорученням нотаріуса помічник нотаріуса:

- приймає участь у прийомі фізичних осіб та представників юридичних осіб;
- бере участь у складанні проектів правочинів, свідоцтв, інших документів, що пов'язані із вчиненням нотаріальних дій і статистичних звітів;
- заносить записи до реєстру нотаріальних дій;
- веде діловодство та архів нотаріуса;
- готує та надсилає за дорученням нотаріуса запити до підприємств, установ і організацій, які мають відношення до відомостей та документів, що необхідні для вчинення нотаріальних дій, а також виконує інші допоміжні і технічні функції[212].

Даний суб'єкт позбавлений права ставити підпис на нотаріальних документах та використовувати печатку нотаріуса.

[211] Теорія нотаріального процесу [текст] : науково-практичний посібник / за заг. ред. С.Я. Фурси. – К.: Алерта; Центр учбової літератури, 2012. – 920 с. – С. 120

[212] Про нотаріат: Закон України від 02.09.1993 р. № 3425 – XII (із змінами та доповненнями станом на 13.02.2019 р.)// [Електронний ресурс]: – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua

Саме такий процесуальний статус помічника нотаріуса допомагає відрізнити його від самого нотаріуса у нотаріально-процесуальних правовідносинах. Основне завдання помічника – це допоміжна і технічна робота.

Експертом у нотаріальному провадженні є особа, яка є професіоналом у певній сфері та якій доручено нотаріусом дослідити документи чи інші матеріальні об'єкти та надати висновок із даних питань, які впливають на вчинення нотаріальної дії.

У нотарільному процесі експертом не може бути:

1) судовий експерт, який працює у державній спеціалізованій установі;

2) особа, яка визнана судом недієздатна;

3) особа, яка судима;

4) особа, яка залежить від нотаріуса та інших осіб-учсників нотаріального провадження;

б) прямо чи опосередковано має інтерес у вчинюваній нотаріальній дії;

6) особа, яка була експертом під час вчинення нотаріальної дії, яку суд скасував як неправильно визначену;

7) особа, яка не має права з'ясувувати обставини, які відіграють важливу роль у нотаріальному процесі.

8) особа, яка не має підтвердження рівня знать з певної експертної діяльності та не пройшла підвищення кваліфікації;

9) особа, яка є членом сім'ї або близьким родичем нотаріуса чи осіб, які беруть участь у нотаріальному провадженні [213].

До основних прав експерта відносять:

- ознайомлення з матеріалами, які відіграють важливу роль у справі і потребують дослідження;

- подання клопотань щодо залучення додаткових матеріалів та зразків;

[213] Теорія нотаріального процесу [текст] : науково-практичний посібник / за заг. ред. С.Я. Фурси. – К.: Алерта; Центр учбової літератури, 2012. – 920 с. – С. 120

- у разі необхідності, особисту присутність під час вчинення нотаріальної дії;

- право ставити запитання до осіб зацікавлених у вчиненні нотаріального провадження;

- визначення у висновку фактів, які відіграють певну роль для вчинення нотаріальної дії і щодо яких йому не задавались запитання;

- відмову від надання висновку, якщо він має недостатню кількість поданих матеріалів;

- право отримання оплати за свою виконану роботу та компенсацію витрат, понесених в результаті проведення експертизи на договірних засадах.

До обов'язків експерта відносять:

- за наявності передбачених підстав заявити про самовідвід, адже вони забороняють проводити дане дослідження;

- в повному обсязі дослідити й надати обґрунтований та письмовий висновок;

- на вимогу нотаріуса надавати письмові пояснення про свій висновок;

- вжиття необхідних дій з метою збереження об'єкта експертизи;

- якнайшвидше поставити до відома нотаріуса про неможливість проведення ним експертизи і причини, з яких це неможливо;

- негайно повернути матеріали, які були підставою для проведення експертизи, у разі повідомлення нотаріуса про її припинення[214].

Разом із тим експерту не можна проводити розмови із особами, які особисто зацікавлені у вчиненні нотаріальної дії, окрім організаційних питань проведення дослідження. Він не має права

[214] Теорія нотаріального процесу [текст] : науково-практичний посібник / за заг. ред. С.Я. Фурси. – К.: Алерта; Центр учбової літератури, 2012. – 920 с. – С. 120

розголошувати відомості, які стали відомі при проведенні експертизи, доручати іншим особам проводити експертизу тощо[215].

Під час нотаріального провадження нотаріус на власний розсуд може обрати експерта або науково-дослідну установу для проведення певного дослідження. Зацікавлені сторони у свою тчергу мають право задавати запитання та заявляти експерту відвід у випадках, якщо їм відомі певні обставини за яких експерт не має права проводити дослідження. Також експерту можуть ставитись запитання щодо проведеної нм роботи та наданого висновку. Зацікавлені особи можу просити провести додаткове або повторне експерте дослідження.

Експерт має право на самовідвід у випадках визначених законом. В результаті відводу чи самовідводи нотаріусом виноситься постанова про це.

За проведення експертизи проводиться оплата, стороною, яка бажає її проведенню, на договірних засадах або самим нотаріусом[216].

Отже, висновок експерта є джерелом відомостей для нотаріуса у випадках з'ясування дійсності документу.

Щодо залучення перекладача у нотаріальний процес, то це необхідно тоді, коли, коли особа, яка звернулась до нотаріуса не володіє мовою, якою якою ведеться нотаріальний процес. У даному випадку нотаріус повинення залучити перекладача, який зобов'язаний сумлінно виконувати свої основні обов'язки. Його залучають з метою уникнути відмови особи, яка звернулась за захистом своїх порушених прав та інтересів.

Під час виникнення таких ситуацій перекладач перекладає необхідні документи та роз'яснює все сказане нотаріусом про права та обов'язки осіб, які звернулися за вчиненням нотаріального провадження, його змісту та юридичних наслідків, що виникають

[215] Порядок вчинення нотаріальних дій нотаріусами України: Порядок затверджений Міністерством юстиції України 22 лютого 2012 р. №282/20595 (із змінами і доповненнями станом на 13.02.2019 р.)// [Електронний ресурс]: – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua

[216] Комаров В. В. Нотаріат в Україні : підручник / В. В. Комаров, В. В. Баранкова. – Х. : Право, 2011. – 384с.

після вчинення нотаріальних дій тощо. Адже, правильний переклад гарантує громадянину повноцінний захист його прав та інтересів[217].

Щодо прав та обов'язків, особи, яка не володіє українською мовою та звертається до нотаріуса, то на даний час це питання повністю не досліджене, а саме: якою мовою звертатись такій особі до нотаріуса, яка мова спілкування повинна бути та який порядок залучення перекладача у таких випадках. Адже, сумнівним можна вважати той факт, що для особи, яка не володіє мовою не у повній мірі виражається її волевиявлення та дієздатність, сприйняття і розуміння нею всіх умов правочину тощо.

Сурдоперекладач залучається у випадках, коли особа внаслідок своїх фізичних вад не може самостійно підписати документ. Даний суб'єкт повинен володіти необхідними знаннями та технікою під час спілкування з даними особами. Основна його роль полягає в тому, що він допомагає глухонімим особам розібрати текст заповіту у присутності нотаріуса та не менше двох свідків [218]. Тому, роль сурдоперекладача прирівнюється до статусу перекладача у нотріальному процесі.

На сьогоднішній день стали більш поширеними випадки у яких свідки беруть участь, а саме:

- застосування заходів щодо охорони спадкового майна, у якому його опис проводиться у присутності не менше як двох свідків;

- посвідчення заповіту, коли заповідач через фізичні вади не може прочитати заповіт, а також посвідчення заповітів іншими посадовими, службовими особам;

- розкриття та оголошення секретного заповіту;

- морський протест – присутність не менше чотирьох свідків[219].

[217] Про нотаріат: Закон України від 02.09.1993 р. № 3425 – XII (із змінами та доповненнями станом на 13.02.2019 р.)// [Електронний ресурс]: – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua

[218] Порядок вчинення нотаріальних дій нотаріусами України: Порядок затверджений Міністерством юстиції України 22 лютого 2012 р. №282/20595 (із змінами і доповненнями станом на 13.02.2019 р.)// [Електронний ресурс]: – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua

[219] Про нотаріат: Закон України від 02.09.1993 р. № 3425 – XII (із змінами та доповненнями станом на 13.02.2019 р.)// [Електронний ресурс]: – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua

Під час посвідчення заповіту свідками можуть бути тільки особи, які мають повну цивільну дієздатність.

Згідно частини 4 статті 1253 Цивільного кодексу свідками можуть бути:

а) нотаріус або інша посадова, службова особа, яка посвідчує заповіт;

б) спадкоємці за заповітом;

в) члени сім'ї та близькі родичі спадкоємців за заповітом;

г) особи, які не можуть прочитати або підписати заповіт[220].

Окрім цього основними вимогами до осіб-свідків є особиста незацікавленість, тобто її відсутність, неприлеглість до будь-якої сторони та фізіологічні можливості для викнання даної роботи.

За частиною 5 сттатті 1253 ЦК посвідчений заповіт свідки зачитують в голос та підписують його.

Свідки повинні бути присутні з метою підтвердження стану перебування заповідача у момент посвідчення заповіту та підтвердження факту відсутності примусу під час посвідчення такого правочину тощо.

В текст самого заповіту вносять відомості про особу: прізвище, ім'я, по батькові, місце проживання, дані про правовстановлюючий особу документ.

Особа має право використовувати всі необхідні засоби охорони своїх прав для того аби зменшити можливість поширення відомостей.

У нотаріальному процесі повинні потрібно створити всі умови щоб сам заповіт не міг бути змінений або зникнути взагалі. З цією метою необхідно вносити у Спадковий реєстр відомості про складений заповіт, а не про його зміст, а доступ до нього має бути обмеженим.

В особливих видах правочинів, а саме у заповіті, договорі довічного утримання і спадковому договорі, які є безстроковими, не чітко визначається час переходу права власності на майно до

[220] Цивільний кодекс України від 16.01.2003 р. № **435-IV** (Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2003, №№ 40-44, ст.356) (З останніми змінами)

набувачів (спадкоємців), адже ця обставина залежить від смерті власника.

У першу чергу заповіти складають на користь рідних або близьких, а вже договір довічного утримання – на осіб, які не знайомі рідним. І тому поширеною є ситуація, коли після смерті спадкодавця або відчужувача рідня оспорює такі правочини шляхом визнання їх недійсними. У більшості випадків зацікавлені особи зазначають, що правочини укладені під примусом, у стані неосудності або наних стоять несправжні підписи[221].

Дані справи є складними в судовому розгляді, адже неможна визначити та встановити їх складність через невстановлення справжньої волі відчужувача майна, адже він уже не живий, тобто його немає. У даних провадженнях у сторін відсутні належні та безпідставні докази, які можливо б було використати у суді та розрахувати хід справи. Саме у таких випадках розпочинають використовувати так звані «бурудні методи», а саме звинувачення, наклепи тощо. Роль нотаріусів під час ведення даних справ полягає в тому, що їм необхідно викликати свідків та співвідповідачів. Через судові тяганини нотаріус витрачає свій час, що негативно впливає на його ділову репутацію та потребу часу аби він міг очистити своє ім'я. Дані категорії справ потребують не тільки судового розгляду але є основним аргументом для звернення до огранів прокуратури[222][223].

До основних оспорюваних питань під час ведення даних справ належить:

- Чи може соціальний працівник заключати договір довічного утримання з підопічною особою, адже він є нелогічним та не має правового змісту?

[221] Теорія нотаріального процесу [текст] : науково-практичний посібник / за заг. ред. С.Я. Фурси. – К.: Алерта; Центр учбової літератури, 2012. – 920 с. – С. 120

[222] Ільєва Н. В. Правове регулювання нотаріальної діяльності в Україні: адміністративно-правові засади: дис. канд. юрид. наук : 12.00.07 / Ільєва Н. В. – Х., 2011. – 196 с.

[223] Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними : постанова Пленуму Верховного Суду України від 06.11.2009 № 9.

- Чи можна ставити під сумнів підписи особи похилого віку, яка є відчужувачем і заповідачем, які викликають сумніви щодо їхньої достовірності;

- Чи термін життя відчужувача з моменту посвідчення договору довічного утримання і заповіту до його смерті – дуже котроткий (три місяці);

- Чи швидка кремація заповідача-відчужувача після його смерті, навіть без дотримання встановлених законодавством правил поховання.

Отож, як бачимо, що при веденні такої справи необхідно вдосконалити охорону прав усіх суб'єктів нотаріального процесу, в першу чергу відчужувачів (заповідачів) похилого віку та нотаріусів.

Саме тому, відчужувачі (заповідачі), а в більшості випадків це особи похилого віку, попадають у так звані замкнуті ситуації, а саме відмова близьких осіб, звужене коло спілкування, незахищеність через свій вік, наявність цінного майна, які перетворюють їх на першочергових жертв шахраїв.

У таких випадках завданням нотаріуса є захист честі, гідності та ділової репутації шляхом посвідчення таких правочинів. У більшості ситуацій він повинен виправдати себе, довести, що не є пособником шахраїв. Разом із тим, такі справи не завжди виникають через необґрунтовані звинувачення. На сьогодні нотаріальний процес виключає можливу відмову нотаріуса від вчинення нотаріальної дії для осіб похилого віку.

Щодо статті 1253 Цивільного кодексу, то у ній не всі нотаріуси побачили у посвідчення заповіту за участю свідків справжню можливість захистити свою ділову репутацію від пустих звинувачень та безпідставних позовів. Для одних дана норма є тягарем під час виконання своїх обов'язків, а для інших – це можливість свого захисту[224].

[224] Цивільний кодекс України від 16.01.2003 р. № **435-IV** (Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2003, №№ 40-44, ст.356) (З останніми змінами)

У даних сутуаціях нотаріус зобов'язаний надати розяснення для сторін щодо їхніх прав та обов'язків, а також надати право на запрошення свідків. Ця норма порівну захищає відчужувача та самого нотаріуса. А для захисту свої прав та уникнення подальших проблем нотаріус повинен запропонувати відчужувачу посвідчувати заповіт при свідках. Після проведення зазначених дій правовий статус свідків стає офіційним і вони можуть в разі необхідності висловлювати свої думки, щодо правомірності посвідчення заповіту.

Саме відчужувач повинен запросити не менше двох осіб, які є незацікавлені, безсторонніми та мають фізіологічні можливості виконувати таку функцію. Таким чином згідно статті 9 Закону України «Про нотаріат» не можуть бути свідками прцівники нотаріальної контори. Саме з цією метою дані про свідків в обов'язковому порядку повинні бути внесені до посвідчуваних нотаріусом документів, адже таким чином вони можуть бути додатковим доказом законних дій нотаріуса. Під час застосування даного положення у практичній діяльності можна вважати, що особи, які знаходились на моменти посвідчення документа, в нотаріальній конторі мали на те законне право. І це значить, що вони це робили добровільно, а не знаходились під будь-яким впливом з боку інших зацікавлених осіб[225].

Частини 5 статті 1253 Цивільного кодексу визначає, що свідки мають ознайомлюватися зі змістом заповіту, прочитати його вголос і підписатися під ним. Таким чином, їм відомий зміст заповіту, а отже у майбутньому вони мають повне право для посвідчення змісту заповіту таким, яким він їм запам'ятався. Разом із тим, під час посвідчення інших нотаріальних актів, спадкового договору та договору довічного утримання можливо не ознайомлювати свідків із їхнім змістом, а лише на зворотному боці вони можуть поставити свій

[225] Про нотаріат: Закон України від 02.09.1993 р. № 3425 – XII (із змінами та доповненнями станом на 13.02.2019 р.)// [Електронний ресурс]: – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua

підпис про те, що вони бачили у якому стані знаходився відчужувач та підтвердити його вільну згоду на це[226].

Отже, роль свіків під час посвідчення правочину полягає в підтвердженні його змісту. Якщо зміст правичину з певних причин їм не відомий і вони засвідчили лише певні обставини, то і в суді вони підтверджуватимуть лише те, що їм відомо, тообто під чим ставили свій підпис.

У випадку звинувачення нотаріуса у зловживанні свої становищем він має право викликати свідків, осіб, які були присутні під час посвідчення правочину, у суд, і з їх допомогою спростувати порушення законодавства ноторіусом. В першу чергу це потрібно у випадках, коли правочин укладний особами похилого віку,поза межами нотаріальної контори, а в лікарні, вдома або в інших нестандартних ситуаціях, коли нотаріус має сумніви щодо подальшої його реалізації.

Такі пропозиції ні в якому разі не мають бути причиною непосвідчення правочинів для громадян та повинні бути застосовані нотаріусом на його власний розсуд і при цьому не зловживати та притискати права громадян. Бо нотаріус повинен зацікавитись безспірністю посвідченої ним волі громадянина.

Відповідно до частини 2 статті 45 Закону правочини, заяви та інші документи, які були посвідчені нотаріально, повинні підписувась у присутності нотаріуса, який посвідчує даний правочин. У разі, якщо заяву чи інший документ підписано без нього, особі, яка звертається за вчиненням нотаріальної дії, потрібно особисто підтвердити, що документ підписаний нею[227].

На практиці бувають випадки, коли через певні обставини, такі як фізичні вади чи хвороби, фізична особа, якій потрібно вчинити нотаріальну дію, є сліпою, глухою, німою, глухонімою, не має

[226] Цивільний кодекс України від 16.01.2003 р. № **435-IV** (Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2003, №№ 40-44, ст.356) (З останніми змінами)

[227] Про нотаріат: Закон України від 02.09.1993 р. № 3425 – XII (із змінами та доповненнями станом на 13.02.2019 р.)// [Електронний ресурс]: – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua

можливості власноруч підписати документи. У такій ситуації вона доручає у своїй присутності, присутності нотаріуса підписати даний документ іншій особі. Не може підписувати правочин особа на користь якої та за участю якої його було посвідчено. І так, під час посвідчення заповіту особою, у якої наявні певні фізичні вади, замість особи-заповідача не може ставити підпис той, на користь кого зроблено заповіт, Таке ж положення ширіться на осіб, на користь яких укладаються правочини, тобто особа-підписант не має бути зацікавленою у вчиненні певної нотаріальної дії.

Коли особа є глухонімою, німою, глухонімою, то під час вчинення нотаріальних дій обов'язково має бути присутній сурдоперекладач. Під час виникнення подібних ситуацій нотаріус зобов'язаний вказати причини, через які фізична особа, не могла самостійно підписати документ та надати роз'яснення судоперекладачу щодо нерозголошення нотаріальної таємниці.

Можна погодитись з Фурса С. Я., що твердження про те, що лише спеціаліст, а не експерт може бути учасником нотаріального процесу є невірним, адже спеціаліст виконує суто технічну роботу, а експерт надає висновок, який замінити не можливо[228].

До спеціалістів відносяться особи, які мають певні знання та навички про застосування технічних засобів і можуть консультувати інших при вчиненні нотаріальної дії з відповідних спеціальних питань, для вирішення яких потрібні спеціальні знання та навики. Їхня участь чітко передбачена законом. Вони повинні надавати письмові та усні роз'яснення на питання, які нотаріус їм задає, та звернути увагу експерта на визначні обставини чи особливі докази, зберігати у таємниці відомості про вчинювану з його участю нотаріальну дію. Спеціалісти можуть відмовитись брати участь у нотаріальному провадженні, якщо не мають спеціальних знать та навичок. Їхня допомога не відноситься до правових питань і заміни

[228] Теорія нотаріального процесу [текст] : науково-практичний посібник / за заг. ред. С.Я. Фурси. – К.: Алерта; Центр учбової літератури, 2012. – 920 с. – С. 120

висновку експерта. Спеціалісти маю право виконувати роботу на договірних засадах та отримувати певну плату за неї.

Важливе значення під час нотаріального провадження щодо вжиття заходів із охорони спадкового майна, має опис спадкового майна та складання акту опису. Адже, в описі нотаріус, надає конкретну характеристику та оцінку кожного із перелічених у ньому предметів і відсоток їх зносу. У випадку, коли спадкоємці не погоджуються із оцінкою майна, то їм надається право запросити спеціаліста-експерта або оцінювача. Проте ні Закон, ні Порядок не визначають процедури такого залучення. Спадкоємці як суб'єкти нотаріального процесу мають право запросити або залучити оцінювача. У даному випадку нотаріус виносить постанову, де зазначає суб'єкта оцінювання, вказує, як проводитиметься оплата, яка проводиться за рахунок спадкоємців, та роз'яснює йому відповідальність[229].

Разом із тим, варто зазначити, що законодавство чітко не регламентує процесуальне становище оцінювача. Не виписано його прав, обов'язків та відповідальності. Під час залучення оцінювача до процесу нотаріус повинен керуватися Законом України «Про оцінку майна, майнових прав та професійну оціночну діяльність в Україні».

До суб'єктів оціночної діяльності відносять:

- суб'єктів господарювання, які зареєстровані згідно чинного законодавства;

- фізичних осіб-підприємців;

- юридичних осіб незалежно від організаційно-правової форми та форми власності, які провадять господарську діяльність, а також мають у штаті не менше одного оцінювача, отримали сертифікат згідно законодавства;

- органів державної влади та місцевого самоврядування, до повноважень яких входить проведення оцінки у процесі виконання

[229] Порядок вчинення нотаріальних дій нотаріусами України: Порядок затверджений Міністерством юстиції України 22 лютого 2012 р. №282/20595 (із змінами і доповненнями станом на 13.02.2019 р.)// [Електронний ресурс]: – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua

функцій з управління та розпорядження державним майном і (або) майном, що є у комунальній власності, та у складі яких працюють оцінювачі.

- фізичних осіб – громадян України, іноземців та осіб без громадянства, які склали кваліфікаційний іспит та отримали кваліфікаційне свідоцтво оцінювача.

Разом із тим, дані особи повинні мати повну дієздатність та необхідні знання й кваліфікацію, досвід роботи з оцінки майна і мати документи, які підтверджують це тощо.

Така діяльність провадиться на основі договору. Оплата праці оцінювача її розмір залежить від кількості предметів, які підлягають оцінці, та складності такої оцінки.

У таких випадках повинен бути укладений договір з оцінювачем та спадкоємцями, майно яких є спірним, адже оцінювач у певних випадках несе відповідальність за недостовірність чи необ'єктивність оцінки. У даному документі обумовлюють матеріальну відповідальність оцінювача за шкоду, яка може бути завдана через таку оцінку майна та відповідальність за розголошення нотаріальної таємниці.

Щодо процесуальних прав оцінювача, то він має право:

- ознайомлюватися з актами опису;
- мати безперешкодний доступ до майна, що підлягає оцінці;
- заявляти клопотання;
- отримувати винагороду та ін.

До його процесуальних обов’язків відноситься:

- проведення оцінки майна у чітко визначені строки;
- надання достовірних та об’єктивних даних щодо оцінки майна;
- дотримання нотаріальної таємниці[230].

[230] Порядок вчинення нотаріальних дій нотаріусами України: Порядок затверджений Міністерством юстиції України 22 лютого 2012 р. №282/20595 (із змінами і доповненнями станом на 13.02.2019 р.)// [Електронний ресурс]: – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua

Тому, під час виконання своїх функцій оцінювач повинен бути неупередженим аби мати змоги провести правдиву, точну та об'єктивну оцінку майна відчужувача.

З приводу особи, яка уповноважена на проставляння підпису замість заінтересованої особи – учасника нотаріальної дії, яка внаслідок фізичних вад або хвороби не може це зробити власноручно, то такі суб'єкти, своїми діями не можуть чинити жодного впливу на виникнення та розвиток процесу, а лише роблять все можливе для проведення успішної діяльності інших учасників через надання необхідних фактичних матеріалів, технічної допомоги або інші допоміжні дії. Разом із тим вони перебувають у правових відносинах з нотаріусом або іншим нотаріальним органом, які вирішують питання їх залучення до нотаріального процесу[231].

Вони не є представниками зацікавлених осіб, адже у них відсутній будь-який інтерес у нотаріальній справі. Законодавство визначає, що за особу, яка не може через певні вади не може підписати правочин, не можуть підписувати особи, які зацікавлені у посвідченні правочину. Зацікавлені особи надають їм спеціальні повноваження на вчинення технічної процесуальної дії (проставлення підпису) і їх спеціально не ставлять до відома про зміст вчинюваних дій[232].

Отож, чітке встановлення суб'єктів нотаріального процесу необхідне для вирішення практичних проблем. До них відносять проблеми визначення сторін судових спорів, що виникають у справах, пов'язаних з попереднім вчиненням нотаріальних дій.

[231] Порядок вчинення нотаріальних дій нотаріусами України: Порядок затверджений Міністерством юстиції України 22 лютого 2012 р. №282/20595 (із змінами і доповненнями станом на 13.02.2019 р.)// [Електронний ресурс]: – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua

[232] Нелін О. Суб'єкти нотаріального процесу в Україні : окремі дискусійні питання // Юридична Україна. – 2013. – № 2. – С. 6.

3.3. Правовий статус суб'єктів приватного правовідношення, урегульованих нормами щодо захисту прав споживачів

Виходячи з принципу, закріпленого в статті 3 Конституції України, що людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю[233], права споживачів належать до основних соціальних прав, захист яких є основним обов'язком держави.

Відповідно до статті 42 Конституції України держава захищає права споживачів, здійснює контроль за якістю і безпекою продукції та усіх видів послуг, робіт, сприяє діяльності громадських організацій споживачів. Цей принцип конкретизується в положеннях статті 5 Закону України «Про захист прав споживачів» [234], за якою держава забезпечує споживачам захист їх прав, надає можливість вільного вибору продукції, здобуття знань і кваліфікації, необхідних для прийняття самостійних рішень під час придбання та використання продукції відповідно до їх потреб, і гарантує придбання або одержання продукції іншими законними способами в обсязі, що забезпечує рівень споживання, достатній для підтримання здоров'я і життєдіяльності.

На жаль, уявлення про значущість прав споживачів, необхідність їх належного захисту, в сучасному українському суспільстві ще належно не склалися. Як свідчить практика, суб'єкти господарювання порушують законодавчо визначені права споживачів, а споживчий ринок України насичений неякісними, фальсифікованими та небезпечними для споживачів товарами. Тому, актуальним залишається питання правового статусу суб'єктів

[233] Конституція України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР (у редакції від 30.09.2016 р.) // База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр (дата звернення: 09. 07.2018 р.).

[234] Про захист прав споживачів: Закон України від 12.05.1991 р. № 1024- XII (у редакції відвід 10.06.2017 р.) // База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1023-12 (дата звернення: 09. 01.2019 р.).

приватного правовідношення, урегульованих нормами щодо захисту прав споживачів. Головним суб'єктом такого правовідношення є споживач.

У чинному законодавстві термін «споживач» зустрічається досить часто, але трактується по різному. Відповідно до п. 22 ст. 1 Закону України „Про захист прав споживачів", споживач – це фізична особа, яка придбаває, замовляє, використовує або має намір придбати чи замовити продукцію для особистих потреб, безпосередньо не пов'язаних з підприємницькою діяльністю або виконанням обов'язків найманого працівника.

Інші нормативно-правові акти надають визначення споживача як фізичної чи юридичної:

споживач житлово-комунальних послуг – індивідуальний споживач – фізична або юридична особа, яка є власником (співвласником) нерухомого майна, або за згодою власника інша особа, яка користується об'єктом нерухомого майна і отримує житлово-комунальну послугу для власних потреб та з якою або від імені якої укладено відповідний договір про надання житлово-комунальної послуги; та колективний споживач – юридична особа, що об'єднує споживачів у будівлі та в їхніх інтересах укладає договір про надання комунальної послуги (ст. 1 Закону України „Про житлово-комунальні послуги")[235];

споживач - юридична чи фізична особа, яка здійснює діяльність з придбання та використання товарів, послуг, робіт на відповідному товарному (товарних) ринку (ринках) (п. 1.3. Методики визначення монопольного (домінуючого) становища суб'єктів господарювання на ринку) [236];

[235] Про житлово-комунальні послуги: Закон України від 24.06.2004 р. № 1875-IV (у редакції від 26.11.2016 р.) // База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1875-15 (дата звернення 11.01.2019 р.).

[236] Про затвердження Методики визначення монопольного (домінуючого) становища суб'єктів господарювання на ринку: Розпорядження Антимонопольного комітету України від 05.03.2002 р. № 49-р (у редакції відвід 05.03.2002 р.) // База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0317-02 (дата звернення: 09. 01.2019 р.).

споживач - фізична або юридична особа, яка придбаває, замовляє, використовує або має намір придбати чи замовити товари (роботи, послуги), що реалізуються відповідними суб'єктами господарювання (п. 1.6. Типових вимог до узгоджених дій суб'єктів господарювання для загального звільнення від попереднього одержання дозволу органів Антимонопольного комітету України на узгоджені дії суб'єктів господарювання)[237].

У монографічному дослідженні мова йде про вузьке трактування терміна „споживач". Споживачем відповідно до Закону є також фізична особа, що тільки має намір придбати чи замовити продукцію для особистих потреб, безпосередньо не пов'язаних з підприємницькою діяльністю або виконанням обов'язків найманого працівника. Отже, деякі норми Закону поширюється і на переддоговірні правовідносини у досліджуваній сфері. Відповідно до Закону, споживачем може бути також і фізична особа, що безпосередньо не придбавала товар, але користується ним, бо отримала в дарунок.

В юридичній літературі наводяться аргументи на користь розширення поняття „споживач". Так, Г. Грабовська вважає за доцільне внесення змін у поняття „споживач", включивши до нього крім фізичних, ще юридичних осіб, обмеживши межі застосування норм Закону до останніх сферою особистого споживання.[238] Такі пропозиції з огляду на рівність учасників цивільних правовідносин досить слушні.

Думається, що включення до поняття „споживач" у певних випадках юридичних осіб чи фізичних осіб – суб'єктів підприємницької діяльності приведе до чіткої спрямованості політики захисту прав споживачів, яка сьогодні має бути втілена в повному

[237] Про затвердження Типових вимог до узгоджених дій суб'єктів господарювання для загального звільнення від попереднього одержання дозволу органів Антимонопольного комітету України на узгоджені дії суб'єктів господарювання: Розпорядження Антимонопольного комітету України від 12.02.2002 р. № 27-р. // (у редакції відвід 05.12.2013 р.) // База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0239-02 (дата звернення: 04. 01.2019 р.).

[238] Грабовська Г.М. Теоретико-правові основи забезпечення дотримання прав споживачів // Науковий вісник Херсонського державного університету: Серія Юридичні науки – 2011. – №1.- С. 101-104.

обсязі у зв'язку із численними порушеннями на споживчому ринку Крім того, в законодавстві ряду держав Європейського Союзу поняття «споживач» використовується без уточнення будь-яких дефініцій Закону до останніх і визначається сферою особистого споживання.[239]

Вступаючи у відносини з товаровиробниками (виконавцями, продавцями), споживачі набувають права, передбачені законодавством про захист прав споживачів.

У ч.1 ст.4 Закону України „Про захист прав споживачів" закріплені такі основні права споживачів:

1) захист своїх прав державою;

2) належну якість продукції та обслуговування;

3) безпеку продукції;

4) необхідну, доступну, достовірну та своєчасну інформацію про продукцію, її кількість, якість, асортимент, а також про її виробника (виконавця, продавця);

5) відшкодування майнової та моральної шкоди, завданої внаслідок недоліків продукції (дефекту в продукції), відповідно до закону;

6) звернення до суду та інших уповноважених державних органів за захистом порушених прав;

7) об'єднання в громадські організації споживачів (об'єднання споживачів).

Крім цих прав, споживачі мають й інші права, що в юридичній літературі названі спеціальними [240]. Якщо загальні права належать будь-якому споживачеві, то наявність спеціальних прав обумовлено специфікою відносин їх суб'єктів.

До спеціальних прав споживачів належать:

---

[239] Черняк О. Ю. Питання адаптації законодавства України про захист прав споживачів до законодавства Європейського Союзу / О. Ю. Черняк // Механізми забезпечення майнових прав та інтересів в Україні та Європейському Союзі в контексті концепції сталого розвитку : [монограф.] / за заг. ред О. Д. Крупчана. — К. : Науково-дослідний інститут приватного права і підприємництва АПрН України, 2009. — С. 20–39.

[240] Черняк О. Ю. Право споживача на захист в контексті адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу / О. Ю. Черняк // Університетські наукові записки. — 2009. — № 4 (32). — С. 70–75.

а) права споживача у разі придбання ним товару неналежної якості;

б) права споживача при придбанні товару належної якості;

в) права споживача у разі порушення умов договору про виконання робіт (надання послуг);

г) права споживача у разі придбання ним продукції у кредит;

д) права споживача у разі укладення договору поза торговельними або офісними приміщеннями;

е) право споживача у разі укладення договору на відстані;

є) права споживача у сфері торговельного та інших видів обслуговування.

Серед науковців існує і така класифікація прав споживачів:

а) за джерелом закріплення: - права що закріплені у Цивільному кодексі України; - права, що закріплені у Законі України ”Про захист прав споживачів”;

б) права споживача, що зобов’язують до вчинення певних дій продавцем: - право на демонстрацію зразку товару; - право на надання повної, доступної, достовірної та своєчасної інформації про товар;

в) права, що гарантуються споживачеві з приводу товару: - право на якість; - право на асортимент; - право на належну тару/упаковку; - право на кількість; - право на об’єктивно визначену ціну;

г) права, що випливають з гарантії придатності: - право на гарантійне обслуговування; - право на строк придатності; - право на післягарантійне обслуговування; - право на абонентське обслуговування; - право на право споживача на ознайомлення з певними документами: підтвердження дозволу на зайняття певним видом діяльності; - право на визначення джерела отримання товару; що підтверджують якість товару споживання.[241]

О. Письменна до таких спеціальних прав споживачів відносить:

[241] Хавронюк Н.И., Мельник Н.И. Законодательство Украины о торговле. -К., 1997. -Ч.2. -512 с.

а) права споживача у разі придбання ним товару неналежної якості;

б) права споживача при придбанні товару належної якості;

в) права споживача у разі порушення умов договору про виконання робіт (надання послуг);

г) права споживача у разі придбання ним продукції у кредит;

д) права споживача у разі укладення договору поза торговельними або офісними приміщеннями;

е) право споживача у разі укладення договору на відстані;

є) права споживача у сфері торговельного та інших видів обслуговування[242].

Із такою класифікацією спеціальних прав можна повністю погодитись, оскільки вона є розширеною та такою, що відображає структуру Закону України "Про захист прав споживачів".

І.О. Дудла пропонує таку систему прав споживачів:

а) права, що реалізуються у взаємовідносинах з державними органами: - державний захист прав споживачів; об'єднання споживачів у громадські організації; звернення до суду та до інших уповноважених органів;

б) права, що реалізуються у відносинах з підприємствами торгівлі та сфери послуг: право на належну якість товарів (робіт, послуг); право на безпеку товарів (робіт, послуг); право на інформацію про продукцію; право на відшкодування шкоди, завданої товарами (роботами, послугами) неналежної якості споживання [243].

На нашу думку, з такою класифікацією прав споживачів не можна погодитись, оскільки вона є доволі вузькою та не відображає усіх прав споживачів.

Підтримуючи думку авторів щодо існування класифікації прав споживачів на загальні та спеціальні, пропонуємо такий їх поділ:

[242] Письменна О.П. Правовідносини, що виникають в зв'язку з порушенням прав споживачів внаслідок недоліків товарів, робіт (послуг) / О. П. Письменна Приватне право і підприємництво. Вип. 9, 2010 р. / редкол.: Крупчан О. Д. (гол. ред.) та ін. — К. : Науково-дослідний інститут приватного права і підприємництва Академії правових наук України, 2010. — С. 171–174.

[243] Дудла І.О. Захист прав споживачів: Навчальний посібник. -К.: Центр учбової літератури, 2007. -448 с

загальні права споживача: а) захист своїх прав державою; б) належну якість продукції та обслуговування; в) безпеку продукції; г) необхідну, доступну, достовірну та своєчасну інформацію про продукцію, її кількість, якість, асортимент, а також про її виробника (виконавця, продавця); д) відшкодування майнової та моральної шкоди, завданої внаслідок недоліків продукції (дефекту в продукції), відповідно до закону; е) звернення до суду та інших уповноважених державних органів за захистом порушених прав; є) об'єднання в громадські організації споживачів (об'єднання споживачів); спеціальні права: а) права споживачів в сфері торгівлі, громадського харчування; б) права споживача при замовленні ними робіт; в) права споживачів при замовленні ними різних видів послуг.

Крім прав споживачі наділені ще і юридичними обов’язками. Зміст юридичного обов’язку споживачів виражається у двох різновидах:

1) у необхідності вчиняти активні дії;

2) у необхідності утримування від дій, заборонених нормами права. Мета обов’язків, що передбачені для споживачів, зумовлена прагненням захистити впершу чергу інтереси продавця (виробника), а вже потім - споживача.

У ч. 3 ст. 4 Закону закріплені такі обов’язки споживачів:

1) перед початком експлуатації товару уважно ознайомитися з правилами експлуатації, викладеними в наданій виробником (продавцем, виконавцем) документації на товар;

2) в разі необхідності роз'яснення умов та правил використання товару - до початку використання товару звернутися за роз'ясненнями до продавця (виробника, виконавця) або до іншої вказаної в експлуатаційній документації особи, що виконує їх функції;

3) користуватися товаром згідно з його цільовим призначенням та дотримуватися умов (вимог, норм, правил), встановлених виробником товару (виконавцем) в експлуатаційній документації;

4) з метою запобігання негативним для споживача наслідкам використання товару - застосовувати передбачені виробником в

товарі засоби безпеки з дотриманням передбачених експлуатаційною документацією спеціальних правил, а в разі відсутності таких правил в документації - дотримуватися звичайних розумних заходів безпеки, встановлених для товарів такого роду.

Як вірно зазначає О. Зверєва, споживач має й інші обов'язки, що обумовлені характером укладеного договору і передбачені в ЦК України, а також інших актах діючого законодавства[244]. Наприклад,

а) обов'язок повернути товар (результат роботи, послуги, якщо це можливо за їх характером) продавцеві (виконавцеві) при розірванні договору внаслідок порушення права споживача на інформацію;

б) відшкодувати витрати на проведення експертизи товару, а також пов'язані з її проведенням витрати на збереження і транспортування товару, якщо результати експертизи виявилися не на користь споживача;

в) довести, що недоліки товару (результату роботи, послуги) виникли до передачі його споживачеві (прийняття споживачем) або з причин, що виникли до цього моменту;

г) доплатити різницю в цінах при заміні товару неналежної якості на такий же товар іншої марки, моделі, артикулу;

д) повернути виконавцеві річ з недоліками при пред'явленні споживачем вимоги про безоплатне виготовлення іншої речі з однорідного матеріалу такої ж якості або повторному виконанні роботи; оплатити частину виконаної роботи (зробленої послуги) при розірванні договору про виконання роботи (наданні послуги) споживачем;

е) оплатити матеріал виконавця; оплатити виконану роботу, надану послугу або отриманий товар.

На нашу думку, доцільно визначити таку класифікацію обов'язків споживача: а) загальні обов'язки споживача, які передбачені ст.4 Закону України «Про захист прав споживачів»; б)

[244] Звєрєва О. В. Деякі аспекти судового захисту прав необмеженого кола споживачів [Електронний ресурс] / О. В. Звєрєва // Часопис Академії адвокатури України. – 2008. – № 1. – С.45

спеціальні обов’язки споживачів: обов’язки при купівлі товарів та в сфері громадського харчування; обов’язки споживача під час замовлення ним виконання робіт; обов’язки споживача при замовленні ним різних видів послуг.

Права та юридичні обов’язки споживачів мають свій зміст, що потребує їхнього дослідження. Зупинимося на характеристиці окремих із них.

До найважливіших прав споживачів належить закріплене у ст. 15 Закону України „Про захист прав споживачів” право споживача на інформацію про продукцію. Відповідно до ч. 1 ст. 15 Закону України „Про захист прав споживачів”, інформація про продукцію повинна містити:

а) назву товару, найменування або відтворення знака для товарів і послуг, за якими вони реалізуються;

б) найменування нормативних документів, вимогам яких повинна відповідати вітчизняна продукція;

в) дані про основні властивості продукції, а щодо продуктів харчування: про склад (включаючи перелік використаної у процесі їх виготовлення сировини, у тому числі харчових добавок), номінальну кількість (масу, об'єм тощо), харчову та енергетичну цінність, умови використання та застереження щодо вживання їх окремими категоріями споживачів, а також іншу інформацію, що поширюється на конкретний продукт;

г) відомості про вміст шкідливих для здоров'я речовин, які встановлені нормативно-правовими актами, та застереження щодо застосування окремої продукції, якщо такі застереження встановлені нормативно-правовими актами;

д) позначку про наявність у її складі генетично модифікованих компонентів;

є) дані про ціну (тариф), умови та правила придбання продукції;

ж) дату виготовлення;

з) відомості про умови зберігання;

к) гарантійні зобов'язання виробника (виконавця);

л) правила та умови ефективного і безпечного використання продукції;

м) строк придатності (строк служби) товару (наслідків роботи), відомості про необхідні дії споживача після їх закінчення, а також про можливі наслідки у разі невиконання цих дій;

н) найменування та місцезнаходження виробника (виконавця, продавця) і підприємства, яке здійснює його функції щодо прийняття претензій від споживача, а також проводить ремонт і технічне обслуговування.

Інформація про послуги, пов'язані з концертною, гастрольно-концертною, конкурсною, фестивальною діяльністю, повинна містити дані про використання чи невикористання виконавцями музичних творів фонограм власного вокального, інструментального, вокально-інструментального виконання музичного твору з музичним супроводом або без нього чи фонограм музичного супроводу до власного вокального, інструментального, вокально-інструментального виконання музичного твору.

Стосовно продукції, яка підлягає обов'язковій сертифікації в державній системі сертифікації, споживачеві повинна надаватись інформація про її сертифікацію.

Стосовно продукції, яка за певних умов може бути небезпечною для життя, здоров'я споживача та його майна, навколишнього природного середовища, виробник (виконавець, продавець) зобов'язаний довести до відома споживача інформацію про таку продукцію і можливі наслідки її споживання (використання).

У юридичній літературі зазначається, що інформацію, що обертається у сфері забезпечення прав споживачів, можна поділити на декілька груп законодавства[245]:

– загальна інформація про сферу споживання, в тому числі інформація про асортимент товарів чи послуг, їх наявність;

[245] Кравченко А. Г. Права споживачів у системі прав і свобод людини і громадянина / А. Г. Кравченко // Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ: зб. наук. праць. – Дніпропетровськ, 2009. – № 3 (44). – С. 127–133.

– інформація про конкретних виробників, продавців або виконавців та товарах, послугах, які ними виробляються, реалізуються чи надаються, а також про наявність необхідних документів, що необхідні для здійснення виробничої, торгової діяльності чи діяльності з надання послуг;

– інформація про конкретні параметри, що характеризують певний товар або послугу;

– інформація про споживчі властивості товарів та послуг або наявні чи потенційні загрози життю і здоров'ю споживачів, що пов'язані з окремими товарами чи послугами або певними їх параметрами та складовими;

– інформація про особливості обслуговування споживачів, якщо такі особливості мають місце;

– інформація про відповідні характеристики конкретного товару чи послуг, необхідна для оцінки якості товару чи обсягу дійсно наданої послуги;

– інформація про ціноутворення та формування тарифів на послуги;

– інформація про організацію діяльності з виробництва, реалізації товарів чи надання послуг;

– інформація про організацію контрольної діяльності уповноважених органів держави та громадських організацій в сфері забезпечення прав споживачів;

– інформація правового характеру, пов'язана з реалізацією та захистом прав споживачів;

– інформація про виробників, які виготовляють неякісну продукцію, продавців, що її реалізують, а також суб'єктів надання послуг неналежної якості, що порушують права споживачів, якщо це підтверджено офіційними висновками та відповідними документами;

– інформація щодо певних ознак, що свідчать про фальсифікацію продукції, її недостатню якість та про методи виявлення таких фактів;

– інформація про факти монополізму та недобросовісної конкуренції.

Інформація доводиться до відома споживачів виробником (виконавцем, продавцем) у супровідній документації, що додається до продукції, на етикетці, а також у маркуванні чи іншим способом (у доступній наочній формі), прийнятим для окремих видів продукції або в окремих сферах обслуговування.

Інформація про продукцію може бути розміщена у місцях, де вона реалізується, а також за згодою споживача доводитися до нього за допомогою засобів дистанційного зв'язку. Продавець не звільняється від відповідальності у разі неотримання ним від виробника (імпортера) відповідної інформації про товар. Під час розгляду вимог споживача про відшкодування збитків, завданих недостовірною або неповною інформацією про товари (роботи, послуги) чи недобросовісною рекламою, необхідно виходити з припущення, що у споживача немає спеціальних знань про властивості та характеристики товарів, робіт (послуг), які він придбаває.

За порушення права споживача на інформацію передбачається відповідальність виробника (виконавця, продавця).

Відповідно до ч.7 ст.15 Закону України «Про захист прав споживачів» у разі коли надання недоступної, недостовірної, неповної або несвоєчасної інформації про продукцію та про виробника (виконавця, продавця) спричинило:

1) придбання продукції, яка не має потрібних споживачеві властивостей, - споживач має право розірвати договір і вимагати відшкодування завданих йому збитків;

2) неможливість використання придбаної продукції за призначенням - споживач має право вимагати надання у прийнятно короткий, але не більше місяця, строк належної інформації. Якщо інформацію в обумовлений строк не буде надано, споживач має право розірвати договір і вимагати відшкодування збитків;

3) заподіяння шкоди життю, здоров'ю або майну споживача - споживач має право пред'явити продавцю (виробнику, виконавцю) вимоги, передбачені законом, а також вимагати відшкодування збитків, завданих природним об'єктам, що перебувають у його володінні на праві власності або на інших підставах, передбачених законом чи договором.

Між тим, практика свідчить, що питання належного інформування споживачів були й зостаються одними із найбільш актуальних, і порушення права на інформацію є явищем доволі розповсюдженим. Показовими в цьому плані є результати перевірки окремих товарів та послуг, де причиною відбраковування стала відсутність доступної та достовірної інформації.

Так, по відношенню до рибопродуктів ця причина склала 45,2 %, по відношенню до пива – 35,1 %, по відношенню до чаю та кави – 28 %, по відношенню до морозива – 32 %, по відношенню до палива – 18,3 %. А порушення надання послуг перевезення у маршрутному таксі, пов’язані з неналежним інформуванням, склали 40 % [246].

Стаття 6 Закону України „Про захист прав споживачів” закріплює право споживача на належну якість продукції.

Відповідно до статті 6 Закону України «Про захист прав споживачів» споживач має право на належну якість продукції. Продавець (виробник, виконавець) зобов’язаний передати споживачеві продукцію належної якості, а також надати інформацію про цю продукцію. Продавець (виробник, виконавець) на вимогу споживача зобов’язаний надати йому документи, які підтверджують належну якість продукції .

Якість продукції – це сукупність властивостей продукції, які зумовлюють її придатність задовольняти певні потреби відповідно до її призначення. Якість визначається мірою співвідношення товарів,

[246] Кравченко А. Г. Про підвищення ефективності адміністративно-правового регулювання в сфері захисту прав споживачів / А. Г. Кравченко // Актуальні проблеми права: теорія і практика : зб. наук. праць. – Луганськ. – 2009. – № 14. – С. 370–376.

робіт, послуг до умов та вимог стандартів, договорів, контрактів, запитів споживачів [247].

Відповідно до визначення поняття «якість продукції», сформульованого Європейською організацією з контролю якості, продукція вважається доброї якості, якщо за мінімальних витрат протягом усього її життєвого циклу вона максимально сприяє здоров'ю та задоволенню потреб людей, залучених до її проектування і відновлення (повторного використання) за умови мінімальних витрат енергії та інших ресурсів і за допустимої, прийнятної дії на навколишнє середовище і суспільство [248].

Якість продукції, як правова категорія, – це відповідність фактичних і виробничих властивостей продукції, передбачених у законі чи договорі, кількісним та якісним показникам продукції. Поняття якості включає цілий комплекс характеристик товару: безпечність, надійність, технічний ресурс, функціональна придатність, досконалість проектування, престижність і новизна, довговічність, гарантійність, надійність, економічність, естетичність, екологічність та ін [249].

Відповідно до пункту 13 ст. 1 Закону України «Про захист прав споживачів» належна якість продукції – властивість продукції, яка відповідає вимогам, встановленим для цієї категорії продукції в нормативно-правових актах і нормативних документах, та умовам договору із споживачем. Тобто якість продукції – це такий її стан, коли виконані всі передбачені до неї вимоги, і продукція може бути використана відповідно до її призначення, а отже, буде корисною споживачеві. Крім того, якість також передбачає, що продукція є безпечною, і в неї відсутні недоліки. Якість продукції – це також така її ознака, що виключає заподіяння шкоди споживачеві і навколишньому середовищу за умов належної її експлуатації,

[247] Іванілов О.С. Економіка підприємства / О.С. Іванілов. – К. : Центр учбової літератури, 2011. – 728 с.

[248] Ковальчук С.В. Підвищення якості продукції в контексті маркетингової логістики / С.В. Ковальчук // Вісник Хмельницького національного університету. – 2010. – № 2, Т. 2. – С. 60–63.

[249] Іваненко Л.М. Реалізація прав споживачів на придбання товару належної якості / Л.М. Іваненко, О.М. Язвінська // Право України. – 2003. – № 8. – С. 73–77.

зберігання, перевезення та споживання Чинне законодавство України передбачає права споживачів під час придбання товару належної якості. Так, Цивільний кодекс України (ст. 707) визначає, що покупець має право протягом чотирнадцяти днів, не рахуючи дня купівлі непродовольчого товару належної якості, якщо триваліший строк не оголошений продавцем, обміняти його в місці купівлі або інших місцях, оголошених продавцем, на аналогічний товар інших розміру, форми, габариту, фасону, комплектації тощо [250]. Аналогічні положення містяться і в ст. 9 Закону України «Про захист прав споживачів». Відповідно до статті 9 Закону України «Про захист прав споживачів» споживач має право обміняти непродовольчий товар належної якості на аналогічний у продавця, в якого він був придбаний, якщо товар не задовольнив його за формою, габаритами, фасоном, кольором, розміром або з інших причин не може бути ним використаний за призначенням. Споживач має право на обмін товару належної якості протягом чотирнадцяти днів, не рахуючи дня купівлі, якщо триваліший строк не оголошений продавцем. Обмін товару належної якості провадиться, якщо він не використовувався і якщо збережено його товарний вигляд, споживчі властивості, пломби, ярлики, а також розрахунковий документ, виданий споживачеві разом із проданим товаром.

Як бачимо з вищенаведеного, норма ст. 707 ЦК України дозволяє споживачеві обміняти куплений товар без будь-яких додаткових умов і не вимагає того, щоб товар не підходив йому за формою, габаритами, фасоном, кольором, розміром або з інших причин не може бути ним використаний за призначенням. Закон України «Про захист споживачів», навпаки, висуває до споживача більше вимог під час обміну товару, ніж ЦК України. При цьому в ст. 9 Закону України «Про захист прав споживачів» не вимагається від споживача пред'являти докази того, що ці підстави мають місце в

[250] Цивільний кодекс України від 16.03.2003 р. (у редакції від 19.07.2017 р.). // База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/435-15 (дата звернення: 08. 01.2019 р.).

дійсності. Як слушно зазначає Ю.В. Верхола, законодавча конструкція, закріплена в ЦК України, є більш вдалою, оскільки відповідає основоположному принципу цивільного права – принципу диспозитивності. Закон імперативно визначив умову про строк обміну товару. У зв'язку із цим можна стверджувати, що до закону необхідно внести відповідні зміни тощо [251]. У судовій практиці нам не вдалося знайти випадків, коли продавець оскаржував саму наявність підстав для обміну товару і намагався довести, що товар насправді підходить споживачеві за формою, фасоном, кольором, розміром, габаритами чи з інших підстав може бути ним використаний. Зрозуміло, що тільки сам споживач може вирішити, чи підходить йому товар.

Таким чином, у ст. 9 Закону ми маємо приклад надмірного регулювання прав споживачів на обмін товару належної якості. Тому було б доцільно передбачити для споживача нічим не обумовлене право обміняти товар і виключити із закону формулювання «якщо товар не задовольнив його за формою, габаритами, фасоном, кольором, розміром або з інших причин не може бути ним використаний за призначенням». Також викликає дискусію норма ч. 1, 2 ст. 9 Закону України «Про захист прав споживачів» про те, що споживач має право обміняти непродовольчий товар належної якості на аналогічний у продавця, але якщо на момент обміну аналогічного товару немає в продажу, споживач має право або придбати будь-які інші товари з наявного асортименту з відповідним перерахуванням вартості, або розірвати договір та одержати назад гроші в розмірі вартості повернутого товару, або здійснити обмін товару на аналогічний при першому ж надходженні відповідного товару в продаж. Тобто ми бачимо, що спочатку споживач має тільки право обміняти товар належної якості на аналогічний. Право ж розірвати договір купівлі продажу і одержати назад сплачені кошти з'являється

[251] [19] Верхола Ю.В. Права споживача під час придбання товару належної якості / Верхола Ю.В. // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право». – 2015 р. – № 37 Т.1. – С. 110–112.

у споживача в разі відсутності в продажу аналогічного товару, який би задовольнив споживача. Крім того, в Законі України «Про захист прав споживачів» немає визначення, що є аналогічним товаром. Також Закон не вказує, що потрібно робити, якщо аналогічні товари теж не підійшли споживачу за формою, габаритами, фасоном, кольором, розміром або з інших причин не можуть бути ним використаний за призначенням.

Як бачимо, Закон не захищає права таких покупців, а враховує інтереси продавця, намагаючись захистити останнього від втрати прибутку і вводить норму про обмін одного товару на інший. Як результат маємо норму права, яка начебто намагається захистити інтереси і споживача, і продавця, але створює ґрунт для зловживань і конфліктів. На нашу думку, було б доцільно дати споживачеві нічим необумовлене право повернути товар належної якості протягом 14-денного чи іншого терміну і отримати за нього гроші. Таке право вже мають сьогодні споживачі під час купівлі товарів на відстані (ст. 13 Закону). Як показує практика, багато продавців стали з власної ініціативи розширювати права покупців у цій сфері. Так, наприклад, магазин Епіцентр в Києві дає споживачам право повернути куплені в магазині товари, а за бажанням – обміняти їх на аналогічні. Такі правила є і в деяких інших великих торговельних мережах. Вони не вимагають обміну товару на аналогічний, а готові просто прийняти товар і повернути покупцеві гроші. Йдеться про економічний розрахунок. Це приклад того, як ринкова економіка створює зрозумілі та практичні норми навіть без законодавчого регулювання.

Право на обмін (повернення) не поширюється на товари, перелік яких передбачено нормативно-правовими актами. Перелік товарів належної якості, що не підлягають обміну (поверненню), затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 19 березня 1994 р. № 72[252]. До переліку включені продовольчі товари, лікарські

[252] Про реалізацію окремих положень Закону України "Про захист прав споживачів" затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 19.03.1994 р. № 172 (у редакції від 07.12.2005 р.) // База даних «Законодавство України» / ВР України. URL:http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/172-94-%D0%BF (дата звернення: 25. 01.2019 р.).

препарати та засоби, предмети сангігієни. Непродовольчі товари: фотоплівки, фотопластинки, фотографічний папір, корсетні товари, парфюмерно-косметичні вироби, пір'янопухові вироби, дитячі іграшки м'які, дитячі іграшки гумові, надувні, зубні щітки, мундштуки, апарати для гоління, помазки для гоління, розчіски, гребінці та щітки масажні, сурдини (для духових музичних інструментів), скрипічні підборіддя, рукавички, тканини, тюлегардинні і мереживні полотна, килимові вироби метражні, білизна натільна, білизна постільна, панчішно-шкарпеткові вироби, товари в аерозольній упаковці, друковані видання, лінійний та листковий металопрокат, трубна продукція, пиломатеріали, погонажні (плінтус, наличник), плитні матеріали (деревноволокнисті та деревностружкові плити, фанера) і скло, нарізані або розкроєні під розмір, визначений покупцем (замовником), аудіо-, відеокасети тощо. Цей перелік товарів є вичерпним. Продавець не має права відмовити в обміні (повернення) товару, який не включено до переліку, якщо він відповідає всім вимогам, передбаченим ст. 9 Закону (збережений товарний вигляд, ярлики, пломби, є розрахунковий документ і т.д.).

Крім того, в пункті 22 Постанови Пленуму Верховного Суду України № 5 від 12.04.1996 «Про практику розгляду цивільних справ за позовами про захист прав споживачів» (зі змінами, внесеними Постановою Пленуму ВСУ № 15 від 25.05.1998) зазначено: під час вирішення спорів про право споживача на обмін товару належної якості необхідно враховувати, що правила Закону України «Про захист прав споживачів» щодо такого обміну поширюються на непродовольчі товари, які не включені до переліку товарів, зазначених в Додатку № 3 до Постанови Кабінету Міністрів України № 172 від 19.03.1994 р.[253].

Цікавим для України є зарубіжний досвід захисту прав споживачів під час придбання товару належної якості. Так, вдалим є

[253] [21] Про практику розгляду цивільних справ за позовами про захист прав споживачів № 5 від 12.04.96. (у редакції від 07.12.2005 р.) // База даних «Законодавство України» / ВР України. URL:http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/172-94-%D0%BF (дата звернення: 25. 01.2019 р.).

формулювання ст. 28 Закону «Про захист прав споживачів» Білорусії. Зокрема, законодавець передбачає, що споживач має право протягом чотирнадцяти днів із моменту передання йому непродовольчого товару, якщо триваліший строк не оголошений продавцем, у місці придбання або інших місцях, оголошених продавцем, повернути товар належної якості або обміняти його на аналогічний товар інших розміру, форми, габариту, фасону, забарвлення або комплектації; в разі виявлення різниці в ціні покупець проводить необхідний перерахунок із продавцем. Отже, споживач, на відміну від нашого законодавства, самостійно визначає, обміняти чи повернути товар [254].

Відповідно до статті 6.362 Цивільного кодексу Литовської Республіки передбачений порядок, згідно з яким якісну річ можна повернути або замінити протягом 14 днів із моменту покупки. При цьому продавець не має права вимагати, щоб споживач придбав будь-який інший товар [255].

Права споживача, який придбав товар неналежної якості, передбачені в ст.8 Закону України «Про захист прав споживачів». Так, законодавець поділив неякісний товар на три групи і, виходячи із цього, визначив різні права споживачів.

1.Неякісний товар з недоліком. Відповідно до ч.1 ст.8 Закону України «Про захист прав споживачів» у разі виявлення протягом встановленого гарантійного строку недоліків споживач, в порядку та у строки, що встановлені законодавством, має право вимагати:1) пропорційного зменшення ціни; 2) безоплатного усунення недоліків товару в розумний строк; 3) відшкодування витрат на усунення недоліків товару.

2.Неякісний товар з істотним недоліком чи фальсифікований товар. Відповідно до до ч.1 ст.8 Закону України «Про захист прав споживачів» у разі виявлення протягом встановленого гарантійного строку істотних недоліків, які виникли з вини виробника товару

[254] [22] Закон «Про захист прав споживачів» Республіки Білорусь від 9 января 2002 г. № 90-З [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.pravo.by/webnpa/text.asp? (дата звернення: 15. 01.2019 р.).

[255] Lietuvos Respublikos civilinio kodekso VII-1864 data 20-07018 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www3. lrs.lt/pls/inter3. (дата звернення: 15. 01.2019 р.).

(продавця, виконавця), або фальсифікації товару, споживач має право за своїм вибором вимагати від продавця або виробника: 1) розірвання договору та повернення сплаченої за товар грошової суми; 2) вимагати заміни товару на такий же товар або на аналогічний, з числа наявних у продавця (виробника), товар.

На думку науковців, зокрема Саванець Л.М. доцільність поділу недоліків та недолік та істотний недолік, викликає сумнів. Адже ні Віденська конвенція про договори міжнародної торгівлі від 1980р., учасницею якої є Україна, ані Директива 1999/44/ЄС, якою передбачено правове регулювання договорів купівлі-продажу в ЄС, не визначено поняття недоліку чи істотного недоліку товару, а є невідповідність товару споживання договору [256].

Передбачивши таку норму, законодавець в першу чергу хотів захистити права продавців (виробників), а не споживачів. Тому, поділ неякісного товару на три групи і, виходячи із цього, визначення різних прав споживачів у разі придбання ними неякісного товару, є несправедливим підходом і ніяк не сприяє захисту прав споживачів.

Потрібно відмітити, що права споживачів регламентуються не тільки Законом України «Про захист прав споживачів, але і ЦК України, і тут є значні протиріччя. Так, відповідно до ч.1.ст.708 ЦК України у разі виявлення покупцем протягом гарантійного або інших строків, встановлених обов'язковими для сторін правилами чи договором, недоліків, не застережених продавцем, або фальсифікації товару покупець має право за своїм вибором: 1) вимагати від продавця або виготовлювача безоплатного усунення недоліків товару або відшкодування витрат, здійснених покупцем чи третьою особою, на їх виправлення; 2) вимагати від продавця або виготовлювача заміни товару на аналогічний товар належної якості або на такий самий товар іншої моделі з відповідним перерахунком у разі різниці в ціні; 3) вимагати від продавця або виготовлювача відповідного

[256]Саванець Л. Права споживача у разі придбання товару неналежної якості за законодавством Європейського Союзу та України [Текст] / Л. Саванець // Актуальні проблеми правознавства. – Тернопіль : ТНЕУ, 2017. – № 1. – С. 36-42.

зменшення ціни; 4) відмовитися від договору і вимагати повернення сплаченої за товар грошової суми. Видається, що ЦК України значно захищає права споживача, у той час як положення ст.8 Закону України «Про захист прав споживачів» спрямовані на захист інтересів бізнесу, а споживача. Однак, уже ст.678 ЦК України має такий же зміст щодо захисту прав споживачів, що і ст.8 Закону України «Про захист прав споживачів».

Як справедливо зазначає О.В. Звереєва, нова редакція Закону перенесла правове регулювання відносин купівлі-продажу між суб'єктами господарювання на відносини за участю споживача в сферу роздрібної купівлі-продажу. Подібне перенесення положень є неприпустимим і створює багато проблем на практиці договору [257].

Вважаємо, що Україні потрібно враховувати зарубіжний досвід з цього питання. Так, відповідно до ст.15 Закону «Про захист прав споживачів» республіки Казахстан, споживач, у разі придбання ним товару неналежної якості має право за своїм вибором вимагати безоплатного усунення недоліків товару або відшкодування витрат на їх виправлення споживачем чи третьою особою; заміни на аналогічний товар належної якості; відповідного зменшення його купівельної ціни; заміни на такий самий товар іншої моделі з відповідним перерахуванням купівельної ціни; розірвання договору та відшкодування збитків, яких він зазнав [258]. Аналогічним є норми Закону «Про захист прав споживачів» Латвійської Республіки [259].

Кредитування є одним з найважливіших і невід'ємних елементів життя будь-якої сучасної цивілізованої держави. Крім економічної ролі, воно відіграє найважливішу соціальну функцію, сприяючи підвищенню добробуту населення, а також розвитку підприємництва.

---

[257] [25] О.В.Зверєва Деякі питання регламентації прав споживачів у випадку придбання товару неналежної якості [Текст] / О. Зверєва // Право і безпека. – Харків: ХНУВС, 2007. - №6. – С.115-120.

[258] [26] Закон «Про захист прав споживачів» Республіки Казахстан від 4 травня 2010 р. № 274-IV [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://online.zakon.kz/document/?doc_id=30661723 (дата звернення: 18.01.2019).

[259] [27] Закон «Про захист прав споживачів» Латвійської Республіки від 1 квітня 1999 р. № 341 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://latvia.news-city.info/docs/sistemsf/dok_ierwgo.htm. (дата звернення: 08.01.2019).

Кредит є економічним засобом задоволення матеріально потреб населення та бізнесу.

Особливого значення сьогодні набуває саме споживче кредитування, що дозволяє громадянам за допомогою позичених коштів задовольняти свої нагальні потреби без накопичення грошей. Актуальність даного питання обумовлюється тим, що розвиток сфери споживчого кредитування дасть змогу відновити споживчий ринок та банківський сектор, що, в свою чергу, призведе до зростання економіки країни в цілому, а також підвищенню якості життя громадян. Сьогодні, цьому має сприяти прийнятий новий Закон України «Про споживче кредитування»

Поняття споживчого кредиту в науковій літературі розглядають в економічному та юридичному аспектах і характеризується доктринальним розмаїттям. За визначенням економістів А. Мороза та М. Савлука [260], споживчий кредит – це кредит, що спрямовується на задоволення особистих потреб людей, тобто обслуговує сферу особистого споживання.

С.Даниленко під споживчим кредитом розуміє надання кредитними організаціями коштів фізичній особі з метою задоволення особистих, сімейних, побутових, повсякденних потреб, не пов’язаних зі здійсненням підприємницької діяльності, на умовах, установлених договором, де розмір, строк та інші умови визначаються залежно від виду кредиту та його забезпечення [261].

15 листопада 2016 р. Верховна Рада України прийняла Закон України «Про споживче кредитування» [262], який став першим спеціальним нормативно-правовим, що комплексно врегулює відносини у сфері споживчого кредитування. Основною метою цього Закону є захист прав та законних інтересів кредитодавців та

[260] [28] Банківські операції : [підручник] / [А. Мороз, М. Савлук, М. Пуховкіна та ін.] ; за заг. ред. А. Мороза. – 3-тє вид., перероб. і доп. – К. : КНЕУ, 2008. – 608 с.

[261] [29] Даниленко С. Потребительский кредит: порядок предоставления и последствия невозврата / С.Даниленко // Хозяйство и право. – 2009. –№4. – 123-12

[262] [30] Про споживче кредитування: Закон України від 15.11.2016 р. № 1734-VIII (у редакції від 15.11.2016 р.) // База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: http:// http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1734-19 (дата звернення: 30.09.2018 р.)

позичальників (споживачів), включаючи забезпечення сприятливих умов для розвитку економіки нашої держави, створення належного конкурентного середовища на ринках фінансових послуг та підвищення довіри до нього.

До цього часу, споживче кредитування в Україні регулювалося положеннями Закону "Про захист прав споживачів", прописаними дуже нечітко. Це давало можливість банкам та іншим фінансовим установам знаходити різноманітні способи обману споживачів кредитних послуг. Сьогодні ж, у зв'язку з прийняттям спеціального закону, споживачі можуть розраховувати на повноцінний захист своїх прав при укладанні договорів споживчого кредитування.

Закон України «Про споживче кредитування» відповідає Директиві 2008/48/ЄС Європейського Парламенту та Ради від 23.04.2008 р. «Про кредитні угоди для споживачів та про скасування Директиви Ради 87/102/ ЄЕС» [263].

Відповідно до п.11 ст.1 Закону України «Про споживче кредитування» споживчий кредит визначається як грошові кошти, що надаються споживачу (позичальникові) на придбання товарів (робіт, послуг) для задоволення потреб, не пов'язаних з підприємницькою, незалежною професійною діяльністю або виконанням обов'язків найманого працівника.

Слід зазначити, що визначення поняття «споживчий кредит» у Законі є досить широким: грошові кошти можуть надаватися споживачеві на придбання товарів, різних послуг тривалого користування, а також на проведення виконання різного виду робіт. Кредитують лікування особи, купівлю житла чи автомобіля, навчання, відпочинок, проведення урочистих заходів, страхування певних об'єктів тощо.

Споживчий кредит надається споживачеві на підставі укладеного договору. Договір споживчого кредиту – це договір, за

[263] [31] Про кредитні угоди для споживачів та про скасування Директиви Ради 87/102/ЄЕС: Директива 2008/48/ЄС Європейського Парламенту та Ради від 23.04.2008 р. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_b19 (дата звернення: 15.09.2018).

яким кредитодавець зобов'язується надати споживчий кредит у розмірі та на умовах, встановлених договором, а споживач зобов'язується повернути кредит та сплатити відсотки за кредитні кошти на умовах, встановлених договором. Договір споживчого кредиту за своєю природою є цивільно-правовим. Відповідно, на нього розповсюджуються положення Цивільного кодексу України щодо форми, істотних умов договорів тощо.

У розділі 3 «Договір про споживчий кредит» Закону «Про споживче кредитування» чітко прописана процедура укладання договору споживчого кредиту, яка включає питання щодо умов договору, форми, порядку укладання, права споживача на відмову від договору, дострокове повернення кредиту, особливості відповідальності споживача за договором тощо.

Серед важливих істотних його умов договору споживчого кредиту, на які необхідно звернути увагу споживачу, є реальна річна процентна ставка та загальна вартість кредиту для споживача на дату укладення договору, оскільки усі припущення, використані для обчислення такої ставки, повинні бути зазначені в договорі, так як споживач не зобов'язаний сплачувати кредитодавцю будь-які платежі, не зазначені у договорі. Кредитодавцеві заборонено у будь-який спосіб ускладнювати прочитання споживачем реальної річної процентної ставки та загальної вартості кредиту для споживача, зазначених у договорі. Умови договору про споживчий кредит, які обмежують права споживача порівняно з правами, встановленими ЗУ «Про споживче кредитування», є нікчемними.

Одним із нововведень Закону є те, що кредитодавець розміщує на своєму офіційному веб-сайті інформацію, необхідну для отримання споживчого кредиту споживачем. Така інформація повинна містити наявні та можливі схеми кредитування у кредитодавця. Споживач перед укладенням договору про споживчий кредит має самостійно ознайомитися з такою інформацією для прийняття усвідомленого рішення.

До укладення договору про споживчий кредит кредитодавець надає споживачу інформацію, необхідну для порівняння різних пропозицій кредитодавця з метою прийняття ним обґрунтованого рішення про укладення відповідного договору, в тому числі з урахуванням обрання певного типу кредиту.

Нововведенням, зокрема, є паспорт споживчого кредиту, форма якого затверджена як Додаток 1 до Закону, яка є обов'язковою для всіх кредитодавців та містить повний перелік інформації про кредит, яку кредитодавець повинен надати згідно із вимогами Закону.

Інформація, що надається кредитодавцем споживачу відповідно до паспорту споживчого кредиту має містити відомості про: 1) найменування та місцезнаходження кредитодавця та його структурного підрозділу, через який надається споживчий кредит; 2) тип кредиту (кредит, кредитна лінія, кредитування рахунку тощо); 3) суму кредиту, строк кредитування, мету отримання та спосіб надання кредиту; 4) тип процентної ставки (фіксована, змінювана), порядок її обчислення, у тому числі порядок її зміни, а також індекси, що застосовуються для розрахунку змінюваної процентної ставки; 5) види забезпечення за кредитом, необхідність проведення оцінки предмета забезпечення за кредитом та про те, за чий рахунок така оцінка проводиться; 6) реальну річну процентну ставку та орієнтовну загальну вартість кредиту для споживача на дату надання інформації виходячи з обраних споживачем умов кредитування тощо.

Таке чітке визначення переліку інформації про кредит є важливою гарантією дотримання прав позичальників (споживачів), а кредитодавець визнається таким, що виконав вимоги щодо надання споживачу інформації до укладення договору і отримує гарантію для захисту своїх прав, що є дуже важливим у протидії з недобросовісними позичальниками.

Враховуючи, що споживачам гарантоване право отримання повної інформації про кредит у вигляді паспорту споживчого кредиту, а також право вимагати надання тексту кредитної угоди, останній (за умови відповідального підходу) зможе оцінити ці два

документи, проаналізувати свої ризики та прийняти виважене рішення.

Як бачимо з вище викладеного, банки повинні проводити роз'яснювальну роботу зі споживачами в сфері споживчого кредитування. Крім того, Хартією захисту споживачів, схваленою Резолюцією Консультативної Асамблеї Ради Європи від 17 травня 1973 р. № 543, зокрема, передбачається, що надання товарів чи послуг, у тому числі у фінансовій галузі, не має здійснюватися за допомогою прямого чи опосередкованого обману споживачів [264]. А у Директиві 2005/29/ЄС Європейського Парламенту та Ради від 11 травня 2005 р. «Про недобросовісну комерційну практику по відношенню до споживача на внутрішньому ринку» зазначається, що фінансові послуги, через їхню складність та ризики, потребують встановлення детальних вимог [265].

Споживач наділяється правом як відмовитися від договору про споживчий кредит, так і достроково його повернути.

Споживач має право протягом 14 календарних днів з дня укладення договору про споживчий кредит відмовитися від договору про споживчий кредит без пояснення причин, у тому числі в разі отримання ним грошових коштів. При цьому, споживач зобов'язаний протягом семи календарних днів з дати подання письмового повідомлення повернути кредитодавцю одержані за договором грошові кошти та сплатити проценти за період фактичного користування коштами за встановленою договором ставкою. Будь-яких інших платежів, пов'язаних з його відмовою від договору, споживач не сплачує.

Відмова від договору про споживчий кредит є підставою для припинення договорів щодо додаткових чи супутніх послуг, що були визначені як обов'язкові для отримання кредиту, укладених

[264] [32] Хартия защиты потребителей / принятая 25-й сессией Консультативной ассамблеи Европейского Союза : от 17.05.1973 г. (Резолюция № 543) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://assembly.coe.int/Main (дата звернення: 15.01.2019).

[265] [33] Директива 2005/29/ЄС Європейського Парламенту та Ради : від 11.05.2005 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.esma.europa.eu/system/files/2005_29_EC.pdf. (дата звернення: 18.01.2019).

споживачем. Кредитодавець або третя сторона зобов'язані повернути споживачу кошти, сплачені ним за такі додаткові чи супутні послуги, не пізніш як протягом 14 календарних днів з дня подання письмового повідомлення про відмову від договору про споживчий кредит, якщо такі послуги не були фактично надані до дня відмови споживача від договору про споживчий кредит у порядку, визначеному законодавством.

Водночас, право на відмову від договору про споживчий кредит не застосовується щодо: 1) договорів про споживчий кредит, виконання зобов'язань за якими забезпечено шляхом укладення нотаріально посвідчених договорів (правочинів); 2) споживчих кредитів, наданих на придбання робіт (послуг), виконання яких відбулося до закінчення строку відмови від договору про споживчий кредит, встановленого частиною першою цієї статті.

Отже, укладання договору споживчого кредиту регулюється нормативно-правовими актами більш детально в порівнянні з іншими видами кредиту. Проте, в останні роки споживчі брали споживчі кредити в іноземній валюті (як правило, в доларах), що, в наслідок складної економічної ситуації в країні, спричинило проблеми з їх поверненням.

Підсумовуючи викладене, можна дійти висновку, що питання захисту прав споживачів досить гостро стоїть для України. Незважаючи на те що законодавство України надає споживачам широке коло прав, але реалізувати їх ще доволі складно. Тому необхідно вдосконалювати нормативно-правові акти щодо захисту прав споживачів, запозичивши позитивний зарубіжний досвід, запровадити жорсткий контроль за дотриманням і виконанням законодавства про захист прав споживачів.

3.4. Правовий статус суб'єктів права інтелектуальної власності

Друга половина XX ст. - новий період у світовому розвитку, на зміну розвинутому індустріальному суспільству приходить суспільство інформаційне. Головною особливістю інформаційного суспільства стало те, що його основою є виробництво знань в найширшому сенсі цього слова. Найбільш цінним капіталом інформаційного суспільства є інтелект та ті об'єкти, які завдяки ньому створюються. Роль інтелектуальної власності в економічному розвитку з кожним роком зростає та визначає сучасні тенденції розвитку економіки, науки та культури інформаційного суспільства.

В Україні також постійно зростає усвідомлення ролі та значення інтелектуальної власності та необхідності виваженого правового регулювання через формування багаторівневої системи нормативно-правових актів, які закріплюють право інтелектуальної власності, визначають його правову природу, зміст, встановлюють систему охорони та захисту[266].

Конституція України встановлює право кожного громадянина на результати своєї інтелектуальної, творчої діяльності; при цьому ніхто не може використовувати або поширювати їх без згоди творця, за винятками, встановленими законом[267]. Проявити себе як індивідуальність людина може за допомогою творчої діяльності. Результатами творчої праці можуть скористатися як самі творці, так і інші суб'єкти. Разом з тим надзвичайно важливо, що таке використання було правомірним, а права творця не порушувалися.

[266] Запобігання митним правопорушенням: охорона і захист прав інтелектуальної власності на митному кордоні України : монографія; за заг. ред. Пашка П. В. – Ірпінь–Хмельницький: ФОП Стрихар А. М., 2017. – 323с. – (Серія «Податкова та митна справа в Україні»; том 98)

[267] Конституція України [Електронний ресурс] : закон [прийнято Верхов. Радою України 28 червня 1996 року № 254к/96-ВР]. – Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/961

Саме тому у законодавстві України закріплено права на результати інтелектуальної діяльності, які врегульовуються в межах окремого інституту – права інтелектуальної власності.

У Цивільному кодексі України (далі ЦК України) визначено суб'єктів права інтелектуальної власності. Так відповідно до ст. 421 ЦК України суб'єктами права інтелектуальної власності є: творець (творці) об'єкта права інтелектуальної власності (автор, виконавець, винахідник тощо) та інші особи, яким належать особисті немайнові та (або) майнові права інтелектуальної власності відповідно до ЦК України, іншого закону або договору[268]. Тобто, суб'єкт права інтелектуальної власності – це творець (творці) об'єкту права інтелектуальної власності та інші особи, яким належать права інтелектуальної власності.

У словнику української мови слово творець означає той хто створює матеріальні або духовні цінності, той хто є автором чогось[269]. Отже, у законодавець у ЦК України вживає термін творець як синонім терміну автор – автор об'єкта інтелектуальної власності. Результат інтелектуальної, творчої діяльності може створити лише фізична особа. Творцями (авторами) можуть бути як дієздатні та обмежено дієздатні, так і недієздатні особи. Фізичні особи, які не мають повної цивільної дієздатності, є носіями особистих немайнових прав інтелектуальної власності. Реалізація майнових прав інтелектуальної власності від імені таких осіб та в їхніх інтересах здійснюється їх законними представниками (батьками, усиновителями, піклувальниками, опікунами). Щодо недієздатних і малолітніх (до 14 років), то майнові права інтелектуальної власності здійснюють від їх імені батьки, усиновителі або опікуни (статті 31 і 41 ЦК України), тобто їх законні представники. Неповнолітні фізичні особи, віком від 14 до 18 років, можуть самостійно здійснювати свою правоможність щодо об'єктів права інтелектуальної власності,

[268] Цивільний кодекс України [Електронний ресурс] : закон України [прийнято Верхов. Радою 16 січня 2003 р. № 435-IV]. – URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/435-15.
[269] Словник української мови. В 11 т. — Київ : Наукова думка, 1970–1980.

наприклад укладати договори на видання своїх творів (ст. 32 ЦК України). За фізичними особами, які визнані обмежено дієздатними внаслідок зловживання спиртними напоями або наркотичними речовинами, за законом також визнається авторство. Але здійснювати свою правоможність у сфері інтелектуальної власності вони можуть лише за згодою своїх піклувальників (ст. 37 ЦК України).

Суб'єктами права інтелектуальної власності за окремих умов можуть бути визнані інші особи учасники приватно-правових відносин. Відповідно до ст. 427 ЦК України майнові права можуть бути передані повністю або частково іншій особі за договором або іншим законом. Також суб'єктом права інтелектуальної власності на об'єкт створений у зв'язку з виконанням трудового договору може бути юридична або фізична особа, де або у якої працює працівник (ст. 429 ЦК України). Особливості здійснення майнових прав інтелектуальної власності на об'єкт, створений у зв'язку з виконанням трудового договору, можуть бути встановлені законом. Тобто юридичні особи не можуть створювати об'єкти права інтелектуальної власності, це можуть зробити лише фізичні особи, що перебувають із ними у трудових відносинах (або за цивільно-правовими договорами). Проте юридичній особі може належати комплекс прав інтелектуальної власності та вона може бути, як і творець (автор), суб'єктом права інтелектуальної власності за договором або законом.

Що стосується класифікації суб'єктів права інтелектуальної власності, то залежно від критеріїв вчені обґрунтовували поділ суб'єктів на певні групи.

Відповідно до ролі у відносинах інтелектуальної власності В. Вірченко усіх суб'єктів розділяє на чотири групи:

1. Суб'єкти, що першопочатково наділяються правами інтелектуальної власності завдяки безпосередній участі у створенні об'єкту інтелектуальної власності (перш за все це стосується об'єктів авторського права, суміжних прав, промислової власності);

2. Суб'єкти, що першопочатково наділяються правами інтелектуальної власності унаслідок проходження процедури реєстрації та отримання відповідного свідоцтва (це стосується засобів індивідуалізації, які зазвичай реєструються на юридичних осіб і у прямому сенсі не є результатом інтелектуальної діяльності);

3. Суб'єкти, що набувають прав інтелектуальної власності в результаті їх передачі на умовах договору або переходу прав у результаті успадкування;

4. Суб'єкти, що представляють інтереси суб'єктів двох перших груп виконуючи посередницькі функції або виступаючи у ролі довірених осіб;

5. Державні установи та самоврядні організації, що регулюють відносини інтелектуальної власності[270].

Необхідно відзначити позитивні сторони даної класифікації. По-перше, враховуючи специфіку товарних знаків, географічних позначень та фірмових найменувань як засобів індивідуалізації суб'єкти права інтелектуальної власності на засоби індивідуалізації виділені в окрему групу, по-друге, дана класифікація охоплює усіх учасників відносин інтелектуальної власності.

В залежності від підстав набуття права інтелектуальної власності суб'єктів поділяють на первинних та вторинних[271]. Первинним суб'єктом є та особа творчою працею якої створено твір, тобто автори творів науки, літератури і мистецтва, виконавців, виробників фонограм, відеограм, програм мовлення, винахідників, авторів промислових зразків, корисних моделей, компонувань інтегральних мікросхем, сортів рослин, порід тварин.

Похідні суб'єкти це ті особи, які набувають прав інтелектуальної власності на підставі договору або в силу закону – правонаступники та спадкоємці. В наукових колах все частіше зустрічається критика даної класифікації та вказуються її недоліки.

[270] Вірченко В. Суб'єктний склад відносин інтелектуальної власності. // *Теоретичні та прикладні питання економіки*, 2014, № 1(28) – С. 222 – 236.

[271] Мироненко Н. Поняття суб'єктів права інтелектуальної власності та критерії їх класифікації // *Теорія і практика інтелектуальної власності*, №2, 2009. – С.11–24

На нашу думку, в основі такої класифікації покладено тезу, що до суб'єктів права інтелектуальної власності відносяться тільки власники відповідних майнових та немайнових виключних прав. Разом з тим поза колом суб'єктів залишаються суб'єктів, що виконують регулюючі та посередницькі функції на ринку інтелектуальної власності. Крім того, цілком погоджуємося з В. Вірченко, що даний підхід звужує коло учасників та не враховує власників прав на засоби індивідуалізації, до яких поняття «автор» не може бути застосовано в силу специфіки засобів індивідуалізації[272].

Звернувшись до доктрини права інтелектуальної власності ми можемо зробити ще одну класифікацію суб'єктів права інтелектуальної власності поклавши в основу інститути права інтелектуальної власності. На нашу думку дана класифікація дозволить найбільш повно врахувати та розкрити особливості всіх суб'єктів права інтелектуальної власності. Отже, до суб'єктів права інтелектуальної власності належать суб'єкти авторського права та суб'єкти суміжних прав, суб'єкти права інтелектуальної власності на результати науково-технічної творчості; суб'єкти права інтелектуальної власності на засоби індивідуалізації.

Первинним суб'єктом авторського права відповідно до ст. 435 ЦК України є автор твору. За відсутності доказів іншого автором твору вважається фізична особа, зазначена звичайним способом як автор на оригіналі або примірнику твору (презумпція авторства). В статті 1 Закону України «Про авторське право і суміжні права» дається визначення поняття автор - це фізична особа, яка своєю творчою працею створила твір[273]. Отже, автором твору може бути лише людина, яка як учасник цивільно-правових відносин є фізичною особою. Юридична особа - організація, створена і зареєстрована у встановленому законом порядку, не може бути автором твору.

[272] Вірченко В. Суб'єктний склад відносин інтелектуальної власності. // *Теоретичні та прикладні питання економіки*, 2014, № 1(28) – С. 222 – 236.

[273] Про авторське та суміжні права: Закон України від 23.12.1993 р. № 3792 XII URL: http:// https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3792-12 (дата звернення: 04.02.2019).

Автором може бути громадянин України, іноземець або особа без громадянства. Порядок реалізації авторського права залежить від цивільної правосуб'єктності фізичної особи. Здатність мати цивільні права і обов'язки (цивільну правоздатність) мають усі фізичні особи. Вона є необхідною умовою правоволодіння у правовідносинах. Тому автором твору потенційно може бути будь яка людина.

Суб'єктами авторського права є також інші фізичні та юридичні особи, які набули прав на об'єкти авторського права відповідно до договору або закону. Ці суб'єкти є правонаступниками первинного суб'єкта права інтелектуальної власності (ст. 435 ЦК України). Отже крім автора твору відповідно до ст. 29 Закону України «Про авторське право і суміжні права» за законом, набути авторські майнові права на твір можуть спадкоємці автора; наймач (роботодавець) автора твору; упорядник збірників або інших складених творів. Авторське право може перейти від автора чи іншої особи, яка має авторське право, до фізичних чи юридичних осіб та інших учасників цивільних відносин у порядку спадкування за заповітом або за законом До спадкоємців не переходять особисті немайнові права авторів. Спадкоємці мають лише право протидіяти посяганню на твір, яке може завдати шкоди честі та репутації автора. Іншими суб'єктами авторського права, які набувають майнових прав за законом, є: роботодавець (наймач) автора твору, створеного у зв'язку з виконанням трудового договору (службового твору), а також особа, яка є видавцем періодичних видань (газет, журналів) та збірників (енциклопедій, енциклопедичних словників, періодичних збірників, збірників наукових праць), що встановлено у статті 16 Закону України «Про авторське право і суміжні права» та статті 429 Цивільного кодексу України. Статтею 104 Цивільного кодексу України встановлюється, що юридична особа також може стати суб'єктом авторського права в порядку правонаступництва (злиття, приєднання, поділу, перетворення). Суб'єктом авторського права за договором може стати будь-яка фізична чи юридична особа.

Відповідно до ст. 450 ЦК України первинними суб'єктами суміжних прав є виконавець, виробник фонограми, виробник відеограми, організація мовлення. За відсутності доказів іншого виконавцем, виробником фонограми, виробником відеограми, організацією мовлення вважається особа, ім'я (найменування) якої зазначено відповідно у фонограмі, відеограмі, їх примірниках чи на упаковці, а також під час передачі програми організації мовлення. Зазначені суб'єкти належать до первинних суб'єктів суміжних прав (ст. 450 ЦК України). Суб'єктами суміжних прав є також інші особи, які набули таких прав відповідно до договору чи закону у первинних суб'єктів суміжних прав.

Глава 38 ЦК України присвячена праву інтелектуальної власності на наукове відкриття. Необхідно сказати, що Цивільний кодекс прямо не визначає, хто є суб'єктом права на наукове відкриття. У статті 458 лише згадується він як «автор» у зв'язку з визначенням основних прав на наукове відкриття. Разом з тим, цілком логічним є те, що здебільшого авторами наукового відкриття будуть особи, які здійснюють наукові дослідження. Правові, організаційні та фінансові засади функціонування і розвитку у сфері наукової і науково-технічної діяльності встановлює Закон України «Про наукову і науково-технічну діяльність», у якому визначено, що суб'єктами наукової і науково-технічної діяльності є: вчені, наукові працівники, науково-педагогічні працівники, а також наукові установи, наукові організації, вищі навчальні заклади III-IV рівнів акредитації, громадські організації у науковій та науково-технічній діяльності [274]. Отже, автором наукового відкриття може бути лише фізична особа, то суб'єктом прав на наукове відкриття – як фізична, так і юридична особа.

У статті 463 ЦК України законодавець визначає суб'єктів права інтелектуальної власності на винахід, корисну модель та

[274] Про наукову і науково-технічну діяльність: Закон України від 13.12.1991 року № 1977-XII. URL: http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1977- 12&p=1307448909579792 09.06.2011 р. (дата звернення: 04.02.2019).

промисловий зразок. Суб'єктами права інтелектуальної власності на винаходи, корисні моделі, промислові зразки є автори відповідно винаходів (винахідники), корисних моделей і промислових зразків. Інші особи, які набули право на зазначені об'єкти права інтелектуальної власності за договором чи законом, належать до категорії вторинних суб'єктів права інтелектуальної власності. Отже, суб'єкти патентного права можна поділити на дві категорії: винахідник, автор промислового зразка (дизайнер); інші особи, які набули прав на винахід, корисну модель та промисловий зразок за договором чи законом (ст. 463 ЦК України).

Відповідно до ст. 1 Закону України «Про охорону прав на винаходи і корисні моделі» [275] та ст. 1 Закону України «Про охорону прав на промислові зразки» [276] автором винаходу, корисної моделі і промислового зразка є фізична особа, результат інтелектуальної, творчої діяльності якої визнано винаходом (корисною моделлю) або промисловим зразком. Винахідником та автором промислового зразка можуть бути лише фізичні особи. Чинне законодавство не передбачає спеціальних вимог щодо особи винахідника. Не визнаються винахідниками фізичні особи, які не внесли особистого творчого внеску у створення винаходу (корисної моделі), а надали винахіднику лише технічну, організаційну чи матеріальну допомогу при його створенні і (або) оформленні заявки.

Як зазначено вище, ЦК України крім первинних суб'єктів права промислової власності визначає і вторинних суб'єктів права інтелектуальної власності на винахід, корисну модель та промисловий зразок. До них відносяться правонаступники, спадкоємці, роботодавці та ліцензіати. Правонаступниками можуть бути як фізичні, так і юридичні особи. За загальним правилом, до правонаступників можуть переходити лише майнові права в межах строку їх чинності. До правонаступників можуть переходити як права

[275] Про охорону прав на винаходи і корисні моделі: Закон України від 15.12.1993 року № 3687-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3687-12 (дата звернення: 04.02.2019).
[276] Про охорону прав на промислові зразки : Закон України від 15.12.1993 року № 3688-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3687-12 (дата звернення 06.02.2019)

на об’єкт, засвідчений патентом, так і саме право на отримання патенту. Спадкоємці це особи до яких переходять майнові права, які належали патентоволодільцю в межах строку дії охоронного документа на винахід, корисну модель, промисловий зразок. Якщо патент не отримано, до спадкоємців може переходити право на отримання охоронного документа чи передання цього права іншим особам. Ще однією категорією вторинних суб’єктів права інтелектуальної власності на винахід, корисну модель та промисловий зразок є роботодавці. Відповідно до законів України «Про охорону прав на винаходи і корисні моделі» та «Про охорону прав на промислові зразки» право на отримання патенту на службовий винахід, корисну модель, промисловий зразок має роботодавець винахідника, автора, якщо інше не передбачено договором між ними. На відміну від спеціальних законів, у ст. 429 ЦК України передбачено належність майнових прав інтелектуальної власності на об’єкт, створений у зв’язку з виконанням трудового договору, працівнику, який створив цей об’єкт, та юридичній особі, де він працює, спільно, якщо інше не передбачено договором. Разом із тим, законодавством надано можливість сторонам самостійно визначати умови використання та розподілу майнових прав інтелектуальної власності на службові винаходи, корисні моделі та промислові зразки за взаємною домовленістю.

Відповідно до статті 28 Закону України «Про охорону прав на винаходи і корисні моделі» власник патенту має право дати будь якій особі дозвіл (видати ліцензію) на використання винаходу (корисної моделі) на підставі ліцензійного договору. Тому, ліцензіат також є суб’єктом права промислової власності. Ліцензіати - фізичні або юридичні особи, які отримали письмове повноваження від володільця патенту, що надає їм право використовувати об’єкт права інтелектуальної власності в межах, визначених у ліцензії.

Суб’єктами права інтелектуальної власності на компонування (топографію) інтегральних мікросхем є її автор та інші особи, які набули право на компонування інтегральних мікросхем на підставі

договору або закону (ст. 473 ЦК України). Автором компонування ІМС є фізична особа, завдяки творчій праці якої вона створена. На визнання особи автором компонування ІМС не може впливати її дієздатність, вік чи громадянство. Юридична особа права авторства на компонування ІМС за жодних обставин не набуває, а може бути лише власником прав на використання компонування ІМС. У разі, якщо компонування ІМС створене в порядку виконання службових обов'язків або за завданням роботодавця (замовника), суб'єктом права на компонування стає роботодавець (замовник), якщо договір між автором і роботодавцем (замовником) не передбачає інше. Право попереднього користувача може передаватися або переходити до іншої особи тільки разом із підприємством чи діловою практикою або з тією частиною підприємства чи ділової практики, в яких було використано компонування інтегральної мікросхеми або здійснено значну і серйозну підготовку для такого використання. Після смерті автора суб'єктом прав на компонування стають його спадкоємці, до яких переходять тільки майнові права. Особисті немайнові права творця компонування ІМС у спадщину не передають, проте спадкоємці можуть виступати на їхній захист у разі порушення останніх будь-якими особами.

Суб'єктами права інтелектуальної власності на раціоналізаторську пропозицію, відповідно до ст. 483 ЦК України, є автор та юридична особа, якій ця пропозиція подана. Автором раціоналізаторської пропозиції визнається лише фізична особа, творчою працею якої вона була створена. Ще одним суб'єктом права інтелектуальної власності на раціоналізаторську пропозицію є юридична особа, якій подана раціоналізаторська пропозиція. Така юридична особа не обов'язково повинна перебувати у трудових відносинах з автором. Право інтелектуальної власності на раціоналізаторську пропозицію може набути будь-яка юридична особа, якій вона була подана у разі якщо пропозиція є новою, корисною та відповідає сфері діяльності юридичної особи. Юридична особа, яка визнала пропозицію раціоналізаторською, набуває

комплекс майнових прав на неї, в тому числі право на її використання у будь-якому обсязі. Саме на таку юридичну особу покладається обов'язок виплачувати авторові пропозиції відповідну винагороду.

Відносини, що виникають у зв'язку з виведенням, використанням, захистом, відчуженням нових сортів рослин і нових тварин (селекційні досягнення) регулюються Цивільним кодексом України, Законом України «Про охорону прав на сорти рослин» [277], Законом України «Про племінне тваринництво» [278] в яких визначено суб'єктів права інтелектуальної власності на сорт рослин та породу тварин. Суб'єктами права інтелектуальної власності на сорт рослин та породу тварин, відповідно до ст. 486 ЦК України, є автори, роботодавці, спадкоємці та інші особи, що набули майнових прав інтелектуальної власності на сорт рослин чи породу тварин за договором чи законом. Автором селекційного досягнення визнається особа, творчою працею якої створено цей сорт чи породу. Якщо автор передав своє право на одержання патенту будь якій іншій особі то вона стає суб'єктом права на селекційне досягнення. Ще одним із важливих суб'єктів права на сорти рослин, породу тварин стає роботодавець, який має право на одержання патенту, якщо сорт чи породу виведено працівником - автором селекційних досягнень при виконанні ним службових обов'язків, конкретного завдання, одержаного працівником від роботодавця. Необхідно зазначити, що суб'єктом інтелектуальної власності на сорт рослин, породу тварин може стати також Фонд винахідників України, якщо автор селекційного досягнення назвав у заявці фонд особою, якій він передає право на одержання патенту.

Ще одним об'єктом права інтелектуальної власності є комерційна таємниця. Регулюванню правовідносин щодо комерційної таємниці присвячено Главу 46 ЦК України. Необхідно відзначити, що законодавець прямо не визначив хто є суб'єктами права

[277] Про охорону прав на сорти рослин : Закон України від 15.04.1993 року № 3116-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3116-12 (дата звернення: 04.02.2019).

[278] Про племінне тваринництво : Закон України від 15.12.1993 року № 3691-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3691-12 (дата звернення: 04.02.2019).

інтелектуальної власності на комерційну таємницю. У ст. 506 зазначається, що майнові права інтелектуальної власності на комерційну таємницю належать особі, яка правомірно визначила інформацію комерційною таємницею, якщо інше не встановлено договором. Виходячи із змісту ст. 505-506 ЦК України суб'єктами права інтелектуальної власності на комерційну таємницю є особи, які займаються підприємницькою діяльністю та мають юридичний статус підприємців. До такого висновку приходить і В.А. Северин, який відзначає, що суб'єктами права на комерційну таємницю є фізичні і юридичні особи, що займаються підприємницькою діяльністю (володарі)[279]. Визначальне значення комерційної таємниці, обумовлено конкурентноздатністю суб'єкта господарювання, тому будь-який суб'єкт господарювання – юридична або фізична особа - може мати комерційну таємницю. Однак не можна вважати самостійними суб'єктами права на комерційну таємницю філії, представництва, інші відокремлені підрозділи господарських організацій (структурні одиниці), створені ними для здійснення господарської діяльності, що зазначені в якості суб'єктів господарювання у ч.2 ст.55 ГК України[280]. На думку А.Е. Кузьміна, при порушенні комерційної таємниці збиток у першу чергу завдається підприємству, отже, безпосереднім власником комерційної таємниці є самостійний господарюючий суб'єкт – юридична особа, фізична особа, що веде підприємницьку діяльність від свого імені, інші суб'єкти підприємницької діяльності [281].

Суб'єктами права інтелектуальної власності на комерційне найменування, торговельну марку та географічне зазначення є особи, яким належать майнові права інтелектуальної власності на ці комерційні позначення.

Комерційне найменування - це найменування, під яким особа виступає у цивільному обороті і яке індивідуалізує цю особу серед

[279] Северин В.А. Правовое регулирование информационных отношений //*Юрист.* – 2001. – № 7. – С.2-9.
[280] Господарський кодекс України від 16.01.2003 р. № 436-IV. *Відомості Верховної Ради України.* 2003. № 18. Ст. 144.
[281] Кузьмин А.Э. Правовая защита коммерческой тайны // Правоведение. – 1992.

інших його учасників. Правова охорона надається комерційному найменуванню, якщо воно дає можливість вирізнити одну особу з-поміж інших та не вводить в оману споживачів щодо справжньої її діяльності. Таким чином, основною функцією комерційного найменування є індивідуалізація суб'єктів - учасників цивільного обороту[282].

Відповідно до ст. 90 ЦК України юридична особа, що є підприємницьким товариством, може мати комерційне (фірмове) найменування, яке може бути зареєстроване у порядку, встановленому законом. Отже, можемо зробити висновок що, суб'єктами права інтелектуальної власності на комерційне (фірмове) найменування можуть бути юридичні особи, товариства (підприємницькі та непідприємницькі), установи та юридичні особи інших організаційно-правових форм, встановлених законом. Вони є носіями виключно майнових прав інтелектуальної власності, а особисті немайнові права їм не належать, оскільки закон не визнає авторства на комерційні (фірмові) найменування.

Якщо звернутися до ст. 159 ГК України то можна констатувати, що фізична особа-підприємець також може мати комерційне найменування. При цьому він має право заявити як комерційне найменування своє ім'я або прізвище. Отже суб'єктами права інтелектуальної власності на комерційне найменування може бути як юридична особа так і фізична особа – підприємець.

Суб'єктами права інтелектуальної власності на торговельну марку (знак для товарів та послуг) згідно зі ст. 494 ЦК України та п. 5 ст. 5 Закону України «Про охорону прав на знаки для товарів та послуг» можуть бути юридичні або фізичні особи, а також об'єднання осіб, які зареєстрували на своє ім'я право інтелектуальної власності на торговельну марку, та правонаступники зазначених осіб. Вони так само є носіями майнових прав інтелектуальної власності, оскільки такого суб'єкта права інтелектуальної власності, як автор

[282] Цивільний кодекс України [Електронний ресурс] : закон України [прийнято Верхов. Радою 16 січня 2003 р. № 435-IV]. – Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/435-15 .

торговельної марки, закон не визнає. В Україні набуття права на торговельні марки здійснюється шляхом реєстрації марки і засвідчується свідоцтвом України на знак для товарів та послуг. Право на одержання свідоцтва має будь-яка особа, об'єднання осіб або їхні правонаступники.

Суб'єктами права інтелектуальної власності на географічне зазначення походження товару згідно зі ст. 502 ЦК є виробники товарів, асоціації споживачів, інші особи, визначені законом. Необхідно зазначити, що даний перелік не зовсім відповідає самій сутності визначення суб'єктів права власності. Поза увагою законодавця залишилася держава як суб'єкта права інтелектуальної власності на географічне зазначення, який наділений повноваженням щодо розпорядження шляхом видачі дозволів на його використання.

Визначення виробників товару міститься у пункті 1 статті 9 Закону України «Про охорону прав на зазначення походження товарів» [283], відповідно до якого це : особа чи група осіб, які в заявленому географічному місці виробляють товар, особливі властивості, певні якості, репутація або інші характеристики якого пов'язані з цим географічним місцем; також можуть бути установи, що мають безпосереднє відношення до вироблення чи вивчення відповідних продуктів, виробів, технологічних процесів або географічних місць.

Право на використання географічного зазначення, право інтелектуальної власності на яке зареєстроване, мають виробники, які у зазначеному географічному місці виробляють товар, особливі властивості, певні якості чи інші характеристики якого відповідають тим, що внесені до державного реєстру.

Окремо необхідно зазначити, що від суб'єкта права інтелектуальної власності слід відрізняти суб'єктів процесу набуття правової охорони на об'єкти права інтелектуальної власності та

[283] Про охорону прав на зазначення походження товарів: Закон України від 16.06.1999 № 752-XIV: URL https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/752-14 (дата звернення: 04.02.2019).

процесу захисту права інтелектуальної власності. До другої групи суб'єктів слід віднести, крім суб'єктів права інтелектуальної власності, і тих суб'єктів права, які надають суб'єкту права інтелектуальної власності допомогу в набутті прав та приймають відповідні рішення щодо заявлених на реєстрацію об'єктів, визнаючи їх об'єктами права інтелектуальної власності. До таких суб'єктів слід віднести патентних повірених, департамент інтелектуальної власності Міністерства економічного розвитку та торгівлі, судових експертів в сфері інтелектуальної власності, Вищий суд з питань інтелектуальної власності та інші органи публічної адміністрації. Але ні патентний повірений, ні департамент інтелектуальної власності, ні суд, виконуючи конкретні завдання - представляючи інтереси заявників (патентні повірені), приймаючи рішення щодо набуття прав на об'єкти права інтелектуальної власності (департамент інтелектуальної власності), поновлюючи порушене або оспорюване право (суд), не набувають статусу суб'єкта права інтелектуальної власності, вони мають свій правовий статус, визначений у законодавстві України.

3.5. Правовий статус суб'єктів спадкового права

Спадкове право посідає особливе місце у системі цивільного права. Виникнення права власності і розвиток шлюбно-сімейних відносин у суспільстві зумовили потребу відповіді на питання щодо долі майна, яке залишається після смерті людини. Спадкування, як і будь-який інший соціальний феномен, виконує не лише покладені на нього суспільно-корисні функції. Можливість визначити долю майна після смерті і передати його в спадщину – є однією із найважливіших гарантій стабільності відносин приватної власності. Принципове значення для будь-якого суспільства має конкретне вирішення питання про участь громадян у справедливому розподілі майнових благ і про долю таких благ після їх смерті.

Правове регулювання спадкових відносин стосується інтересів будь-якого громадянина як потенційного спадкоємця і спадкодавця. Держава повинна створити таку систему цивільно-правових засобів, які б гарантували кожній фізичній особі право вільно розпоряджатися своїм майном на випадок смерті і право вільно набувати чи відмовлятися від спадщини[284].

У юридичній літературі визнаними є напрацювання, присв'ячені проблемам спадкового права, зокрема - дослідження вчених-юристів XIX – початку XX століття, праці яких і сьогодні є фундаментом сучасної науки цивільного права. Серед них роботи Д. І. Мейєра, К. П. Поб'єдоносцева, Й. О. Покровського, В. І. Синайського, Г. Ф. Шершеневича та ін. Наукові праці В. І. Серебровського («Очерки советского наследственного права». М., 1953 р.), Б. С. Антімонова і К. О. Граве («Советское наследственное право». М., 1955 р.), П. С. Нікітюка («Наследственное право и наследственный процесс». Кишинев, 1973 р.), М.В. Гордона («Наследование по закону и по

[284]Заїка Ю.О. Становлення і розвиток спадкового права в Україні: автореф. дис... д-ра юрид. наук: 12.00.03 / Заїка Юрій Олександрович ; Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. - К., 2007. - 33 с., с. 1

завещанию». М., 1974 р.), В. К. Дронікова («Наследственное право Украинской ССР». К., 1974 р.), С. Я. Фурси, Є. І. Фурси («Спадкове право. Теорія і практика». К., 2002 р.) попри те, що більшість із них написані багато років тому, містять цілісну теоретичну розробку ряду проблем спадкового права і залишаються в науковому обігу завдяки високому авторитету їх авторів[285].

Зміст правовідносин є необхідним елементом правовідносин спадкування за цивільним законодавством. Ці правовідносини як і цивільні правовідносини мають юридичний та фактичний зміст. Якщо фактичний зміст правовідносин становлять вольові дії (взаємодія) їх учасників, то юридичний зміст – суб'єктивні права та обов'язки учасників[286]. Отже, зміст правовідносин спадкування будуть складати суб'єктивні права та обов'язки учасників цих правовідносин. Тоді суб'єктами правовідносин спадкування є зобов'язальні, уповноважені суб'єкти із подання заяви про прийняття спадщини; допоміжні суб'єкти (нотаріус, суд); заінтересовані суб'єкти (спадкоємці, які заявляють свої майнові права на спадщину). Характеристика змісту суб'єктивних прав та обов'язків правовідносин спадкування справедливо пов'язується у юридичній літературі із статусом об'єкта цих правовідносин, зокрема - на прикладі визнання спадщини відумерлою[287]. Так, В. І. Сенчіщев зазначає, що з позиції права важлива не сама річ як сукупність фізичних та хімічних характеристик, а правове значення, що надається цьому об'єкту в силу позитивного права, що і реалізується у суб'єктивних правах та обов'язках[288]. Базуючись на цьому, зазначимо, що правовий статус об'єкта охоплює не лише його матеріальні характеристики, а і наявність суб'єктивних прав та

[285] Заїка Ю.О. Становлення і розвиток спадкового права в Україні: автореф. дис... д-ра юрид. наук: 12.00.03 / Заїка Юрій Олександрович; Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. - К., 2007. - 33 с., с. 2

[286] Цивільне право України: підручник: у 2 т. / В. І. Борисова (кер. авт. кол.), Л. М. Баранова, Т. І. Бєгова та ін.; за заг. ред. В. І. Борисової, І.В. Спасибо-Фатєєвої, В. Л. Яроцького. Харків: Право, 2011. Т. І. 656 с., с. 102

[287] Нечаєва, Кристина Олександрівна. Відумерлість спадщини за цивільним законодавством України: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Нечаєва Кристина Олександрівна ; Івано-Франків. ун-т права ім. короля Данила Галицького. - Івано-Франківськ, 2017. - 204 с., с. 94.

[288] Гражданское право. Учебник: В 2-х томах. Т. 1 / Дюжева О.А., Ем В.С., Зенин И.А., Коваленко Н.И., и др.; отв. ред.: Суханов Е.А. 2-е изд., перераб. и доп. Москва: БЕК, 1998. 816 с., с. 294.

обов'язків, що можуть виникати стосовно нього. Отже, між об'єктом та суб'єктом може виникати суб'єктивний зв'язок, який відбивається на правовому статусу об'єкта у вигляді суб'єктної можливості суб'єкта здійснювати певні права відносно об'єкта, що знаходиться у пасивному стані. При дослідженні суб'єктивних прав та обов'язків, що є змістом правовідносин відумерлості спадщини ми приєднуємось до думки М. І. Матузова, який доводив, що суб'єктивне право – це право, що належить особі (суб'єкту), гарантоване законом і усіма соціально-економічними умовами суспільства, дозволяє його власнику здійснювати у межах закону певні дії, користуватися певними соціальними благами, вимагати відповідної поведінки від інших (зобов'язаних) осіб та звертатися, у разі потреби, за захистом до органів держави[289]. Суб'єктивне право складається з декількох елементів дії, зокрема певні дії особи, дії-вимоги відповідної поведінки від інших (зобов'язаних) осіб та дії із захисту свого права[290].

Із спадкуванням, так чи інакше, доводиться мати справу практично кожному, але далеко не завжди особа розпоряджається своїм майном на випадок смерті. Проте відсутність прямого волевиявлення, вираженого у заповіті, ніяк не повинна впливати на стабільність цивільного обороту, а тим більше – тягти за собою порушення прав кредиторів померлого. Завдання держави в такій ситуації – забезпечити належну спадкоємність у правах та обов'язках, що не вмирають із смертю свого носія[291].

У цивілістиці обов'язок прийнято розкривати за допомогою терміна «належне». Звідси, обов'язок являє собою передбачену

[289] Матузов Н.И. Субъективные права граждан СССР / Матузов Н.И.; под общ. ред.: Фарбер И.Е. Саратов: Приволж. кн. изд-во, 1966. 190 с., с. 45-46.

[290] Аврамова О. Є. Динамічні моделі здійснення суб'єктивного права. Проблеми вдосконалення приватноправових механізмів набуття, передачі, здійснення та захисту суб'єктивних цивільних прав: матеріали "круглого столу", присвяч. пам'яті проф. Чингізхана Нуфатовича Азімова, м. Харків, 18 груд. 2015 р. / Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого, НДІ правознавства, Каф. цивіл. права. Харків., 2016. С. 127-130, с. 128; Нечаєва, Кристина Олександрівна. Відумерлість спадщини за цивільним законодавством України: дис. канд. юрид. наук: 12.00.03 / Нечаєва Кристина Олександрівна ; Івано-Франків. ун-т права ім. короля Данила Галицького. - Івано-Франківськ, 2017. - 204 с., с. 94-95.

[291] Спасибо-Фатєєва І.В., Надьон В.В. Правова природа обовязків у спадкових правовідносинах. Вісник Національної академії правових наук України № 1 (84) 2016. С. 66-76, с. 66-67.

законом або домовленістю сторін міру належної поведінки суб'єкта правовідносин. Якщо мова йде про обов'язки спадкоємця, то це міра його належної поведінки у спадкових правовідносинах. Обов'язок характеризується категоричністю. Він є запропонованою (необхідною) поведінкою суб'єкта правовідносин. У цьому сенсі під обов'язками спадкоємця за заповітом звичайно розуміють обов'язки спадкодавця, які перейшли до спадкоємця у складі спадщини. Ці обов'язки мають грошовий еквівалент, наприклад, обов'язки щодо належного виконання договорів, відшкодування шкоди тощо, а також можуть мати не тільки цивільно-правову, а й іншу природу, наприклад, податкову, трудову (заборгованість із виплати заробітної плати працівникам, якщо померлий був підприємцем) та ін. Обсяг цих обов'язків повинен бути пропорційний обсягу прав у складі спадщини, яку прийняв спадкоємець[292].

У юридичній літературі вказується, що законодавець, обумовлюючи питання про включення до складу спадщини обов'язків (ст. 1218 Цивільного кодексу України від 16.01.2003 р. № 435-IV[293] (далі – ЦК України)), окремо регулює обов'язок спадкоємців задовольнити вимоги кредиторів (ст. 1282 ЦК). Таким чином, зазначається, що обов'язок спадкодавця, включений до складу спадщини, прийнятої спадкоємцями, який кореспондує праву вимоги кредитора, стає обов'язком спадкоємців. Це стосується всіх спадкоємців – як за законом, так і за заповітом.

Виділяються щодо у спадкоємців також і обов'язки, породжені договором, що укладається між ними, зокрема про зміну черговості права на спадкування (ст. 1259 ЦК). Однак такі обов'язки можуть мати лише спадкоємці за законом, оскільки тільки їм дозволено укладати подібні договори. А обов'язки, що виникають із договору

[292] Спасибо-Фатєєва І.В., Надьон В.В. Правова природа обовязків у спадкових правовідносинах. Вісник Національної академії правових наук України № 1 (84) 2016. С. 66-76, с. 67; Цивільний кодекс України: Науково-практичний коментар (пояснення, тлумачення, рекомендації з використанням позицій вищих судових інстанцій, Міністерства юстиції, науковців, фахівців). – Т. 12. Спадкове право / за ред. проф. І. В. Спасибо-Фатєєвої. – Х. : ФО-П Колісник А. А.,2009. – 544 с. – (Серія «Коментарі та аналітика»)., с. 184.

[293] Цивільний кодекс України від 16.01.2003 р. № 435-IV. Офіційний вісник України, 2003, N 11 (28.03.2003), ст. 461.

управління майном або його охорони (статті 1284, 1285 ЦК), виникають у будь-яких спадкоємців, які уклали відповідні договори із третіми особами. Виділяються також інші права та обов'язки спадкоємців, що можуть виникати з закону або заповіту, які поділяються на дві групи. До перших належать охорона спадщини, яку вони зобов'язані забезпечити своїми силами, без укладення договору з третіми особами (ст. 1284 ЦК); оплата послуг виконавця заповіту (ст. 1291 ЦК), відшкодування витрат на утримання, догляд, лікування та поховання спадкодавця (ст. 1232 ЦК). Ці обов'язки покладені на спадкоємців законом і тому вони повинні бути готові до їх виконання. До других належать виконання запропонованого в заповіті щодо надання за заповідальним відказом (статті 1237, 1238 ЦК), покладання на спадкоємця обов'язків вчинення певних дій, спрямованих на досягнення суспільно корисної мети (ч. 2 ст. 1240 ЦК), а також місця та форми здійснення ритуалу поховання, розпорядження особистими паперами (ч. 1 ст. 1240 ЦК). Звісно, ці обов'язки породжені останньою волею спадкодавця, визначені ним у заповіті, дізнатися про них спадкоємці зможуть лише після ознайомлення із заповітом. Як перші, так і другі, визнаються обов'язками спадкоємців лише у разі прийняття ними спадщини. Якщо спадкоємець відмовляється від прийняття спадщини, у нього подібних обов'язків не виникає. Зазначається також про залежність виникнення окремих обов'язків у спадкоємців залежно від конкретних обставин справи: проживання разом із спадкодавцем, понесення витрат на утримання, догляд, лікування спадкодавця тощо[294].

З огляду на відсутність чіткості у визначенні уповноваженої особи, яка має право вимоги щодо спадкоємців, стверджується, що виконання спадкоємцем відповідного обов'язку може і не відбутися, а

[294] Спасибо-Фатєєва І.В., Надьон В.В. Правова природа обовязків у спадкових правовідносинах. Вісник Національної академії правових наук України № 1 (84) 2016. С. 66-76, с. 68.

наслідки такого невиконання залишаться невідомими. Тому критично важливою відмічається роль виконавця заповіту (ст. 1286 ЦК)[295].

Зазначене свідчить про актуальність вдосконалення теоретичних засад визначення спадкового правовідношення. Так, Т.С. Хороша вказує на недостатність уваги у вітчизняних підручниках та монографіях, що освітлюють питання спадкування визначенню поняття «спадкові правовідносини». Чи не єдиним визначенням його в наукових працях, що вийшли друком останнім часом, є визначення спадкових правовідносин, надане Є. О. Рябоконем, як цивільно-правових відносин, які регулюються нормами спадкового права, у випадку смерті спадкодавця та волевиявлення його учасників, між якими встановлюється комплекс прав та обов'язків з приводу універсального та сингулярного спадкового наступництва в тих особистих немайнових та майнових правах та обов'язках, які не припиняються зі смертю спадкодавця. У зарубіжних наукових працях пропонуються дещо інші визначення, проте їх теж не так вже й багато. Наприклад, І. Б. Рябцевою обґрунтовано розуміння спадкового правовідношення як єдиного, такого, що не має у своїй структурі окремих стадій, абсолютного правовідношення, яке виникає в момент здійснення спадкоємцями права на прийняття спадщини і триває до моменту виникнення права на оформлення спадкових прав, змістом якого є право спадкоємців на спадщину і кореспондуючий йому обов'язок невизначеної кількості осіб не порушувати це право[296]. Вказане стало підґрунтям висновку, що правовідносини за участю спадкоємця також не відносяться до спадкових правовідносин. Ці правовідносини, в першу чергу, мають важливе значення для реалізації спадкоємцем належного йому права

[295] Там само, с. 69.

[296] Хороша Т.С. Реалізація спадкових прав у міжнародному приватному праві: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Хороша Тетяна Сергіївна; Івано-Франків. ун-т права ім. короля Данила Галицького. - Івано-Франківськ, 2017. - 226 с., с. 23-24, 29; Рябцева И.Б. Наследственное правоотношение: некоторые проблемы теории и практики: дис. на соискание степени кандидата юрид. наук: 12.00.03 «Гражданское право; коммерческое право; международное частное право». URL: http://www.lib.ua-ru.net/diss/cont/356290.html (дата звернення 01.02.2019).

спадкування, але їх правильніше називати супутніми спадковими правовідносинами.

Обов'язки, визначені в законі, є лише елементом спадкових правовідносин, такі як: охорона спадщини, яка здійснюється спадкоємцем без укладення договору з третьою особою; відшкодування витрат на утримання, догляд, лікування та поховання спадкодавця; оплата послуг виконавця заповіту. Адже саме законом встановлюються ці обов'язки, які залежать лише від того, чи вступає спадкоємець у спадкові правовідносини. Будучи породженням волі спадкоємця, ці обов'язки, втім, встановлені виключно законом. Достатньо спірною відмічається правова природа обов'язків спадкоємців, що виходять із заповідального відказу (легату) і покладання. Те, що спадкоємці мають відповідні обов'язки, які дозволяють реалізувати права осіб, зазначених у заповіті, сумніву не викликає. Однак оцінка цього правового зв'язку (обов'язки спадкоємців і прав осіб, на користь яких було складено заповіт) визначається як досить різноманітна. Водночас, не можна не погодитись із твердженням І.В. Спасибо-Фатєєвої та В. В. Надьон, що по-перше, спадкоємець за заповітом наділений та взяв на себе обов'язок вчинення певних дій; по-друге, від вчинення ним цих дій залежить виникнення права у легатарія (відказоодержувача); по-третє, спадкоємець може бути змушений до виконання цих дій із боку легатарія[297].

Важливою характеристикою обов'язків відзначається, що вони зовсім не вичерпуються особливим психічним станом зобов'язаної особи, а становлять особливий, соціальний наслідок норми. У дореволюційній літературі особливо красномовно зображував психічний стан зобов'язаної особи Л. Й . Петражицький, який вказував, що обов'язок розуміється як «своєрідна перешкода для вільного облюбування, вибору та слідування нашим схильностям, потягам, цілям...»; що суб'єкт уявляється таким, що знаходиться в

[297] Спасибо-Фатєєва І.В., Надьон В.В. Правова природа обовязків у спадкових правовідносинах. Вісник Національної академії правових наук України № 1 (84) 2016. С. 66-76, с. 70.

особливому стані несвободи, зв'язаності. Звідси і вираз «обов'язок»[298].

Із зазначеним співзвучною є позиція Ю.О. Заїки стосовно необхідності надання права складати заповіт виключно повнолітній особі. Вчений слушно зазначає, що складання заповіту вимагає повної дієздатності, яка має бути пов'язана не із окремим фактом. в установленому порядку, наданням дієздатності до досягнення відповідного віку, а саме із досягненням повноліття. Стан фізичного, психологічного, соціального розвитку особи залежить саме від віку. Тому, сам факт надання особі повної дієздатності до досягнення повноліття, не тягне за собою автоматичне виникнення спадкової дієздатності. Відсутність паспорту, ускладнить роботу нотаріуса при оформленні відповідних документів, перешкоджатиме процесу встановлення особи, яка виявить бажання укласти заповіт. Таємниця заповіту буде перешкодою, якщо неповнолітній захоче отримати кваліфіковану допомогу. Надане особі право має цінність лише тоді, коли ним можна реально скористатися. В іншому випадку, воно буде носити декларативний характер[299].

Слід підтримати висновок І. В. Спасибо-Фатєєвої та В. В. Надьон щодо розгляду суб'єктивного обов'язку спадкоємців за заповітом передусім як засобу регулювання їх поведінки, яке міститься в нормах спадкового права і в заповіті, а може мати місце і в договорі, що укладається спадкоємцями. Цю функцію суб'єктивний обов'язок виконує завдяки тому, що він забезпечує таку поведінку його носія, яка обумовлює для уповноваженої особи можливість здійснення її власних дій, що є засобом або способом задоволення її інтересів[300].

Виходячи з наведеного, можливо вказати про широке сприйняття обов'язків спадкодавців та спадкоємців як суб'єктів

[298] Там само, с. 72; Петражицкий Л. И . Теория права и государства : учебник. – Т. 1 / Л. И . Петражицкий. – СПб.: Юрид. лит., 1907. – 608 с., с. 31, 37.

[299] Заїка Ю.О. Становлення і розвиток спадкового права в Україні: автореф. дис... д-ра юрид. наук: 12.00.03 / Заїка Юрій Олександрович ; Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. - К., 2007. - 33 с., с. 22.

[300] Спасибо-Фатєєва І.В., Надьон В.В. Правова природа обов'язків у спадкових правовідносинах. Вісник Національної академії правових наук України № 1 (84) 2016. С. 66-76, с. 72.

спадкового права як елементів їх правового статусу. Не оспорюючи в жодному випадку позицію Л. Й. Петражицького щодо суб'єктивної природи поняття «обов'язок», можливо вказати на складність її застосування в умовах сучасної судової практики, адже суддя має зважати на конкретні об'єктивні прояви цього обов'язку, якими є не тільки поведінка особи як прояв визнання нею обов'язку, але й певні об'єктивні факти, що свідчать про наявність встановлених законодавством підстав для виникнення та існування обов'язків.

Іншим важливим елементом правового статусу суб'єкта спадкового права є права.

Зазначеному елементу була приділена значна увага науковців, що досліджували питання як елементів спадкових правовідності загалом, так і власне суб'єктів цих відносин. Так, можна відмітити роботи Л. М. Баранової, М. В. Гордона, І. В. Жилінкової, Ю.О. Заїки, О. С. Іоффе, Л. В. Лещенко, П. С. Нікітюка, О. П. Печеного, В. І. Серебровського, Б. Л. Хаскельберга, Б. Б. Черепахіна, Г.Ф. Шершеневича. Тому слід зосередити увагу лише на найбільш актуальних проблемних питаннях. Зокрема, Ю.О. Заїка розглядає проблематику права на обов'язкову частку у спадщині, визначаючи правову природу цього права. Основна проблематика зазначеного права являє собою оптимальне поєднання основних засад спадкового права – свободи заповіту і державно-правової охорони інтересів непрацездатних членів сім'ї та родичів.

Наведений законодавцем перелік осіб, які мають право на обов'язкову частку спадщини, розглядається як вичерпний, і не підлягає розширеному тлумаченню. До нього входять: непрацездатні за віком або за станом здоров'я батьки, непрацездатні за віком або за станом здоров'я чоловік чи дружина; непрацездатні, малолітні або неповнолітніх діти спадкодавця. Спадкодавець не може позбавити їх цього права, оскільки за чинним шлюбно-сімейним законодавством на нього може бути покладено обов'язок шляхом аліментування утримувати цю категорію осіб (статті 75, 172, 180 Сімейного кодексу

України від 10.01.2002 р. № 2947-ІІІ (далі – СК України)[301]. Утримання ж інших категорій непрацездатних осіб, відбувається лише за ініціативи спадкодавця. Враховуючи економічну ситуацію в Україні, та різницю між матеріальним забезпеченням різних верств населення, і пенсіонерів зокрема, може виникнути ситуація, коли реалізація права на обов'язкову частку буде взагалі суперечити меті цього інституту. Тому, згідно ч. 1 ст. 1241 ЦК України, суд може прийняти рішення про зменшення розміру обов'язкової частки, що може призвести до втрати імперативності норми що її регулює. При розгляді справ цієї категорії суд, в першу чергу, враховує наявність чи відсутність негідної поведінки з боку спадкоємця. Так як саме це є підставою, щоб спадкоємця позбавляли спадщини. Негативне ставлення до спадкоємця може бути викликане і неправомірними вимогами спадкодавця – наприклад, відмовитись від улюбленої роботи, переїхати в інше місто, обрати ту чи іншу релігію, вступити в шлюб з певною особою тощо. Виходячи з наведеного, вчений робить слушний висновок щодо необхідності конкретизації в законі обставин, які можуть бути підставою для зменшення розміру обов'язкової частки[302].

З наведеного можливо зробити висновок про тісний взаємозв'язок розвитку правового регулювання суб'єктивних прав суб'єктів спадкових правовідносин та поточних економічних умов розвитку суспільства. Наведена залежність характерна також стосовно інших правомочностей спадкоємців, а також спадкодавців.

Спадкові правовідносини повинні відповідати всім вимогам які застосовують до цивільних правовідносин і на них поширюються структурні та змістові особливості цих правовідносин[303]. Як і для усіх приватних відносин в їх структурі виокремлюють суб'єкт, об'єкт та

[301] Сімейний кодекс України від 10.01.2002 р. № 2947-ІІІ. Відомості Верховної Ради України, 2002, N 21-22 (31.05.2002), ст. 135.

[302] Заїка Ю.О. Становлення і розвиток спадкового права в Україні: автореф. дис... д-ра юрид. наук: 12.00.03 / Заїка Юрій Олександрович ; Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. - К., 2007. - 33 с., с. 23-24.

[303] Нечаєва, Кристина Олександрівна. Відумерлість спадщини за цивільним законодавством України: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Нечаєва Кристина Олександрівна ; Івано-Франків. ун-т права ім. короля Данила Галицького. - Івано-Франківськ, 2017. - 204 с., с. 65; Печений О. П. До питання про особливості спадкових правовідносин. Проблеми законності. 2015. № 129. С. 99-103., с. 99.

зміст. Суб'єктами спадкових правовідносин є: спадкодавець, спадкоємець, інші допоміжні суб'єкти, які: 1) сприяють отриманню та збереженню спадкового майна (нотаріуси, виконавці заповіту тощо); 2) мають майновий інтерес або отримують майнові права під час спадкування (кредитори, боржники спадкодавця, вигодонабувач)[304]. При спадкуванні спадкоємцями у природу правонаступництва покладена кровна спорідненість. Історично склалися дві основні системи визначення кровної спорідненості спадкодавця та спадкоємців – романська та германська. Перша система походить від класичного римського права і ґрунтується на кількості народжень, що відділяють спадкодавця та спадкоємця, при цьому народження самого спадкодавця у це число не входить. Друга – германська система визначає спадкоємців за парантелами. Парантела – група кровних родичів, які походять від спільного пращура і його низхідних родичів[305].

Слід вказати про певні особливості окремих видів суб'єктів спадкового права, що виділяються у юридичній літературі. Так, К.О. Нечаєва виділяє досліджує проблематику визначення правонаступника у відносинах відумерлості спадщини, та територіальної громади як спадкоємця. Дослідниця виходить з розділення категорій "правонаступник" та "спадкоємець". Зокрема, правонаступник у відносинах відумерлості спадщини не відноситься до кола спадкоємців. Такий висновок базується на тому, що у ч. 1 ст. 1258 ЦК України закріплено, що спадкоємці за законом одержують право на спадкування почергово. У ст. 1261 визначено першу чергу спадкоємців; у ст. 1262 – другу чергу спадкоємців; у ст. 1263 виокремлено третю чергу спадкоємців; у ст. 1264 – четверту черга; у ст. 1265 встановлено п'яту чергу спадкоємців. В наведених нормах не

[304] Кондратова А. М. Правовий статус суб'єктів спадкування за законодавством України. Порівняльно-аналітичне право. 2015. № 2. С. 99-101, с. 100.

[305] Нечаєва, Кристина Олександрівна. Відумерлість спадщини за цивільним законодавством України: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Нечаєва Кристина Олександрівна ; Івано-Франків. ун-т права ім. короля Данила Галицького. - Івано-Франківськ, 2017. - 204 с., с. 65-66; Павлюк Н. М. Правовий статус обов'язкових спадкоємців як суб'єктів спадкових прав у Європейських країн. Чісопис Київського університету права. 2013. № 2. С. 205-209, с. 206.

визначено держави чи територіальної громади як спадкоємця. Така законодавча позиція надає можливість стверджувати, що відмінність правовідносин відумерлості спадщини від спадкових відносин полягає у відсутності такого суб'єкта як спадкоємець. На зазначеній підставі вчена робить висновок, що територіальна громада у відносинах відумерлості спадщини виступає як правонаступник, а не спадкоємець. У ст. 1277 ЦК України зобов'язальним суб'єктом щодо подання заяви до суду є територіальна громада. Закріплення зобов'язання щодо процесуальних дій випливає з ч. 1 ст. 1277 ЦК України: орган місцевого самоврядування за місцем відкриття спадщини, а якщо до складу спадщини входить нерухоме майно – за його місцезнаходженням, зобов'язаний подати до суду заяву про визнання спадщини відумерлою. Отже, орган місцевого самоврядування виступає зобов'язальним суб'єктом у правовідносинах визнання спадщини відумерлою. У такому випадку зобов'язання виникає з акту цивільного законодавства згідно з ч. 3 ст. 11 ЦК України[306]. В.В. Валах вказує на наступних суб'єктів спадкового правовідношення: спадкоємці, відказоодержувачі, кредитори і боржники спадкодавця. Стосовно держави (територіальної громади) вчена виходить з визнання їх як спадкоємця останньої черги з дотриманням умов спадкування, встановлених чинним спадковим законодавством. Дослідниця зазначає, що стосовно осіб, які не можуть бути спадкоємцями (негідні спадкоємці), а також законодавча прогалина щодо питання про можливість бути спадкоємцем за заповітом у майбутньому у разі, коли особа ще не зачата, свідчить про необхідність включення до складу цивільної правосуб'єктності фізичної особи тестаментоздатності спадкоємця[307].

[306] Нечаєва, Кристина Олександрівна. Відумерлість спадщини за цивільним законодавством України: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Нечаєва Кристина Олександрівна ; Івано-Франків. ун-т права ім. короля Данила Галицького. - Івано-Франківськ, 2017. - 204 с., с. 66-67.

[307] Валах В.В. Порівняльно-правова характеристика спадкових правовідносин в Україні та зарубіжних країнах (Російській Федерації, Франції, Німеччині, США): автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Валах Вікторія Володимирівна ; НДІ приватного права і підприємництва Акад. правових наук України. - К., 2009. - 19 с., с. 12-13.

Попри обґрунтованість результатів В.В. Валахової стосовно визначення кола учасників спадкових відносин загалом, її позиція стосовно держави (територіальної громади) потребує додаткового обґрунтування, оскільки не ґрунтується на нормах цивільного законодавства. Так, відповідно до положень ст. 1265 ЦК України, коло спадкоємців п'ятої черги визначено як вичерпне. Втім, зазначені положення мають принциповий характер для цього дослідження, оскільки дозволяє розширити традиційне розуміння суб'єкта спадкового права, включити до нього не тільки традиційно виділених спадкодавця та спадкоємця, але ще й - правонаступника. Отже, можна остаточно виділити наступне коло суб'єктів спадкового права: спадкоємці, відказоодержувачі, кредитори і боржники спадкодавця, правонаступники.

На сьогоднішній день актуальним є вдосконалення регулювання участі особи у спадкових правовідносинах, і наведені висновки – лише тому підтвердження. У зв'язку із цим зберігає актуальність позиція В.В. Валах щодо керівного значення у цьому контексті досвіду правового регулювання таких країн, як Франція та Німеччина. Зокрема, як вказує дослідниця, Франція та Німеччина є класичними представниками країн континентальної правової сім'ї, в яких відбулася рецепція римського цивільного права. У світлі набрання чинності Указу Президента України «Про Програму інтеграції України до Європейського Союзу» від 14.09.2000 та тенденцій до уніфікації цивільного законодавства у Європейському Союзі (створення єдиного «Кодексу найкращих практик цивільної участі») дослідження законодавчих результатів і теоретичних розробок у галузі спадкового права цих держав надасть змогу встановити певні зв'язки та взаємозалежність з інститутами вітчизняного спадкового права та визначити перспективи розвитку останнього. Крім того, у зв'язку з активізацією українсько-американських відносин підвищується інтерес вітчизняних практикуючих юристів і науковців до правопорядку США. Спадкове право у США, зважаючи на його багаторічну усталеність, правові

традиції, різні уявлення у суспільстві про шлюб та сім'ю (зокрема, у питаннях про спадкування за законом, право на обов'язкову частку у спадщині тощо) та значну відмінність від спадкового права країн континентальної правової сім'ї, вказує на відсутність на даному етапі можливості на глобальному рівні гармонізувати регулювання спадкових відносин у світі. Все це, а також стрімкий процес кодифікації права, що відбувається в останні десятиріччя у США, дозволить українським правникам не тільки ширше подивитись на світовий досвід урегулювання окремих субінститутів спадкового права та, можливо, навіть перейняти позитивний досвід, але й надасть змогу розуміння провідних принципів та ідей, покладених в основу спадкового права США[308]. На підставі проведеного порівняльного дослідження В.В. Валах висловлює окремі пропозиції щодо вдосконалення чинного цивільного законодавства. Зокрема, на підставі аналізу положень цивілістичної доктрини та урахуванням позитивного досвіду зарубіжних країн (щодо заповітів самовбивць, осіб з певними вадами, можливості спадкування штучно зачатими дітьми та іншими особами, що знаходяться у соціальній спорідненості із спадкодавцем, тощо) наголошено на необхідності виділення поняття тестаментоздатності (заповідача та спадкоємця) у складі цивільної правосуб'єктності особи, у зв'язку з чим запропоновано внести відповідні зміни та доповнення до чинного Цивільного кодексу України[309].

Погоджуючись із твердженням вченої щодо особливого фактичного характеру правосуб'єктності таких осіб, як самовбивці та штучно зачаті діти, тим не менш слід вказати на необхідність додаткового обґрунтування її положень виходячи з наступного. По-перше, чинним законодавством, доктриною та судовою практикою встановлено та напрацьовано чіткі критерії щодо визнання фізичної особи обмежено дієздатною чи недієздатною, визначено усталений

[308] Валах В.В. Порівняльно-правова характеристика спадкових правовідносин в Україні та зарубіжних країнах (Російській Федерації, Франції, Німеччині, США): автореф. дис. .....канд. юрид. наук : 12.00.03 / Валах Вікторія Володимирівна ; НДІ приватного права і підприємництва Акад. правових наук України. - К., 2009. - 19 с., с. 1

[309] Там само, с. 14.

порядок для встановлення такого правового стану особи. Тому необхідно, у першу чергу, вносити зміни до такого порядку. Проблематичним, зокрема, постає питання щодо визнання недієздатним самовбивці у момент написання заповіту перед вчиненням акта самогубства. Крім того, виникає питання щодо обґрунтування поняття тестаментоздатності штучно зачатої, але ще ненародженої дитини, адже вона об'єктивно не може формувати свою волю стосовно свого майна. З іншого боку, заслуговують на увагу позиції дослідниці щодо повноважень суду у спадкових правовідносинах у таких державах, як Франція, Німеччина, а також США. Зокрема, зазначається, що повноваження нотаріусів у спадкових справах у Франції (посвідчення заповітів та видача свідоцтва про прийняття спадщини) та Німеччині (посвідчення заповітів) є більш вужчими, порівняно із Україною оскільки всі інші юридичні дії віднесено до компетенції суду. У США суд є безпосереднім учасником спадкових правовідносин (за деякими винятками)[310].

Таке спостереження дослідниці заслуговує на подальше обговорення, адже у вітчизняній юридичній літературі не вперше, навіть на рівні публікацій практичних працівників, ставиться питання виправданості існування такої форми захисту суб'єктивних приватних прав, свобод, законних інтересів як, наприклад, виконавчий напис нотаріуса, співвідношення такої форми захисту із судовою[311]. Крім того, можливо вказати про керівний характер ч. 4 ст. 41 Конституції України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР[312] стосовно непорушності права приватної власності, а отже – значення судових гарантій при вирішенні таких питань. Зазначене задає напрямок для

[310] Валах В.В. Порівняльно-правова характеристика спадкових правовідносин в Україні та зарубіжних країнах (Російській Федерації, Франції, Німеччині, США): автореф. дис. .....канд. юрид. наук : 12.00.03 / Валах Вікторія Володимирівна ; НДІ приватного права і підприємництва Акад. правових наук України. - К., 2009. - 19 с., с. 13

[311] Морозов Е. Презумпція правомірності та мета виконавчого напису нотаріуса. Ліга-Блоги. URL: https://blog.liga.net/user/emorozov/article/27658 (дата звернення 02.02.2019).

[312] Конституція України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. Відомості Верховної Ради України, 1996, № 30 (23.07.96), ст. 141.

подальшого розвитку судових гарантій реалізації прав суб'єктів спадкового права.

Проведене дослідження надає підстави для таких висновків:

1. Слід вказати про тісний взаємозв'язок розвитку правового регулювання суб'єктивних прав суб'єктів спадкових правовідносин та поточних економічних умов розвитку суспільства. Так, при законодавчому врегулюванні питань обов'язкової частки у спадщині слід виходити, зокрема, з різниці між максимальним та мінімальним розміром пенсійних виплат. Зокрема, у випадку отримання особою пенсії, значної за розміром, за умов її недобросовісної поведінки по відношенню до спадкодавця є умови для встановлення у законодавстві підстав зменшення судом обов'язкої частки у спадщині.

2. Можливо вказати про широке сприйняття обов'язків суб'єктів спадкового права (спадкодавців та спадкоємців) як елементів їх правового статусу. Зокрема, слід підтримати позицію І.В. Спасибо-Фатєєвої та В.В. Надьон щодо розгляду суб'єктивного обов'язку спадкоємців за заповітом як засобу регулювання їх поведінки.

3. До кола суб'єктів спадкового права слід включити правонаступника, яким слід визнати державу (територіальну громаду) у випадку відумерлості спадщини. Таким чином, можна виділити наступне коло суб'єктів спадкового права: спадкоємці, відказоодержувачі, кредитори і боржники спадкодавця, правонаступники.

4. Розвиток форм захисту прав суб'єктів спадкового права має відбуватись в напрямку посилення судових гарантій реалізації цих прав.

3.6. Правовий статус суб'єктів сімейних правовідносин

Характеризуючи правовий статус учасників сімейних правовідносин, варто спочатку розглянути перелік осіб, які підпадають під цю категорію. Набувати статусу учасників (суб'єктів) сімейних відносин можуть виключно люди. Різноманітні державні інституції (орган реєстрації актів цивільного стану, орган опіки та піклування, суд) можуть брати участь у виникненні, зміні чи припиненні сімейних прав та обов'язків, але ніколи не стають учасниками сімейних відносин.

Поняття «суб'єкти сімейних правовідносин» та «члени сім'ї» не завжди співпадають, що дозволяє вести мову про їх тісний взаємозв'язок, але не тотожність. «Члени сім'ї» (у сімейноправовому змісті) - це фізичні особи, які пов'язані з конкретною сім'єю шлюбом, відносинами родинності, усиновленням та деякими формами влаштування дітей позбавлених батьківського піклування, спільним життям, взаємними правами та обов'язками, які поряд з іншими особами можуть бути суб'єктами сімейних правовідносин[313].

Сімейний кодекс України, розглядає цих осіб в контексті відносин, які він регулює. *Коментована стаття поділяє учасників сімейних відносин на три групи, виходячи із того, які сімейні відносини можуть виникати між ними. До першої групи учасників відносяться:*

А) Подружжя, під якими розуміються фізичні особи різної статі, між якими існує зареєстрований шлюб (ст. 21 СК).

Б) Батьки - чоловік та жінка, які є батьком та матір'ю дитини.

В) Дитина - це фізична особа до досягнення нею повноліття.

[313] Ватрас В.А Суб'єкти сімейних правовідносин дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Володимир Антонович Ватрас. — К., 2008. — С. 159—183.

Г) Усиновлювачі та усиновлені - це особи, між якими існують відносини усиновлення або прийняття усиновлювачем у свою сім'ю особи на правах дочки чи сина.

Другу групу суб'єктів сімейних відносин складають:

А) Баба і дід - особи, які є батьками матері або батька фізичної особи.

Б) Прабаба та прадід - особи, які є батьками баби або діда.

В) Внуки - діти дітей фізичної особи.

Г) Правнуки - внуки дітей фізичної особи.

Д) Рідні брати та сестри. Брати та сестри бувають повнорідні, тобто такі, які походять від спільних батьків (батька та матері) та неповнорідні (ті, які мають одного з батьків спільного, а інших - окремих). Неповнорідні брати та сестри поділяються на єдинокровних або тих, що мають спільного батька та різних матерів, та єдиноутробних або тих, що мають спільну матір та різних батьків.

Є) Мачуха та вітчим. Мачухою вважається дружина батька, яка не є матір'ю його дитини та не усиновила її. Відповідно вітчимом є чоловік матері, який не є батьком її дитини та не всиновив її.

Г) Падчерка та пасинок - діти одного з подружжя по відношенню до іншого з подружжя, який є їх мачухою або вітчимом.

До третьої групи учасників сімейних відносин коментована стаття відносить інших суб'єктів (членів сім'ї), які визначені в Сімейному кодексі. Це може бути опікун або піклувальних дитини, патронатний вихователь тощо[314].

На сьогодні в науці сформовано окремі підходи щодо визначення суб'єкта сімейного права, певною мірою окреслено окремий перелік осіб, які містять в собі сімейну правосуб'єктність, навіть не звертаючи увагу на відсутність гармонійного підходу у вказаному напрямку. Проте для того, щоб дослідити таку складну

[314] Ромовська З.В. Сімейний кодекс України: Науково-практичний коментар. – 2-ге вид., перероб. і доп. – К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2006. – 568 с.; с. 274.

категорію як «суб'єкт сімейного правовідношення» що зосереджена сімейним правом нам обов'язково потрібно звернути увагу на проблематику історичного аспекту вказаного визначення, що дасть нам можливість дослідити процес створення та природну еволюцію такої ґрунтовної специфіки науки сімейного права, як суб'єкт сімейного права. За допомогою такого дослідження та на основі використання історичного та правознавчого методу можливо прослідкувати розвиток юридичної науки у цьому напрямку, але й сприятиме у формуванні дефініції суб'єктів сімейного права, вивчення окремого переліку їх та з'ясування юридичної природи зазначеної категорії.

Юридична наука сформувала певні аспекти та критерії, відповідно до яких має відповідати історичне та правове наукове дослідження. Вони полягають у розкритті матеріалу з врахуванням періодизації вище зазначеного процесу. Тому ми зробимо аналіз інституційно галузевих суб'єктів сімейного права, розкриваючи зародження та еволюційний період у різних історичних аспектах, беручи за основу поділ історії на первіснообщинний, рабовласницький, феодальний, буржуазний та капіталістичний лад[315].

При первіснообщинномуладі, який є найнижчою стадією розвитку людського суспільства, безмовно, що поняття суб'єкта права не існувало, як і загальноприйнятих норм поведінки, що сформувалися та контролювалися виключно державою. Суспільні відносини регулювались нормами звичаїв. Сімейні відносини між людьми будувались на невпорядкованих статевих стосунках, що ґрунтувались на принципі — кожна жінка однаково належала кожному чоловікові і навпаки. Статеві зв'язки будувались без урахування наявності спорідненості осіб по крові як між братами і сестрами, так і батьками, і дітьми, тобто як по вертикалі, так і по горизонталі. Звідси можна зробити обґрунтований аналіз, що інституту шлюбу, ні інституту сім'ї не існувало, а відповідно і

[315] с.150

суб'єктів сімейних правових відносин теж, оскільки права не існувало. Загальну частину стосунків між людьми становило плем'я як єдиний і нероздільний осередок суспільства[316] .

Поступово на зміну такого роду відносинам приходять первинні форми сімейних відносин та шлюбних звичаїв: кровноспоріднена сім'я, сім'я «пуналуа» (екзогамна), які обмежують статеві стосунки спочатку між представниками різних поколінь, а згодом між братами і сестрами. Наслідком цього, стала поява таких категорій осіб як чоловік, дружина, мати, діти, тобто праобразів сучасних суб'єктів сімейних правовідносин. Крім цього, в сім'ї «пуналуа» починає формуватися інститут походження дитини. Оскільки, цій формі сім'ї все ще невідомо — хто є батьком дитини, але відомо хто її мати[4].

Аналізуючи вищевикладений абзац можемо зробити висновок, що з'являються зародки шлюбного і в подальшому сімейного правовідношення, а відповідно і їх суб'єктів[317]. Проте, з огляду на факт відсутності права, повноцінними суб'єктами правовідносин вказаних осіб ми назвати не можемо[318].

На зміну вказаним формам з′являється сім′я, яка складається тільки з чоловіка та жінки, та характерним зменшенням шлюбного кола із якого виходять не лише рідні брати і сестри, а й двоюрідні та троюрідні. Стосунки між чоловіком і жінкою будуються на спільному проживанні та веденні спільного господарства. Навіть незважаючи на факт нестійкості цієї сім'ї, вона має важливе значення, оскільки дає можливість відстежити зв'язок дитини і батька і як наслідок — наявність відносин між дідом, бабою та онуками[319].

Виникнення моногамної (одношлюбної) родини посилило роль батька у ній і як наслідок стосунки в родині стали більш міцними. Поряд із союзом осіб вона стала стійкою господарюючою одиницею,

---

[316] с.152

[317] Чеховська І.В. Теоретико-методологічні аспекти дослідження проблем сучасної сімейної політики України. Науковий вісник Національного університету державної податкової служби України (економіка, право). – 2010. – № 1 (48). – С. 229–238.

[318] Сімейне право України: Підручн. / За ред. В.С. Гопанчука. - К.: Істина, 2002. - С. 360. с.152

[319] Чеховська І.В. Світовий досвід сімейної політики. Науковий вісник Національного університету державної податкової служби України (економіка, право). – 2010. – № 2 (49). – С. 161–170.

характеризувалась міцними подружніми стосунками і ускладненою процедурою розірвання шлюбу. Наслідком таких змін, стало конкретне виділення суб'єктів сімейних правовідносин: чоловік, дружина, діти, батьки, близькі родичі тощо.

Зрештою, поява держави та права надали сімейним відносинам змістовно-правового характеру, а їхнім учасникам і відвідного статусу суб'єкта права.

Рабовласницьке суспільство розвинуло панування у сімейних відносинах чоловіка над жінкою і дітьми. Іншою його особливістю став дозвіл набуття права власності на людину (суб'єкта права). І якщо в праві Стародавнього Вавилону та частково в древньогрецькому за рабами визнавались окремі можливості у шлюбно-сімейних відносинах, які виражалися у вигляді прав, то в Римі раб розглядався як річ, об'єкт права, яким безконтрольно вправі був розпоряджатися його власник.

Римське право виділяло такі категорії суб'єктів права:

1. Громадяни Риму
2. Латини (мешканці Лаціума, які отримали латинське громадянство до середини 3 ст.н.е., а згодом – і члени колоній Римської імперії)
3. Перегрини (чужоземці)
4. Лібертини (вільновідпущеники)
5. Колони (орендатори землі, що перебували в економічні залежності від землевласника)[320].

Повною правоздатністю володіли суб'єкти, які мали у сукупності 3 елементи правоздатності:

1. Salus liberlatis (статус свободи) – даним статусом володіли усі окрім рабів, котрі розглядалися римськими юристами не як суб'єкти, а як об'єкти права.

[320] Абдулаев М.И. Права человека и закон: Историко-теоретические аспекты / М.И. Абдулаев. – СПб: Юридический центр Пресс, 2004. – 322 с., 340

2. Salus covilatis (статус громадянства) - визначав приналежність особи до громадянства Риму та поширювався виключно на римських громадян.

3. Salus famlae (сімений статус) – надавав право особам вступати у римський шлюб, яким володіли виключно громадяни Риму[321].

За сімейно-правовим статусом громадяни Риму поділялися на дві основні категорії:особи свого права та особи чужого права. Особою свого права визнавався глава сімейства, який володів усім спектром права в сім'ї, маючи абсолютну владу над іншими членами сімейства та особи чоловічої і жіночої статті , що володіли статусом свободи та громадянства так як на них не поширювалася влада батька чи чоловіка[322].

Вказаний поділ суб'єктів сімейного права дозволяє поділи римське сімейне право на 3 основних інститути:

1. Шлюбне право. Шлюбне право, регулювало відносини, які складалися між чоловіком та жінкою передбачало укладення двох видів шлюбу: cun manu (жінка повністю переходила під владу чоловіка) та sine manu (дружина не переходила під владу чоловіка, залишала за собою те право яке належело їй до шлюбу). Правовий статус подружжя повністю залежив від вказаного поділу. Шлюб cun manu ставиви жінку у повну залежність від глави сімейства. Згодом коли вона вступала у шлюб вона автоматично ставала членом сім'ї чоловіка, втрачаючи всі зв'язки із своєю родино. У разі якщо чоловік мав статус глави сімейства вона підкорялася тільки йому, якщо ж він не мав такого статусу вона потрапляла під владу батька чоловіка на правах доньки. Шлю sine manu слугує прикладом розвитку римського приватного права, шляхом перетворення сім'ї в союз споживачів і підвищенню господарської і суспільної самостійності жінок. У цьому шлюбі жінка залишала за собою комплекс прав які належали їй до

[321] Підопригора О.А. Римське право: Підручник / О.А. Підопригора, Є.О. Харитонов. – К.: Юрінком Інтер, 2003. – 511 с.

[322] Сімейне право України. Підручник за редакцією – М. Юрид. Література 1978р. с.4,6

шлюбу. Сімейні обов'язки кожного із подружжя полягали у зобов'язанні поважати і допомагати один одному, утримуватися від дій, які перешкоджатимуть сімейному союзу, чоловік повинен був утримувати дружину.

Отже, аналізуючи шлюбне правовідношення є можливість виділити наступний склад суб'єктів, залежно від форм шлюбу:

- Шлюб can manu – дружина перебуває у володінні глави сімейства.
- Шлюб sine manu – дружина та чоловік із приблизними рівними правами[323].

2.Батьківське право. Батьківські правовідносини ґрунтуються на домінуючому становищі одного суб'єкта над іншим. Влада глави сімейства поширюється на всі членів сім'ї, які його волею були включені до складу сім'ї.

Батьківське право також виділяє таких суб'єктів як:

- Глава сімейства – особа чоловічої статі, яка володіла необмеженою владою над членами своєї смі'ї.
- Дружина – у шлюбі cun manu знаходилася під повною владою глави сімейства. У шлюбі sine manu із чоловіком мали рівний правовий статус, але могла залишатися підвладною своєму батькові.
- Діти - перебували під владою глави сімейства. Вони поділялися на три категорії: малолітні, неповнолітні, повнолітні. Окрім цієї класифікації існував поділ дітей на: законно народжених(діти народженні під час перебування осіб в законному шлюбі, за умови їх народження після спливу 181 дня після укладання шлюбу, а також діти народженні не пізніше 300 днів після припинення шлюбу), узаконених (діти народженні внаслідок проживання у фактичному шлюбі у формі конкубінату, після укладання законного шлюбу між батьками, або ж узаконенні дти на основі особливої грамоти імператора, за клопотання батька, коли одруження було неможливим,

[323] Сімейне право України. Підручник за редакцією – М. Юрид. Література 1978р. с.4,6.

але вимагалося щоб він мав законних дітей), усиновлених (прийняття у сім'ю чужої дитини на правах рідної)[324].

3.Право опіки та піклування. Встановлювалося над малолітніми, що залишилися без батьківського піклування та жінкам, які не перебували під владою батька та чоловіка. Піклування призначалося над неповнолітніми і недієздатними особами, а також над марнотратниками, особами із фізичними вадами та над майном яке тимчасово залишалося без господаря.

Розглянувши суб'єктний склад опікунського-піклувальницького права Риму можна виділити таких суб'єктів :

- Опікун – особа, яка покликана виховувати, доглядати та утримувати недієздатних та обмежено дієздатних осіб
- Підопічний - недієздатні та обмежено дієздатні особи. Причому обмежено дієздатними вважалися жінки, позбавленні глави сімейства та особи із фізичними вадами[325].

На зміну рабовласницькому суспільству прийшов феодальний лад, що було зумовлено розвитком продуктивності.

Особливістю феодальних відносин є відмова від формальної рівності суб'єктів приватного права і їх поділ за соціальним та майновим станом. Правовий статус особи носив спадковий характер і передавався по чоловічій ліній. Проблема правосуб'єктності в умовах феодалізму як економічно, так і юридично визначалося шляхом вирішення проблеми феодальної власності на землю, оскільки на ній базувалися феодальні соціальні зв'язки [326].

Значний вплив на правосуб'єктність учасників сімейних відносин у феодальному суспільстві справила релігія, а особливо канони церкви, які сформулювали канонічне право.

У відповідності з канонами церкви жінка за феодальним правом визнавалася нерівноправною з чоловіком і володіла доволі

[324] Санфилиппо Чезаре. Курс Римського приватного права: Підручник під редакцією Д.В. Дождєва – 2000 р. с.3,7.
[325] Дождев Д.В. Римское частное право [Под. ред. проф. В.С. Нерсесянца] / Д.В. Дождев.– М.: Издательская группа ИНФРА·М-НОРМА, 1997. – 704 с. 710с.
[326] Харитонов Є. О. Історія приватного права Європи: Західна традиція. – Одеса:Бахва, 2001 р. – с.124, 127, 187.

обмеженими особистими немайновими та майновими правами у сімейних відносинах.

Хоча канонічне право загалом забезпечувало захист дружини у шлюбі ґрунтуючись на тому принципі, що перед Богом подружжя у шлюбі рівні і мають однакові взаємні особисті зобов'язання. Проте, чоловік був главою дому і внаслідок свого становища міг обирати місце проживання, у розумних межах поправляти свою дружину і вимагати від неї виконання своїх обов'язків сумісних зі станом [327].

Феодальне право носило становий становий характер, та його метою було відмежування пануючого стану від змішування з іншими станами, що зумовило заборону нерівноправних шлюбів, тобто шлюбів між представниками різних станових груп [328].

Щодо відносин між батьками та дітьми у феодальному суспільстві, то вони базувалися на батьківській владі. Батько вирішував усі майнові відносини дітей, визначав майбутнього супутника життя у шлюбі. Батьківська влада припинялася із одруженням доньки та переходом дорослого сина до ведення самостійного господарства. Влада батьків у феодальному суспільстві була вже не така жорстока як у Стародавньому Римі[329].

Українському народові вдалося перестрибнути рабовласницький період і на зміну первіснообщинному ладу прийшов феодальний устрій. На початковому етапі українського державоутворення були відсутні такі категорії як «суб'єкт права» та «фізична особа» . Це пояснюється відсутністю чіткого поділу системи права на приватне та публічне, тобто змішуванням публічних та приватних засад правового регулювання.

В перших правових пам'ятках Київської Русі поняття «особи» мало подвійне розуміння:

1. Особою у Договорі князя Олега з греками називали полоненого

[327] Ципін В.А. Церковне право: друге видання, 1996р – с.15, 18.
[328] Ципін В.А. Церковне право: друге видання, 1996р – с.15, 18.
[329] Харитонов Є. О. Історія приватного права Європи: Західна традиція. – Одеса:Бахва, 2001 р. – с.124, 127, 187

2. Руська Правда особою називали річ[330].

Отже, вказаний період історії держави і права України характеризувався відсутністю поняття суб'єкт права та фізична особа. Щодо окремих видів суб'єктів сімейних правовідносин, то чітко було окреслено статус глави сімейства, подружжя, батьків, дітей. Розвинутий був інститут опіки та піклування. Законодавство виходило з того, що дитина потребувала опіки та піклування лише в тому випадку коли вона втрачала обох батьків, якщо ж в сім'ї залишалася тільки матір то опіка переходила до неї.

За часів Польсько-Литовської доби відбувається розвиток прав приватної особи і як наслідок розвивається і спеціалізується галузь приватного права, в тому числі і сімейного. Велике значення для розвитку інституту сімейного права мали три книги Литовських Статутів.

Умови правоздатності та дієздатності визначалося не лише фізичними і духовними властивостями особи, але і її становищем у суспільстві, що свідчить про феодальний суспільний устрій того часу [331].

Надалі українські землі потрапили до складу Російської Імперії, Польщі, Угорщині та Австрії. Наслідком чого українське законодавство розвивалося в контексті законотворення Російської Імперії та деяких інших зарубіжних країн.

Наприкінці XVI століття розпочалася епоха Відродження, а згодом і Реформація змінили світоглядні засади поглядів на державу і право. Буржуазне суспільство зайнялося активною законотворчою роботою. Було започатковано ідеї рівності прав жінки та чоловіка, захисту прав дітей, поступового відходу від принципу батьківської влади у сім'ї. Особлива увага приділяється конкретизації правового статусу неповнолітніх, емансипації тощо.

Зазначений період можна назвати розквітом суб'єктів сімейних правовідносин. Було в перше введено в Французькому кодексі

[330] Історія держави і права України. За редакцією А.Й. Рогожина – 1996 р., с. 38, 373,380
[331] Історія держави і права України. За редакцією А.Й. Рогожина – 1996 р., с. 38, 373,380

(1804р.) термін «фізична особа». Введено в обіг інститути оголошення особи померлою, безвісно відсутньою, недієздатною та обмежено дієздатною[332].

Новий період в історії розвитку інститут сімейної правосуб'єктності започаткований у II половині XIX ст. Він характеризується розвитком капіталістичних відносин у суспільстві і як наслідок більша увага присвячується таким суб'єктам права як юридичні особи. В цьому періоді відбуваються такі зміни: проголошується та вживаються заходи щодо рівності прав чоловіка та дружини у сімі'ї, окреслюється правовий статус дитини як рівноправного суб'єкта сімейних правовідносин, вдосконалюється законодавство про взаємне утримання членів сім'ї, остаточно закріплюється інститут усиновлення, опіки та піклування та інших форм влаштування дітей[333].

Після Буржуазної революції в Російській імперії, а згодом і Великої жовтневої революції формується сімейне право, як самостійна галузь права. Результатом цього стало формування нового сімейного законодавство. 18 та 19 грудня 1917 р ВЦВК і РНК РРФСР видали декрети «Про громадський шлюб і проведення книг запису актів громадського стану» та «Про розлучення». Вказаними нормативно-правовими актами забезпечено юридичну рівність жінкам та чоловікам у сімейних відносинах, усунуто церкву від функції реєстрації актів цивільного стану, замінено батьківську владу над дітьми обов'язком виховання дітей з урахуванням інтересів як самих дітей, так і суспільства в цілому, прирівняно у правах позашлюбних дітей із дітьми народженими у шлюбі тощо[334].

Наступною віхою у розвитку радянського сімейного законодавства стало прийняття кодифікованих нормативно-правових актів: Кодексу законів про акти громадського стану, про сім'ю та опіку (1919 р.) та Кодексу законів про сім'ю, опіку, шлюб і акти

[332] Харитонов Є. О. Історія приватного права Європи: Західна традиція. – Одеса:Бахва, 2001 р. – с.124, 127, 187.
[333] Історія держави і права України. За редакцією Кульчицького В, Тищика Б – Львів, 2000р. – с.187, 190
[334] Абдулаев М.И. Права человека и закон: Историко-теоретические аспекты / М.И. Абдулаев. – СПб: Юридический центр Пресс, 2004. – 322 с., 340.

громадського стану УРСР від 30 травня 1926 року. Ним було визнано інститут фактичного шлюбу, який визнавався в судовому порядку, а відповідно і регламентований правовий статус осіб, які проживають у фактичних шлюбних відносинах. Крім цього в цьому нормативному правовому акті було вперше запроваджено інститут усиновлення, а отже і визначено статус таких осіб як усиновитель та усиновлений[335].

Завершальним етапом розвитку сімейного законодавства започатковано 27 червня 1968 року прийняттям Основ законодавства Союзу РСРС і союзних республік про шлюб та сім'ю на основі яких було прийнято Кодекс про шлюб та смію України (20 червня 1969 року). Кодекс чітко визначив сферу сімейно-правового регулювання до якої включив особисті немайнові та майнові відносини, які виникають в сім'ї між подружжям, батьками та дітьми та іншими членами сім'ї; відносини які виникають у зв'язку з усиновленням, опікою та піклуванням, прийняття дітей на виховання. З цього можна визначити таких суб'єктів сімейних правовідносин: подружжя, діти, батьки, інші члени сім'ї (брати, сестри, дід, баба та інші), усиновитель, усиновлений, опікун, тощо [336].

З 1 січня 2004 року набрав чинності новий Сімейний кодекс України (надалі СК України), який містить чимало новел в частині сімейної правосуб'єктності[337].

Підсумовуючи вищевикладений матеріал, варто звернути увагу, що формування інституту суб'єкта сімейних правовідносин у історії держави та права пройшло достатньо тривалий період, починаючи від зародження цивілізації, яка дала нам розуміння лише певних поверхово окреслених термінів цієї категорії, до повністю сучасного новітнього періоду, який уже має конкретні дані, та виступає підсумковим стосовно питань, що з'ясовують сутність цього поняття та вже окреслюють коло учасників сімейних правовідносин, які виступають суб'єктами сімейного права.

[335] Історія держави і права України. За редакцією Кульчицького В, Тищика Б – Львів, 2000р. – с.187, 190
[336] Історія держави і права України. За редакцією А.Й. Рогожина – 1996 р., с. 38, 373,380
[337] Конституції України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР.

Для утворення комплексного розуміння про суб'єктів сімейних правовідносин важливо відрізняти два основні терміни: «суб'єкти сімейного права» та «суб'єкти (учасники) сімейних правовідносин», обґрунтовується це тим, що на теперішній час сучасна юридична наука не має однозначного визначення даних категорій.

Зосередимо увагу на трактуванні терміну «суб'єкт». З наукової точки зору цей термін трактується по різному. Така ситуація пов′язана з тим, що дана категорія розглядається як загальнонаукова, тобто вона використовується не тільки в праві, а й у інших галузях та неправових аспектах - філософії, медицині, філології, праві.

Розглянемо більш конкретно «суб'єкта» в юридичній науці. З правової точки зору під суб'єктом важливо мати на увазі особу або організацію як власника певних прав і обов'язків. Саме в цьому випадку важливою є прив'язка до права чи певних правовідносин, загалом коли мається на увазі суб'єкта в юриспруденції, таке поняття без винятку пов'язується з правом (правовідношенням). Також в рівній мірі широко вживаними є поняття суб'єкта злочину (проступку), або ж суб'єкта зобов'язання в цивільному праві тощо[338].

Здійснюючи правовий аналіз наукових статей, які присвячені суб'єктам сімейного права, варто зазначити, що в юриспруденції широко використовуються такі визначення «суб'єкт права» та «суб'єкт (учасник) правовідносин», які в працях частини вчених є тотожними поняттями, а в працях інших вчених є зовсім відмінними - протилежними.

Загалом, поняття суб'єкт сімейного права охоплює тільки сформовану в майбутньому потенційну можливість бути суб'єктом правовідносин, а суб'єкт правовідносин - як потенційну можливість, так і реалізацію цієї можливості.

Визначення фізичних осіб-суб'єктів сімейних правовідносин відрізняється концептуальною багатоваріантністю, котра зумовлена наявністю акцентів з боку різних суспільних наук при проведенні

[338] Мічурін Є.О. Обмеження майнових прав фізичних осіб (теоретико-правовий аспект): монографія І Є.О. Мічурін. - Х.: Юрсвіт, НДІ Приватного права та підприємництва АПрН України, 2008. - 428 с.

теоретичних досліджень даного поняття, міжгалузевим характером правового регулювання відповідних відносин. Оскільки сімейне право за своєю правовою природою є приналежною галуззю приватного права, то необхідним залишається реформування складу фізичних осіб-суб'єктів сімейних правовідносин (членів сім'ї та інших осіб, на яких може поширюватись правовий статус члена сім'ї).

Слід вказати, що на сьогодні в Україні відсутній доктринальний підхід до класифікації фізичних осіб саме в сімейному праві. До того ж, і на законодавчому рівні не закріплена така класифікація. Відсутність класифікації в сімейному праві призводить до чисельного винесення різноманітних рішень суду, що, з одного боку, спрощує визнання тієї чи іншої особи суб'єктом сімейних правовідносин (членом сім'ї), та з іншого боку, ставить під сумнів правомочність таких рішень і нерідко залишає за собою можливість їх оскарження. Дія системи класифікації членів сім'ї дасть змогу уникнути обмежень об'єктивних прав суб'єктів сімейних правовідносин та сприятиме більш ефективному, змістовному та обґрунтованому здійсненню прав учасниками.

Відомо декілька спроб здійснити класифікацію фізичних осіб - суб'єктів сімейних правовідносин. Проте деякі з них, що проводились раніше, втратили свою актуальність.

У минулому столітті здійснено декілька підходів до класифікації фізичних осіб-суб'єктів сімейних пра-вовідносин. Найбільш фундаментальне дослідження учасників сімейних правовідносин здійснене радянським науковцем Р.П. Мананковою[339]. Проте, на жаль, наукова робота автора поступово втрачає свою актуальність у зв'язку зі стрімким науковим прогресом, що залишає свій відбиток і на сімейному законодавстві.

Р.П. Мананковою[340] пропонується наступна класифікація членів сім'ї (фізичних осіб) у праві.

[339] МананковаР.П. Правовые проблемы членства в семье / Р.П. Мананкова. -Томск, 1985. 2 —С. 60.
[340] МананковаР.П. Правовые проблемы членства в семье / Р.П. Мананкова. -Томск, 1985. 2 —С. 60.

Члени сім’ї (фізичні особи, суб’єкти сімейних правовідносин) - це громадяни, пов’язані певною сім’єю як малою соціальною групою: шлюбом, рідством (спорідненням), всиновленням чи іншою формою прийняття дітей на виховання, спільністю життя, а також сімейними правами та обов’язками[341]. При цьому автором зазначається, що у разі відсутності хоча б однієї з суттєвих ознак фізичну особу неможливо відносити до члена сім’ї, в нормативно-правових актах, у разі упущення характерних ознак членства в сім’ї.

До членів сім’ї можна, на думку автора, віднести й інших фізичних осіб, що є непрацездатними та які в дійсності у складі однієї сім'ї не функціонують, однак у силу низки обставин можуть бути визнані членами однієї сім’ї, якщо проживають разом та ведуть спільне господарство. Такі особи іменуються непрацездатні утриманці, котрі за своїм правовим статусом та в силу свого особливого положення прирівнюються до членів сім’ї.

Останню групу осіб (громадян), що можуть мати членство в одній сім’ї, Р.П. Мананкова називає «інші громадяни»[342], яких із членами сім’ї пов’язує лише сумісне проживання та ведення спільного господарства, виходячи з житлового законодавства. Сама по собі позиція автора передбачає безпосереднє право на житлову площу інших громадян (фізичних осіб), як безпосередніх учасників сімейних правовідносин.

Автором при класифікації суб’єктів сімейних відносин не було враховано ряд правових підстав та випадків при наявності яких особу можна вважати членом чітко визначеною сім’ї.

На жаль, автором при класифікації членів сім’ї та фізичних осіб, що можуть до них прирівнюватись у невідкладних випадках, не досліджено ряд правових підстав. Нажаль виникнення та існування нових видів правовідносин у сімейному праві ставить під сумнів такий поділ на види (класифікацію) членів сім’ї, оскільки зміст не

[341] МананковаР.П. Правовые проблемы членства в семье / Р.П. Мананкова. -Томск, 1985. 2 —С. 61.
[342] МананковаР.П. Правовые проблемы членства в семье / Р.П. Мананкова. -Томск, 1985. 2 —С. 63.

відображає коло всіх суб'єктів, які ймовірно є учасниками сімейних правовідносин.

У сучасній правовій доктрині сімейного права України проблематика поняття правового статусу фізичних осіб-учасників сімейних правовідносин та їх класифікації в сімейному законодавстві частково висвітлена в роботі І.В. Жилінкової[343].

І.В. Жилінкова[344] під терміном «член сім'ї» розуміє та визначає фізичну особу, пов'язану з тією чи іншою сім'єю певною юридичною підставою - шлюбом, спорідненням, фактом прийняття дітей у сім'ю на виховання та іншими обставинами, котрі визнаються чинним законодавством в якості підстав для виникнення сім'ї[345]. Повністю погоджуючись із таким визначенням поняття членів сім'ї, варто звернутися до класифікації науковця, яка в сімейному праві поділяє членів сім'ї на чотири групи. При цьому залишається єдиним недоліком класифікації відсутність критерію поділу членів сім'ї на зазначені групи, тобто досі є незрозумілим, яка саме методологія застосовувалась у дослідженні.

До першої групи членів однієї сім'ї І.В. Жилінкова[346] відносить подружжя, тобто шлюбний союз виключно чоловіка та жінки, зареєстрований у державному органі реєстрації актів цивільного стану.

До другої групи членів сім'ї відносяться батьки та діти — особи, котрих між собою пов'язує кровна приналежність один до одного.

До третьої групи членів сім'ї автор відносить юридичний факт всиновлення дітей, оскільки всиновлена дитина набуває такого ж правового статусу, як і рідна по крові дитина. Низкою прав та обов'язків автоматично наділяються як всиновлені діти, так і батьки.

До четвертої, останньої, групи автор І.В. Жилінкова[347] відносить інших членів сім'ї. До них вона включає одразу декілька категорій

[343] ЖилинковаИ.В. Правовой режим имущества членов семьи/И.В. Жилинкова.-Харьков:« Ксилон», - С. 12.
[344] ЖилинковаИ.В. Правовой режим имущества членов семьи/И.В. Жилинкова.-Харьков:« Ксилон», - С. 12.
[345] ЖилинковаИ.В. Правовой режим имущества членов семьи/И.В. Жилинкова.-Харьков:« Ксилон», - С. 13, 14.
[346] ЖилинковаИ.В. Правовой режим имущества членов семьи/И.В. Жилинкова.-Харьков:« Ксилон», - С. 13.
[347] ЖилинковаИ.В. Правовой режим имущества членов семьи/И.В. Жилинкова.-Харьков:« Ксилон», - С. 13.

осіб: це і інші кровні родичі (дід, баба), і фактичні вихователі, які не пов'язані між собою кровною приналежністю (вітчим, мачуха). Вбачається, що вносити до однієї групи осіб, що пов'язані кровним зв'язком, та інших не є доцільним і носить суперечливий характер у разі настання низки обставин. Проте необхідність системної класифікації і полягає в тому, щоб все ж таки встановити, в яких випадках фізична особа може вважатись членом сім'ї, запропонувати нові доктринальні підходи до правового статусу інших членів сім'ї та, виходячи з певних притаманних певній групі членів сім'ї ознак, поділити їх системно на види.

Коло учасників сімейних відносин можна класифікувати за ст. 2 СК України і він є вичерпним Відповідно до ст. 2 СК України першу групу учасників сімейних правовідносин становлять подружжя, батьки, діти, усиновлювачі та усиновлені.

Подружжя - особи, що перебувають у зареєстрованому шлюбі (ч. 1 , 2 ст. 21 СК України). Особисті й майнові права та обов'язки подружжя регулюються нормами сімейного, цивільного законодавства, а також договорами, що укладаються подружжям між собою.

Дружина, чоловік є суб'єктами шлюбних відносин, які становлять складову частину сімейних відносин.

У Сімейному кодексі термін «дружина» вживається лише стосовно заміжньої, шлюбної жінки, поруч із терміном «чоловік», хоча збережено й звичні уже слова та словосполучення «подружжя», «один з подружжя», «кожен з подружжя».

Виокремлення термінів «дружина» та «чоловік» було зумовлено різними соціальними ролями, які вона та він виконують у шлюбі, прагненням наголосити на них як на рівновеликих цінностях[348].

Юридичний статус дружини та чоловіка виникає лише на підставі зареєстрованого шлюбу[349].

[348] Луць В.В. Контракти у підприємницькій діяльності / В.В. Луць. - К.: Юрінком-Інтер, 2001. – С. 30.
[349] Луць В.В. Контракти у підприємницькій діяльності / В.В. Луць. - К.: Юрінком-Інтер, 2001. – С. 30.

Батьки - чоловік та жінка, від яких походить дитина. Вони перебувають у природному або «легітимованому» (такому що ґрунтується на законі чи рішенні суду) правовому зв'язку з дитиною.

Юридичний зв'язок між дитиною та матір'ю і батьком, матір'ю та дитиною, батьком та дитиною обумовлюється фактом народження дитини і засвідчується у порядку, визначеному СК України.

Відповідно до Конвенції про права дитини, статусом дитини у Сімейному кодексі наділені особи у віці до 18 років. Відповідно до ч. 1 ст. 6 СК України правовий статус дитини має особа, яка не досягла повноліття (вузьке значення). Дитина є учасником сімейних правовідносин з певним чоловіком та жінкою, якщо походить від них. У СК України поняття дитини також вживається і у широкому значенні щодо врегулювання певних аспектів відносин батьків та дітей після досягнення останніми повноліття[350].

У статті 6 СК України, як і в Цивільному кодексі, діти поділені на дві вікові категорії:

1) малолітні - до 14 років;

2) неповнолітні - від 14 до 18 років[351].

Статусом дочки та сина у Сімейному кодексі наділені повнолітні діти.

Усиновлювач - особливий суб'єкт сімейних відносин. Його правовий зв'язок із чужою дитиною, що стала його дитиною, базується не на кровному спорідненні з нею, а на особливому акті його доброї волі, санкціонованому рішенням суду (ст. 207 СК України).

Усиновлений - дитина чи повнолітня особа, яка одержала шанс «прижитися до чужого кореня», одержати сімейне тепло та любов, щоб згодом віддати це усиновлювачеві. Правові відносини між

[350] Сімейний кодекс України: Закон від 10.01.2002 № 2947-III // База даних «Законодавство України» /ВР України. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2947-14.

[351] Сімейний кодекс України: Закон від 10.01.2002 № 2947-III // База даних «Законодавство України» /ВР України. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2947-14; Цивільний кодекс України № 435-IV від 16 січня 2003 року // Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2003. № 40-44. Ст. 356.

усиновлювачами та усиновленими ототожнюються з правовими відносинами між батьками та дітьми за походженням.

Квазі-родинні відносини - між матір'ю та батьком дитини щодо її виховання, розвитку та утримання, коли такі особи не є подружжям, тобто не перебувають у зареєстрованому шлюбі[352].

Другу групу учасників сімейних правовідносин становлять баба, дід, прабаба, прадід, внуки, правнуки, рідні брати та сестри, мачуха, вітчим, падчерка та пасинок. До цієї групи відносять осіб, які належать до другого та третього ступеню прямої та бокової спорідненості, а також особи, які перебувають у «квазі-родинних відносинах».

Баба та дід – це батьки батьків фізичної особи. У Сімейному кодексі баба та дід наділені особистими та майновими правами і обов'язками щодо внуків, а також правами їх процесуальних законних представників.

Внуки - це діти дітей фізичної особи. Внуки у пору дитинства наділені особистими та майновими правами щодо баби та діда, а після досягнення повноліття – обов'язками щодо них.

Прабаба та прадід – це батьки баби та діда фізичної особи.

Прабаба, прадід, правнуки - ці родичі названі учасниками сімейних відносин у Сімейному кодексі вперше. Правнуки - це внуки дітей фізичної особи.

Хоча у ньому жодного разу не згадано про прапрабабу, прапрадіда та праправнуків, відносини між ними мають регулюватися за допомогою аналогії закону так, як вони регулюються між прародичами та правнуками[353].

Брати та сестри – це особи, що походять від спільних батьків, вони наділені правом на спілкування (на контакт), іншими особистими та майновими правами та обов'язками.

---

[352] Семейное право : учеб. для студ. вузов, обучающихся по специальности «Юриспруденция» / под ред. Ю. Ф. Беспалова, О. А. Егоровой, О. Ю. Ильиной. — М. : ЮНИТИ-ДАНА ; Закон и право, 2009. — С. 76.

[353] Борисова В.І., Жилінкова І. В. Сімейне право України; за загальною редакцією В. І. Борисової, І. В. Жилінков - Київ, «Юрінком Інтер», 2006; URL: http://uristinfo.net/semejnoe-pravo/138-viborisova-ivzhilinkova-simejne-pravo-ukrayini/3587-viborisova-ivzhilinkova-simejne-pravo-ukrayini.html

Квазі-родинні відносини – відносини між мачухою і вітчимом з одного боку та падчерком і пасинком з іншого боку[354].

У ч. 3 ст. 2 СК України розширено коло учасників сімейних відносин – інші члени сім'ї у випадках, передбачених кодексом[355].

До числа інших осіб, що можуть бути учасниками сімейних відносин, належать, зокрема, жінка та чоловік, котрі проживають спільно, але без реєстрації шлюбу. Перелік «інших осіб» як членів сім'ї не може бути вичерпним[356].

Родинні зв'язки є однією з підстав виникнення сімейних правовідносин. Тому дослідження змісту цього поняття має важливе значення. Як уже зазначалося, сімейні правовідносини виникають на підставі кровного споріднення (родинних зв'язків), шлюбу чи усиновлення тоді, коли ці види правовідносин підпадають під сферу дії сімейного права. Тому родинність є підставою виникнення сімейних правовідносин лише тоді, коли з нею безпосередньо пов'язане сімейним законодавством настання певних правових наслідків. У новому Сімейному кодексі України відсутнє визначення кровного споріднення (родинності). В юридичній науці родинність розглядається як родинні зв'язки між людьми, що ґрунтуються на походженні однієї особи від іншої чи кількох осіб від спільного пращура; кровний зв'язок осіб, що походять один від одного чи від спільного пращура. Родичі - особи, пов'язані між собою кровним спорідненням. Родичі походять один від одного або від спільного предка. До осіб, що походять один від одного, належать пращури та їхні нащадки як чоловічої, так і жіночої статі (наприклад, прадід, дід, мати, дочка, онук, правнук та ін.). Крім того, існує також поняття походження осіб від спільного пращура, до яких належать рідні і двоюрідні брати та сестри, дядьки (тітки), племінники (племінниці).

[354] Brian Bix, Bargaining in the Shadow of Love: The Enforcement of Premarital Agreement and How We Think About Marriage, 40 Wm.& Mary L. Rev. 145 (1998) [Electronic resource]. – Mode of access: http: //schoolarship.law.wm.edu/wmlr/ vol40/iss1/

[355] Сімейний кодекс України: Закон від 10.01.2002 № 2947-III // База даних «Законодавство України» /ВР України. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2947-14

[356] Brian Bix, Bargaining in the Shadow of Love: The Enforcement of Premarital Agreement and How We Think About Marriage, 40 Wm.& Mary L. Rev. 145 (1998) [Electronic resource]. – Mode of access: http: //schoolarship.law.wm.edu/wmlr/ vol40/iss1/

Родичами є прадід (прабабка), дід (бабка), батько (мати), син (дочка), внук (внучка), правнук (правнучка), брати та сестри, дядьки (тітки), племінники (племінниці) тощо. Споріднення виступає основним елементом у сімейних відносинах[357].

Ліній кровного спорідненння є дві:

1. пряма;
2. непряма (побічна).

Родинна лінія також може поділятися на висхідну та низхідну.

У прямій лінії кровного спорідненння перебувають ті особи, які походять один від одного: син, мати, дід, прабаба, прапрадід.

До побічної лінії кровного спорідненння належать ті особи, котрі мають спільного предка. Так, у троюрідних брата та сестри спільним предком була прабаба чи прадід, у двоюрідних - баба чи дід, у рідних - мати і (або) батько.

Розрізняють також повнорідну родинність - наприклад, походження рідних братів, сестер від спільних батька, матері; і неповнорідну родинність - походження рідних братів (сестер) від різних батька чи матері.

Неповнорідна родинність також буває єдинокровною, тобто коли неповнорідні брати та сестри походять від одного батька; єдиноутробною - походження неповнорідних братів та сестер від спільної матері.

Свояцтво - це відносини між родичем одного з подружжя і другим з подружжя, а також між родичами кожного з подружжя. Свояцтво поділяється на дві категорії: до першої належать відносини, що складаються між чоловіком (зятем) і тещею, дружиною і свекрухою, між вітчимом і пасинком (мачухою і падчеркою) та ін.; до другої - відносини, що складаються між братом жінки і братом чоловіка, матір'ю дружини і матір'ю чоловіка та ін. Тобто свояцтво не ґрунтується ані на походженні, ані на кровному спорідненні.

[357] Матвєєв Г.К. Радянське сімейне право –М: Юридична література 1978 - с.48.

Підставою для виникнення відносин свояцтва є укладення шлюбу. Підставою для їх припинення - розірвання шлюбу. Виняток з цього правила - продовження відносин свояцтва після смерті одного з подружжя або розірвання шлюбу, в якому залишилась дитина (діти).

Свояком для певної особи буде родич її дружини чи чоловіка, чи, навпаки, дружина або чоловік її родича. У Сімейному кодексі врегульовані відносини лише між частиною свояків: мачухою, вітчимом та падчеркою, пасинком.

Мачуха - дружина (друга дружина) батька дитини. Вітчим - чоловік (другий чоловік) матері дитини. Статус мачухи та вітчима виникає лише у разі смерті матері, батька дитини чи оголошення їх померлими і лише у разі реєстрації шлюбу з батьком, матір'ю дитини. Цей статус припиняється у разі розірвання шлюбу з батьком, матір'ю дитини, але може бути збережений у разі їхньої смерті. У Сімейному кодексі мачуха та вітчим уперше одержали визнання як вихователів пасинка чи падчерки та право на процесуальне законне представництво їхніх інтересів у суді. За певних умов вони можуть бути учасниками зобов'язання по утриманню (ст. 268 СК України).

Пасинок (падчерка) дитина батька (матері) від попереднього шлюбу стосовно нерідної матері (мачухи) - дружини батька або нерідного батька (вітчима) - чоловіка матері[358].

Сімейна правосуб'єктність як елемент правового статусу суб'єктів сімейного права. При дослідженні суб'єктів сімейного права неможливо обминути таку важливу загальнотеоретичну категорію як сімейна правосуб'єктність, завдячуючи якій ми можемо не лише прослідкувати наявність у особи статусу суб'єкта права, а й відстежити основні теоретичні засади участі конкретного суб'єкта у тих чи інших сімейних правовідносинах. Оскільки категорія правосуб'єктності є однією з ключових, методологічних у правовій науці. Крім цього, окреслена проблематика має не лише теоретичне значення, але й практичний зміст, з огляду на практику застосування

[358] МананковаР.П. Правовые проблемы членства в семье / Р.П. Мананкова. -Томск, 1985. 2 —С. 60.

сімейного законодавства, де такі важливі категорії як правоздатність, дієздатність, деліктоздатність та інші дають можливість правозастосовчому органу правильно та ефективно застосовувати норми сімейного права.

У чинному законодавстві України відсутня така категорія як правосуб'єктність, тому її поняття сформувалось у юридичній науці. Але, не зважаючи на це, законодавство, передусім цивільне, встановлює умови при наявності яких особа набуває статусу суб'єкта права та суб'єкта правовідносин, шляхом правової регламентації таких елементів правосуб'єктності як правоздатність та дієздатність (ст. ст. 25, 30 ЦК України).

По-перше, категорія правосуб'єктності є значно вужчою від правового статусу, в якому синтезуються особливості правової системи в цілому відносно до конкретного виду суб'єктів чи окремого суб'єкта, виступаючи загальної передумовою участі осіб у певних правовідносинах. З огляду на це, варто зробити висновок, що правосуб'єктність скоріше входить до складу правового статусу, а не навпаки. Вказаний висновок випливає із традиційного розуміння поняття "правовий статус" в юридичній науці як найбільш об'ємного поняття, яке включає в себе у якості елементів цілий ряд самостійних правових категорій — громадянство, правоздатність, сукупність передбачених у законі прав і обов'язків, принципи правового статусу, гарантії. Виходячи з цього, метою формування поняття правового статусу особи є створення такої широкої категорії, яка б характеризувала усі правові можливості особи в суспільстві та державі. Натомість категорія правосуб'єктність характеризує особу як суб'єкта права та суб'єкта правовідносин.

По-друге, необґрунтованим на наше переконання видаються спроби включення до складу правосуб'єктності суб'єктивного права, яке будучи визначеною законом мірою дозволеної (можливої) поведінки особи, що включає в себе можливість вимагати певної поведінки від зобов'язаних осіб, входить до складу правоздатності. З огляду на це, немає сенсу виділяти у якості структурного елементу

правосуб'єктності суб'єктивне право, яке входить уже до правосуб'єктності через категорію правоздатності. Це ж саме стосується і окремих прав та обов'язків. Більше того, в суб'єктивному праві ми має справу лише з мірою дозволеної поведінки особи, а в правосуб'єктності — з мірою можливості вчиняти і дозволені і необхідні дії для досягнення юридично значимого результату, тобто для набуття статусу суб'єкта правовідносин.

По-третє, надмірно розширюючи зміст правосуб'єктності, шляхом включення до її складу зайвих елементів, ми приходимо до того, що правосуб'єктність втрачає значення юридико-технічного поняття.

Такими є основні підходи до розуміння правосуб'єктності у юридичній науці. Кожна із запропонованих позицій заслуговує на увагу, але жодна із них повністю не вирішила найважливішого термінологічного завдання — визначення дефініції правосуб'єктності у юридичній науці, обмежуючись аналізом її складових елементів.

Сімейна правосуб'єктність є соціально-правовою властивістю, яка дозволяє фізичній особі бути суб'єктом сімейного права та суб'єктом сімейних правовідносин, визначаючи її у якості потенційного та реального учасника сімейних правовідносин. Категорія сімейної правосуб'єктності дозволяє визначити коло потенційних (суб'єктів права) та реальних (суб'єкти правовідносин) учасників сімейних правовідносин. Що стосується аналізу зазначених вище 4 підходів до розуміння правосуб'єктності, то варто зауважити, що вони були більше зосереджені на співвідношенні її структурних елементів, а не дефініції. Окреслення дефініції сімейної правосуб'єктності дає можливість продовжити наші наукові розвідки в частині дослідження сутності цієї фундаментальної категорії науки сімейного права.

Одним із основних завдань сімейного права є забезпечення достатнього правового поля для належного захисту сімейних прав й охоронюваних законом інтересів його суб'єктів[359]

. Встановлюючи регулювання особистих немайнових та майнових сімейних правовідносин, фундаментального значення у площині сімейного права набуває категорія «сімейна правосуб'єктність». Адже для того, щоб механізм правового регулювання сімейних правовідносин ефективно реалізовувався на практиці, важливо сформулювати наукову концепцію «сімейної правосуб'єктності» на теоретичному рівні, ретельно дослідивши її юридичну природу.

Незважаючи на існування в правовій науці досить великої кількості теоретичних розробок, слід зазначити, що «сімейна правосуб'єктність» як категорія юридичної науки залишається не лише актуальною, а й дискусійною. Наукові позиції щодо проблеми визначення сутності сімейної правосуб'єктності відображено в дослідженнях таких українських науковців, як В. І. Борисова, М. М. Дякович, І. В. Жилінкова, З. В. Ромовська, І. Й. Пучковська та ін. Особливостям визначення правового статусу суб'єктів сімейного права та його елементам були присвячені роботи М. В. Антокольскої, Ю. Ф. Беспалової, В. І. Бошко, Я. Р. Веберса, В. І. Даніліної та інших.

Необхідною передумовою для того, щоб стати учасником правовідносин, в тому числі сімейних правовідносин, є наявність у особи такої правової властивості, як правосуб'єктність. Категорія «сімейної правосуб'єктності» характеризується доволі низьким рівнем дослідженості, адже сприйняття сімейного права в якості підгалузі цивільного права, в свою чергу, зумовило ототожнення й категорій сімейного права з категоріями цивільного права. Так, наприклад, М. В. Антокольська зазначала, що цивільна і сімейна правосуб'єктність нічим не відрізняються одна від одної, а тому взагалі немає сенсу говорити про наявність сімейної

[359] Чеховська І.В., Лакей І.А. Аліментне зобов'язання на утримання дитини як вид сімейного правовідношення. Порівняльно-аналітичне право, 2016, № 4, с. 88-91.

правосуб'єктності як відокремленої категорії, адже вона є частиною цивільної правосуб'єктності так само, як сімейне право в цілому є підгалуззю цивільного права[360]. Зважаючи, на це необхідно звернутись до витоків розуміння саме «сімейної правосуб'єктності», а також її специфіки як елемента правового статусу суб'єкта сімейного права.

Варто звернути увагу на те, що до сімейних правовідносин неможливо по аналогії застосовувати й положення цивільної правосуб'єктності, зважаючи на особливості сімейного права та інституту сім'ї в загальному. Тим не менш, неможливо не погодитись з вченими Я. Р. Веберс[361], М. В. Антокольська[362] щодо визначення трьохелементної структури сімейної правосуб'єктності за аналогією цивільної правосуб'єктності, яка знаходить своє відображення у єдності правоздатності, дієздатності та деліктоздатності. Водночас варто зважати на те, що у сімейному праві пріоритет надається правовому регулюванню саме особистих немайнових відносин, тому дієздатність впливатиме на можливість здійснювати самостійно особисті немайнові права. Юридичний зміст сімейної правосуб'єктності полягає в сукупності встановлених чинним сімейним законодавством України можливостей: бути носієм сімейних прав та обов'язків; набувати для себе сімейних прав і самостійно їх здійснювати, а також здатність своїми діями створювати для себе сімейні обов'язки, самостійно їх виконувати; бути суб'єктом юридичної відповідальності за порушення сімейних прав та невиконання сімейних обов'язків.

Для того щоб детальніше розтлумачити концепт поняття «сімейна правосуб'єктність» та проаналізувати ідентичність з цивільною правосуб'єктністю, варто виокремити загальне розуміння

[360] Антокольская М. В. Семейное право : учебник. — 2-е изд., перераб. и доп. / М. В. Антокольская. — М. : Юристъ, 2003. — С. 83—84. С. 82.
[361] Горбась Д. В. Здійснення суб'єктивних цивільних прав фізичних осіб: поняття, способи, межі : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 "Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право" / Д. В. Горбась. – К., 2009. – С. 20. С. 8.
[362] Антокольская М. В. Семейное право : учебник. — 2-е изд., перераб. и доп. / М. В. Антокольская. — М. : Юристъ, 2003. — С. 83—84. С. 83.

поняття «цивільна правосуб'єктність». Як слушно зазначає Т. В. Водоп'ян, правосуб'єктність – це характеристика, якість правового статусу, що включає в себе цивільну правоздатність та цивільну дієздатність, які виступають передумовами формування правового статусу фізичної особи та відображають соціально-правову можливість суб'єкта бути учасником цивільних правовідносин[363]. Наявність у особи такої суспільно-юридичної якості, як правосуб'єктність, надає їй юридичну можливість вступати в правовідносини, ставати носієм конкретних юридичних прав і обов'язків.

Правосуб'єктність має дві сторони - суспільну і юридичну. Суспільна сторона правосуб'єктності виражається в тому, що ознаки суб'єктів права законодавець не може обирати довільно - вони диктуються, як самим життям, так і потребами і закономірностями суспільного розвитку. Юридична ж її сторона полягає в тому, що ознаки суб'єктів права обов'язково повинні бути закріплені в юридичних нормах. Саме тому визначаючи та закріплюючи «сімейну правосуб'єктність» в юридичній площині, необхідно, перш за все, враховувати її суспільну сторону, продиктовану специфікою становлення та розвитку сімейних відносин. Таким чином, коли йдеться про «сімейну правосуб'єктність» людини, то, насамперед, йдеться про правовідносини, що виникають у зв'язку з її включенням до системи сімейних правовідносин та відповідно присвоєння статусу суб'єкта сімейних правовідносин. Стаття 2 Сімейного кодексу України (далі — СК) відносить до сімейних особисті немайнові та майнові правовідносини, що виникають між подружжям; батьками та дітьми; усиновлювачами та усиновленими; матір'ю та батьком дитини; бабою, дідом, прабабою, прадідом та внуками, правнуками; рідними братами та сестрами; мачухою, вітчимом та падчеркою, пасинком. Окремо зазначається, що СК не регулює сімейні відносини між двоюрідними братами та сестрами, тіткою, дядьком та

[363] Ватрас В.А. Особливості суб'єктного складу подружніх і прирівняних до них правовідносин: стаття03 / Володимир Антонович Ватрас – Університетські наукові записки, №1 (29) – К.,2010 – С.63 – 70. С. 64.

племінницею, племінником і між іншими родичами за походженням[364].

З огляду на вищезазначене досить логічним було б виконати виділення із загальної сімейної правосуб'єктності рольову правосуб'єктність членів сім'ї (батьків, дітей, подружжя), оскільки саме за такою ознакою вибудовується правовий статус членів сім'ї і відбувається наділення їх правами і обов'язками. Так, наприклад, умовно можна поділити сімейну правосуб'єктність на шлюбну, батьківську та правосуб'єктність дітей. При такому розподілі найбільш чітко проявляється галузева особливість даної категорії, яка необхідна не для участі в цивільному обороті суб'єкта, а для виконання сім'єю основних соціальних функцій через дії різних за своїм правовим статусом членів родини[365].

- Шлюбна правосуб'єктність - це здатність особи вступати в шлюб, набувати і здійснювати особисті немайнові та майнові права і обов'язки подружжя, виконувати їх.
- Батьківська правосуб'єктність - це здатність особи встановлювати своє батьківство чи материнство, здатність мати і здійснювати батьківські права і обов'язки, а також нести відповідальність за їх невиконання або неналежне виконання. Оскільки батьківська правосуб'єктність може бути реалізована лише з моменту народження у особи дитини, то її виникнення за загальним правилом пов'язано з досягненням особою певного рівня фізіологічного розвитку.
- Правосуб'єктність дітей - це здатність неповнолітніх дітей мати і здійснювати як безпосередньо, так і через дії законних представників надані їм особисті немайнові та майнові права.

Неможливо не визнавати того факту, що правосуб'єктність різних суб'єктів сімейного права відрізняється. З цього приводу слушним є зауваження М. В. Антокольской щодо наявності специфіки

[364] Сімейний кодекс України : наук.-практ. ком. / за заг. ред. С. Я. Фурси. — К. : Видавець Фурса С. Я. : КНТ, 2008. — С. 57.
[365] Ватрас В. А. Суб'єкти сімейних правовідносин : дис. .....канд. юрид. наук : 12.00.03 / Володимир Антонович Ватрас. — К., 2008. — С. 159—183. С. 162-163.

сімейної правосуб'єктності. Так, наприклад, вчена акцентує увагу на неможливості неповнолітніх за загальним правилом одружуватися, бути усиновлювачами, опікунами, піклувальниками. Однак автор вважає, що зазначені та подібні їм особисті сімейні права хоча і виникають з моменту народження, але в силу ряду обставин, зокрема неповнолітнього віку, не можуть здійснюватися в повному обсязі цими особами самостійно[366].

Хоча стан сучасного нормативного – правового забезпечення та обсяг правосуб'єктності суб'єктів сімейних правовідносин сформований відповідно до основоположних принципів рівності та заборони дискримінації - даний баланс має довгу історію формування як в українському, так і міжнародному законодавстві. Наприклад серед іноземних вчених Вільям Статскі у своїй фундаментальній роботі «Сімейне право:основне» (англ. Family Law: The Essentials) зазначав, що в 60-х рр. XX ст. у США більшість прав політичного, соціального, фінансового характеру жінок були обмежені саме за ознакою її сімейно-правового статусу[367]. Так, спеціальний статус одруженої жінки мав назву «coverture», а сама одружена жінка в сімейних та цивільних правовідносинах в законодавстві була позначена як «femme coverte». Одружена жінка або «femme coverte» вважалась такою, що втратила своє існування як окремий суб'єкт правовідносин і повністю належала чоловікові в якості його власності. Правовий статус такої жінки був обмежений її сімейним статусом – зокрема, без дозволу чоловіка вона не могла володіти власним майном, подавати позов до суду, заключати договори від власного імені, зберігати та використовувати власні зароблені кошти тощо. Згодом, починаючи З 1919 року та до 1954 року Вищими судами штатів Тенесі (1919 р.), Південної Кароліни (1938 р.), Флориди (1942 р.), Каліфорнії (1954 р.) було проголошено, що сімейний статус жінки більше не впливатиме на її сімейну та

[366] Антокольская М. В. Семейное право : учебник. — 2-е изд., перераб. и доп. / М. В. Антокольская. — М. : Юристъ, 2003. — С. 83—84. С. 84.
[367] Family Law Reimagined**.** Jill Elaine Hasday – Harvard Iniversity Press – London England, – 2014. – p. 355-361. S. 357.

цивільну правосуб'єктність. Окремо щодо сімейної правосуб'єктності суд зауважив, що «подружжя не є більше єдиним незалежним правовим суб'єктом, а союзом двох осіб із окремими рівними правовими статусами, відокремленими, незалежними правами й обов'язками у сімейних та цивільних правовідносинах»[368].

Серед науковців відсутня єдина думка щодо структурних елементів правосуб'єктності. Так, деякі науковці виділяють наступні елементи правосуб'єктності: правоздатність, дієздатність та деліктоздатність (О.Ф. Скакун, Л.М. Звягенцева). Інша група науковців виділяє правоздатність та дієздатність (О.С. Иоффе, О.А. Красавчиков, А.М. Колодій, А.Ю. Олійник). Характеризуючи елементи сімейної правосуб'єктності варто закцентувати увагу на тому, що за розповсюдженою позицією вчених саме правоздатність та дієздатність використовуються для характеристики властивостей, які дозволяють визнати особу суб'єктом права[369]. Як зазначає С.А. Саблук їх зміст пов'язаний з тим, що, по-перше, визнання за суб'єктом права забезпечується насамперед юридично, тобто права та обов'язки особи мають бути визнані суспільством й державою, а також офіційно закріплені у нормативних приписах держави[370] . По-друге, для реалізації прав і обов'язків юридичне значення має вольовий характер , тобто можливість та здатність керувати своїми діями та розуміти їх, а тому, як наслідок, бути вільним у виборі своєї поведінки. Так, наприклад, якщо здатність усвідомлення своїх у дорослого вже сформована внаслідок його психологічної та емоційної зрілості, то вольових характер дитини як суб'єкта правовідносин має свої особливості[371]. Період дитинства (неповноліття) встановлюється державою із врахуванням фізичних та психічних можливостей організму для формування здатності виробляти, висловлювати та

[368] Family Law: The Essentials**.** William P. Statsky – Cengage Learning, Third edition, - United Kingdom, - 2015. – p. 721-733. S. 725.
[369] Венедіктова І. В. Методологічні засади охоронюваних законом інтересів у приватному праві : [моногр.] / І. В. Венедіктова. – Х. : Нове Слово, 2011. – С. 260-270. С. 260.
[370] Саблук С.А. Правосуб'єктність як елемент правового статусу дитини / С.А. Саблук // Університетські наукові записки. – 2008. - № 2. – С. 102.
[371] Саблук С.А. Правосуб'єктність як елемент правового статусу дитини / С.А. Саблук // Університетські наукові записки. – 2008. - № 2. – С. 105.

здійснювати персоніфіковану волю. Більше того на кожному етапі саме цього періоду воля дитини доповнюється і змінюється під впливом батьків чи осіб, що їх заміняють. Таким чином, правоздатність і дієздатність як елементи сімейної правосуб'єктності являють собою юридично визнані особливості особи, обумовлені віковими властивостями та з якими закон пов'язує надання прав і регулює покладення обов'язків у площині сімейних правовідносин.

Аналіз законодавчих положень надає підґрунтя для визнання того факту, що сімейна правоздатність фізичних осіб, у тому числі неповнолітніх, наділена настільки істотними специфічними рисами, що має вважатися самостійною категорією, що входить в склад не цивільної, а сімейної правосуб'єктності. Також логічним постає ствердження того що, так само, як і цивільна правоздатність, сімейна правоздатність виникає в момент народження. Неможливо не погодитись зі словами Я.Р. Веберс, який наголошував на зв'язку між обсягом сімейної правоздатності та віком суб'єкта: «Виникнення здатності мати окремі сімейні права та обов'язки лише з досягненням певного віку обумовлюється тим, що ці права та обов'язки мають здійснюватися особисто діями їх носія. Таким чином, здатність мати такі сімейні права та обов'язки, які не можуть набуватися та здійснюватися діями інших осіб — законних представників, характеризується одночасним виникненням відповідних елементів змісту правоздатності та дієздатності»[372].

При тлумаченні дієздатності як елементу сімейної правосуб'єктності, варто звернути увагу на позицію О.М. Клименко, який підтримуючи позицію більшості вчених, вважає, що здійснення сімейних прав є складовою цивільної дієздатності особи, що полягає в усвідомленні значення своїх дій та можливості керувати ними[373].

Однак дане питання насправді не є очевидним та досі викликає жваві дискусії. Як вже раніше було зазначено, категорії цивільного

[372] Антокольская М. В. Семейное право : учебник. — 2-е изд., перераб. и доп. / М. В. Антокольская. — М. : Юристъ, 2003. — С. 83—84. С. 82.

[373] Ватрас В.А. Особливості суб'єктного складу подружніх і прирівняних до них правовідносин: стаття03 / Володимир Антонович Ватрас – Університетські наукові записки, №1 (29) – К.,2010 – С.63 – 70. С. 70.

права не варто ототожнювати з категоріями сімейного права з огляду на специфіку останнього. При порівнянні обсягу дієздатності дітей у цивільному та сімейному праві, між ними все ж вбачається різниця. Так, ч. 2 ст. 171 СК України передбачає, що дитина, яка може висловити свою думку, має бути вислухана при вирішенні між батьками, іншими особами спору щодо її виховання, місця проживання, у тому числі при вирішенні спору про позбавлення батьківських прав, поновлення батьківських прав, а також спору щодо управління її майном. Відповідно до ч. 1 ст. 218 СК України для усиновлення дитини потрібна її згода, якщо вона досягла такого віку та рівня розвитку, що може її висловити. У той самий час статті 31, 32 Цивільного Кодексу (далі - ЦК) України, які регулюють обсяг цивільної дієздатності дітей, зовсім не визначають особливостей здійснення дітьми залежно від їх віку особистих немайнових прав, крім особистих немайнових прав на результати інтелектуальної, творчої діяльності, що охороняються законом. Отже, за межами змісту цивільної дієздатності залишається здатність дитини особисто здійснювати сімейні особисті немайнові права[374].

Дійсно, погоджуємось зі словами Л. Красицької, яка вказувала на те, що цивільне законодавство розкриває обсяг дієздатності, в основному, через здійснення майнових прав та виконання майнових обов'язків, а сфера сімейних відносин залишається такою, де питання «особистого» є головним, а сімейні майнові права та обов'язки є похідними від сімейних особистих прав та обов'язків. Все це надає підстави логічно підсумувати, що сімейна дієздатність — це самостійна правова категорія та елемент сімейної правосуб'єктності[375].

Наразі в науці немає єдиного підходу щодо визначення самого поняття «сімейна дієздатність». Водночас сімейну дієздатність

[374] Сімейний кодекс України : наук.-практ. ком. / за заг. ред. С. Я. Фурси. — К. : Видавець Фурса С. Я. : КНТ, 2008. — С. 57.

[375] Красицька, Л. В. Проблеми здійснення та захисту особистих та майнових прав батьків і дітей : дис. ..... д-ра юрид. наук : 12.00.03 / Красицька Лариса Василівна; Ген. прокуратура України, Нац. акад. прокуратури України. - Вінниця, 2015. - 496 с.

зазвичай тлумачать як здатність особи своїми діями набувати для себе сімейні права і обов'язки та здійснювати їх[376]. Серед праць кола науковців цивільного та сімейного права панує тенденція щодо розгляду сімейної дієздатності через здатність особи до вчинення сімейно-правових актів. У змісті сімейної дієздатності не виокремлюються положення про здатність особи нести самостійно відповідальність за порушення сімейних обов'язків, тобто, на відміну від визначення цивільної дієздатності, передбаченого ч.1 ст. 30 ЦК України, коли деліктоздатність є лише складовою цивільної дієздатності, сімейна дієздатність не пов'язується з деліктоздатністю у разі невиконання сімейних обов'язків[377].

Зважаючи на пріоритет регулювання сімейним правом особистих немайнових відносин, на специфіку сімейно-правових актів, сімейну дієздатність можна визначити (В.А. Ватрас) як: 1) здатність особи набувати сімейні права та створювати сімейні обов'язки (правонабувально-створювальна здатність); 2) здатність особи здійснювати сімейні права і виконувати сімейні обов'язки (правоздійснювально-виконавча здатність)[378].

Сімейна правосуб'єктність являє собою елемент правового статусу суб'єктів сімейного права. Водночас поняття «правовий статус суб'єктів сімейного права» активно використовується в юридичній науці, хоча серед науковців відсутній єдиний підхід до визначення вказаного поняття. На думку О.Ф. Скакун правовий статус особи є системою закріплених у нормативно-правових актах і гарантованих державою прав, свобод, обов'язків, відповідальності, відповідно до яких індивід як суб'єкт права (тобто як такий, що має правосуб'єктність) координує свою поведінку в суспільстві[379]. Таким чином, правовий статус є багатоаспектною та комплексною правовою категорією, що має певну структуру та за допомогою якої особа

[376] Скакун О. Ф. Теорія держави і права:підручник / О. Ф. Скакун. – Х.: Консум, 2006. – 359с.
[377] Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України : у 2-х т. / за відовід. ред. О. В. Дзери (кер. авт. кол.), Н. С. Кузнецової, В. В. Луця. – К.: Юрінком Інтер, 2015. – Т. І. – 832 с. – С. 63.
[378] Ватрас В. А. Суб'єкти сімейних правовідносин : дис. .....канд. юрид. наук : 12.00.03 / Володимир Антонович Ватрас. — К., 2008. — С. 159—183. С. 160.
[379] Скакун О. Ф. Теорія держави і права : підручник / О. Ф. Скакун. – Х.: Консум, 2006. – 359с.

координує свою поведінку в суспільстві. Правовий статус суб'єктів сімейного права варто класифікувати як «індивідуальний», адже він фіксує обсяг специфічних прав та обов'язків окремої особи залежно від її сімейного стану[380].

Підсумовуючи все вищезазначене, варто наголосити на тому, що сімейна правосуб'єктність є правовою категорією, що не може бути суцільно ототожнена відповідно до положень цивільного права, адже виступає самостійною передумовою виникнення прав та обов'язків як елементів правового статусу суб'єктів сімейних правовідносин. Зазначені вище положення свідчать, що сімейну правосуб'єктність необхідно розглядати та досліджувати як самостійну правову та наукову категорію.

Сімейна правоздатність як елемент сімейної правосуб'єктності. Відповідно до пункту 2 статті 17 ЦК цивільна правоздатність виникає з моменту народження. Відносно сімейної правоздатності прийнято було вважати, що, хоча сімейна правоздатність, як і цивільна, виникає з народження, з досягненням певного віку вона розширюється[381].

У сімейному ж праві численні правові можливості, що входять до складу правоздатності, такі, як здатність до вступу в шлюб, усиновлення, здатність бути призначеним опікуном чи піклувальником, не можуть до певного віку здійснюватися ні діями самого суб'єкта права, ні діями його законних представників. Виникає питання про те, чи можна сказати, що ці елементи присутні у складі сімейної правоздатності вже з народження або ж вони з'являються, як вказували В.А. Рясенцев і багато інших вчених, тільки з досягненням відповідного віку. Проблема неможливості здійснення прав за допомогою інших осіб - це проблема не тільки сімейного, а й цивільного права[382].

Сімейна правоздатність, як і цивільна, виникає з моменту народження, але її зміст залежить від віку. З досягненням певного

[380] Скакун О. Ф. Теорія держави і права : підручник / О. Ф. Скакун. – Х.: Консум, 2006. – 359с.
[381] Цивільний кодекс України від 16.01.2003 № 435-IV
[382] Рясенцев В.А. Семейное право / В.А. Рясенцев. – М.: Юридическая литература, 1982. – 256 с.

віку сімейна правоздатність розширюється. Так, здатність одружитися за загальним правилом з'являється у складі сімейної правоздатності з моменту досягнення шлюбного віку (тобто повноліття). З віком повноліття з'являється здатність стати усиновлювачем, опікуном, піклувальником, прийомним батьком. Кодекс допускає в ряді випадків обмеження сімейної правоздатності. Наприклад, особи, визнані судом недієздатними або обмежено дієздатними, а також особи, позбавлені по суду батьківських прав або обмежені судом у батьківських правах, не можуть бути усиновлювачами, опікунами, піклувальниками неповнолітніх дітей (ст. 127, 146, 153 СК України)[383].

Сімейна правоздатність - це здатність громадянина мати особисті немайнові та майнові права і нести обов'язки. Сімейної правоздатністю наділений кожен із суб'єктів сімейних правовідносин. Виникає сімейна правоздатність, як і цивільна, з моменту народження. З досягненням певного віку її обсяг розширюється. Так, здатність вступати в шлюб, бути опікуном, піклувальником, усиновлювачем, прийомним батьком з'являється тільки з повнолітнього віку[384].

Слід підкреслити, що сімейної правоздатності властиво властивість абстрактності. Це означає, що вона встановлюється законом і не залежить від волі, свідомості і дій учасників сімейних правовідносин, як реальних, так і потенційних. Так, будь-який громадянин, який досяг 18 років, набуває шлюбну правоздатність незалежно від того, чи бажає він і чи буде взагалі вступати в шлюб[385].

Я.Р. Веберс визначає сімейну правоздатність як здатність «відповідно до закону здійснювати сімейно-правові акти та мати особисті немайнові та майнові права і обов'язки, передбачені законодавством про шлюб та сім'ю». Дане визначення представляється вельми невдалим. Насамперед у зміст правоздатності

[383] Сімейний кодекс України від 10.01.2002 № 2947-III

[384] Нечаева А. М. Семейное право : учебник. — 3-е изд., перераб. и доп. / А. М. Нечаева. — М. : Юристъ, 2008. — С. 14.

[385] Чеховська І. В., Самілик Л. О. Сімейне право : практикум. Ірпінь : Університет ДФС України, 2019. 132 с.

не слід включати здатність «здійснювати акти». Якщо мова йде про здатність здійснювати їх своїми діями, то це елемент дієздатності, а не правоздатності[386].

Вказівка на те, що в сімейному праві суб'єкти можуть мати лише права та обов'язки, передбачені законодавством про шлюб та сім'ю, дуже суперечливе. У цивільному праві суб'єкти можуть мати права і обов'язки, як прямо передбачені, так і не передбачені законом, але не суперечать йому.

Яке ж становище в сімейному праві Сімейне законодавство не містить вказівок на вичерпний перелік сімейних прав і обов'язків, значить, у відповідності з принципом «дозволено все, що прямо не заборонено законом», можна припустити, що і в сімейному праві можливо мати права, прямо не передбачені законом[387].

Отже, все, що залишилося від визначення - це «здатність мати майнові та особисті немайнові права і обов'язки». У результаті ми отримали визначення правоздатності, ідентичне цивільно-правовим.

Таким чином, сімейна правоздатність, як і цивільна, може бути визначена як здатність мати майнові та особисті немайнові права та обов'язки. Відповідно до п. 2 ст. 17 ГК цивільна правоздатність виникає з моменту народження. Відносно сімейної правоздатності Веберс Я.Р. Правоздатність і в цивільному, і в сімейному праві являє собою абстрактну передумову правоволодіння, в її зміст не входять вже виникли конкретні суб'єктивні права і обов'язки. Але абстрактний характер правоздатності не означає, що в її складі можуть міститися елементи, які в принципі не можуть бути реалізовані. У сімейному ж праві численні правові можливості, що входять до складу правоздатності, такі, як здатність до вступу в шлюб, усиновлення, здатність бути призначеним опікуном чи піклувальником, не можуть до певного віку здійснюватися ні діями самого суб'єкта права, ні діями його законних представників. Виникає

[386] Веберс Я.Р. Правосубъектность граждан в советском гражданском и семейном праве / Я.Р. Веберс. – Рига: Зинатне, 1996. – 231 - 234 с.

[387] Семейное право : учеб. для студ. вузов, обучающихся по специальности «Юриспруденция» / под ред. Ю. Ф. Беспалова, О. А. Егоровой, О. Ю. Ильиной. — М. : ЮНИТИ-ДАНА ; Закон и право, 2009. — С. 57.

питання про те, чи можна сказати, що ці елементи присутні в складі сімейної правоздатності вже з народження або ж вони з'являються, як вказували В.А. Рясенцев і багато інших вчених, тільки з досягненням відповідного віку[388].

Сімейна дієздатність та деліктоздатність як елементи сімейної правосуб'єктності. Сімейний кодекс України не містить легального визначення ні сімейної дієздатності, хоча в СК України застосовуються положення про дієздатність, обмежено дієздатних чи недієздатних осіб, зокрема, в ч. 2 ст. 14, ч. 2 ст. 15, ч. 5 ст. 110, Ч. 4 ст. 148, ч. 1 ст. 211, ч. 1 ст. 212, ч. 1 ст. 219, ч. 2 ст. 220, ч. 2 ст. 232, ч. 1 ст. 244 тощо. Аналіз цих законодавчих положень свідчить, що в більшості своїй сімейне законодавство оперує поняттям дієздатності, яке є тотожним з цивільною дієздатністю, проте в деяких випадках з урахуванням особливостей сімейних правовідносин можна стверджувати про існування сімейної дієздатності як самостійної правової категорії, яка за змістом та обсягом не співпадає з дієздатністю у цивільному праві[389].

У науці немає єдиного підходу щодо визначення самого поняття «сімейна дієздатність». Зазвичай сімейну дієздатність визначають як здатність особи своїми діями набувати для себе сімейні права і обов'язки та здійснювати їх. Майже всіма правниками сімейна дієздатність розглядається через здатність особи до вчинення сімейно-правових актів, у змісті сімейної дієздатності не виокремлюються положення про здатність особи нести самостійно відповідальність за порушення сімейних обов'язків, тобто, на відміну від визначення цивільної дієздатності, передбаченого ч.1 ст. 30 ЦК України, коли деліктоздатність є лише складовою цивільної дієздатності, сімейна дієздатність не пов'язується з деліктоздатністю у разі невиконання сімейних обов'язків.

Зважаючи на пріоритет регулювання сімейним правом особистих немайнових відносин, на специфіку сімейно-правових

[388] Господарський кодекс України від 16.01.2003 № 436-IV
[389] Сімейний кодекс України від 10.01.2002 № 2947-III

актів, сімейну дієздатність, на думку Л.В. Красицької, можна визначити як здатність учасника сімейних відносин самостійно вчиняти сімейно-правові акти, внаслідок чого набувати сімейні особисті немайнові та майнові права, створювати для себе сімейні обов'язки, а також здатність самостійно здійснювати сімейні права та виконувати сімейні обов'язки[390].

Розглядаючи зміст сімейної дієздатності, необхідно підтримати позицію В. А. Ватраса, що сімейну дієздатність слід розглядати як сукупність двох елементів:

1) здатність особи набувати сімейні права та створювати сімейні обов'язки (правонабувально-створювальна здатність);

2) здатність особи здійснювати сімейні права і виконувати сімейні обов'язки (правоздійснювально-виконавча здатність)[391].

Правонабувально-створювальну здатність можна визначити ще як здатність учасника сімейних відносин вчиняти сімейно-правові акти, які саме й тягнуть за собою набуття сімейних прав та створення сімейних обов'язків, наприклад здатність особи щодо визнання батьківства.

Цивільної дієздатності у повному обсязі (емансипація) автоматично не тягне за собою виникнення сімейної дієздатності у повному обсязі. Аналогічної точки зору дотримуються й Є.В. Каймакова , Н.М. Савєльєва[392].

Видається, що сімейна дієздатність у повному обсязі виникає саме з досягненням повноліття. Так, опікуном, піклувальником дитини може бути за її згодою повнолітня дієздатна особа (ч. 1 ст. 244 СК України), батьками-вихователями також можуть бути тільки повнолітні та працездатні особи (п. 17 Положення про дитячий будинок сімейного типу, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 26.04.2002 р. № 564). Якщо ж учасники

[390] Красицька Л.В. Сімейна дієздатність та її рівні. URL: http://www.pravnuk.info/urukrain/1307-simejna-diyezdatnist-ta--rivni.html

[391] Ватрас В. А. Зазнач. праця. — С. 165—166.

[392] Савельева Н. М. Правовое положение ребенка в Российской Федерации: гражданско - правовой и семейно-правовой аспекты : дис..... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Наталья Михайловна Савельева. — Белгород, 2004. — С. 76.

сімейних відносин можуть самостійно вчиняти сімейно-правові акти в іншому віці, то це є виключенням із загального правила, і такі виключення повинні бути чітко визначені законом, наприклад СК України, за загальним правилом, дозволяє жінкам укладати шлюб з 17 років (ч. 1 ст. 22 СК України), бути усиновлювачем з 21 року (ч. 1 ст. 211 СК України) тощо, проте повну сімейну дієздатність мають саме повнолітні особи[393].

Викликає інтерес й обсяг сімейної дієздатності дітей. М.С. Каменецька зазначає, що для сімейного права характерні три стани дієздатності: повна недієздатність, неповна (часткова) і повна дієздатність.

Повна недієздатність означає, що громадянин набуває і здійснює сімейні права, а також виконує сімейні обов'язки не самостійно, а через дії свого законного представника. Повну недієздатність, зокрема, мають неповнолітні у віці від 0 років до певного віку (наприклад 4—6 років).

Неповна (часткова) дієздатність означає, що у випадках, передбачених законом, неповнолітній громадянин самостійно набуває і здійснює деякі сімейні права, інші ж права від його імені реалізують його законні представники або він сам їх здійснює, але за згоди або дозволу своїх законних представників. Частковою дієздатністю володіють діти у віці до 18 років і особи, обмежені у дієздатності за рішенням суду[394].

Повна дієздатність у громадянина виникає з досягненням віку 18 років, при укладенні шлюбу та в інших встановлених законом випадках набуття ним повної дієздатності до досягнення повноліття. Натомість В. П. Мироненко вважає, що малолітні особи не наділені сімейною дієздатністю[395].

---

[393] Сімейний кодекс України від 10.01.2002 № 2947-III

[394] Красицька Л.В. Сімейна дієздатність та її рівні. URL: http://www.pravnuk.info/urukrain/1307-simejna-diyezdatnist-ta--rivni.html

[395] Мироненко В. П. Сімейне право України : підручник / В. П. Мироненко, С. А. Пили - пенко ; за заг. ред. В. П. Мироненко. — К. : Правова єдність, 2008. — С. 67.

Н.М. Савєльєва, виходячи із здатності дитини формулювати власні думки, як критерію визначення вікових меж неповної дієздатності дітей, пропонує наступну класифікацію сімейної дієздатності дітей:

1) неповна дієздатність неповнолітніх від 14 до 18 років;

2) часткова дієздатність малолітніх від 10 до 14 років;

3) часткова дієздатність малолітніх до 10 років (виникає з моменту, коли дитина здатна сформулювати свою думку) .

Аналогічної позиції дотримується й Ю.Ф. Бєспалов. В. А. Ватрас неповну сімейну дієздатність поділяє на два види: неповна сімейна дієздатність малолітньої дитини та неповна сімейна дієздатність неповнолітньої дитини [396].

На думку І.В. Жилінкової, з точки зору віку та стану здоров'я особи—учасниці сімейних відносин, можна виокремити два способи здійснення сімейних прав:

1) здійснення сімейних прав, що належать малолітнім та недієздатним особам, їх батьками або опікунами;

2) здійснення сімейних прав, що належать неповнолітнім особам та особам з обмеженою дієздатністю, власне цими особами за допомогою батьків або піклувальників [397].

Визначаючи обсяг сімейної дієздатності дітей, звернемося ще до деяких положень СК України. Згідно зі ст. 23 СК України право на шлюб мають особи, які досягли шлюбного віку. За заявою особи, яка досягла чотирнадцяти років, за рішенням суду їй може бути надано право на шлюб, якщо буде встановлено, що це відповідає її інтересам. Відповідно до ч. 2 ст. 2563 СК України на влаштування дитини-сироти і дитини, позбавленої батьківського піклування, до прийомної сім'ї потрібна згода дитини, якщо вона досягла такого віку та рівня розвитку, що може її висловити[398].

[396] Савельева Н. М. Правовое положение ребенка в Российской Федерации: гражданско - правовой и семейно-правовой аспекты : дис..... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Наталья Михайловна Савельева. — Белгород, 2004. — С. 76.

[397] Сімейний кодекс України : наук.-практ. ком. / за ред. І. В. Жилінкової. — Х. : Ксилон, 2008. — С. 61.

[398] Сімейний кодекс України від 10.01.2002 № 2947-III

Наведені вище законодавчі положення свідчать, що сімейна дієздатність дітей має певні рівні і, безумовно, критеріями поділу сімейної дієздатності дітей на рівні є вік та стан (фізичний, психічний) розвитку дитини. Саме залежно від віку та стану розвитку дитини слід виділити 3 рівні сімейної дієздатності дітей:

1) мінімальна сімейна дієздатність малолітніх дітей віком до 6 (7) років — дітей дошкільного віку;

2) часткова сімейна дієздатність малолітніх дітей віком від 6 (7) років до 14 років;

3) неповна сімейна дієздатність неповнолітніх дітей віком від 14 до 18 років[399].

Виходячи з вище сказаного можна зробити такі висновки, що по-перше, сімейна дієздатність є самостійною правовою категорією, яка не співпадає з поняттям цивільної дієздатності, і сімейну дієздатність можна визначити як здатність учасника сімейних відносин самостійно вчиняти сімейно - правові акти, внаслідок чого набувати сімейні особисті немайнові та майнові права, створювати для себе сімейні обов'язки, а також здатність самостійно здійснювати сімейні права та виконувати сімейні обов'язки. По-друге, до змісту сімейної дієздатності належать здатність учасника сімейних відносин вчиняти сімейно-правові акти та здатність особи здійснювати сімейні права і виконувати сімейні обов'язки. По-третє, повна сімейна дієздатність настає тільки з досягненням повноліття, можливість здійснення певних сімейних прав у іншому віці чітко визначається законом, проте це не змінює положень щодо повної сімейної дієздатності.

Питанням деліктоздатності як юридичної категорії було присвячено чимало уваги у юридичній науці. її поняттю та засуванню правової природи присвятили свої праці С.С. Алексеев, С.М. Братусь, Я.Р. Вебере, О.С. Иоффе, Т.І. Ілларіонова, Я.М. Шевченко, В.Ф. Яковлев та інші.

[399] Сімейний кодекс України від 10.01.2002 № 2947-III

Категорія деліктоздатності в юридичній науці розглядається в трьох ракурсах: як елемент правоздатності , як елемент дієздатності і як самостійний елемент правосуб'єктності . Ми виходимо з того, що сімейна деліктоздатність є самостійним елементом сімейної правосуб'єктності. Розглянемо кожний із запропонованих підходів та спробуємо обґрунтувати самостійність сімейної деліктоздатності як окремого елемента сімейної правосуб'єктності.

На думку С.А. Сулейманової, всупереч домінуючому в юридичній літературі розумінню деліктоздатності як різновиду дієздатності слід визнати, що здатність нести відповідальність за делікт є одним із елементів правоздатності фізичної особи. Даний елемент виникає лише при досягненні чотирнадцятирічного віку . Зазначена позиція є доволі новою і не вписується в традиційне розуміння деліктоздатності як частини дієздатності, однак навряд чи вона в змозі пояснити сутність деліктоздатності. Вчена, відстоюючи домінантність серед елементів правосуб'єктності, категорії правоздатності не враховує, що остання є лише здатністю мати суб'єктивні права та обов'язки, і логічно, не в змозі пояснити специфіку особливого роду правовідносин, що складаються при вчиненні особою того чи іншого правопорушення . При визначенні деліктоздатності необхідно враховувати не лише здатність особи мати обов'язки щодо неприпустимості вчинення сімейних правопорушень, але й здатність бути відповідним суб'єктом відповідальності. Виходячи з цього, категорії сімейна дієздатність водночас притаманні риси як правоздатності, так і дієздатності. Наслідком чого є неможливості віднесення деліктоздатності до елементів сімейної правоздатності[400].

Найбільш поширеною у юридичній науці є теза про деліктоздатність як частину категорії дієздатності. В процесі дослідження проблем цивільно-правової відповідальності О.С. Иоффе прийшов до висновку, що здатність бути суб'єктом відповідальності

[400] Ромовська З. В. Сімейний кодекс України : наук.-практ. ком. / З. В. Ромовська. — 3-те вид., перероб. і допов. — К. : Правова єдність, 2009. — С. 36.

(деліктоздатність) є видом дієздатності, а не елементом змісту правоздатності . Прийшов до цього висновку і Я.Р. Вебере із застереженням про широке трактування дієздатності і лише щодо цивільного права. На його думку, широке розуміння дієздатності виражається у тому, що вона розглядається як збиральна категорія, що включає в себе і здатність до вчинення правомірних юридичних дій (правочиноздатність), і здатність до відповідальності за правопорушення (деліктоздатність), тобто зазначені дві здатності розцінюються як структурні підрозділи єдиного поняття цивільної дієздатності [401].

Сутність сімейної деліктоздатності можна виявити таким чином. Держава, наділяючи осіб різного роду правовими можливостями, залишає за собою чи делегує інших суб'єктам можливість припиняти випадки протиправної поведінки і впливати на правопорушника. Зокрема, наділяючи особу правовим статусом усиновлювача із низкою прав та обов'язків стосовно усиновлених ним дітей, держава в особі спеціально уповноважених органів, може припинити випадки зловживання усиновлювачем його правами та обов'язками і вплинути на нього, шляхом застосування таких негативних наслідків, якими є визнання усиновлення недійсним, скасування усиновлення, позбавлення усиновлювача батьківських прав тощо. Однак така можливість держави не є безмежною, оскільки зумовлюється ступенем волездатності особи, рівнем її самостійності, загальним обсягом право- і дієздатності. Врахування названих умов слугує найбільш загальною передумовою ефективності впливу на правопорушника. Саме ця межа можливого ефективного впливу на суб'єкта за порушення прав та обов'язків визначених певним обсягом право- і дієздатності, закріплюється у деліктоздатності. Тому безпосередній зміст сімейної деліктоздатності складають потенційні і реальні можливості особи нести покладені на неї міри відповідальності, передбачені сімейним законодавством. Обсяг

[401] Общая теория права: Учебник для юридических вузов [Ю.А. Дмитриев, И.Ф. Кузьмин, В.В. Лазарев и др.; Под общ. ред. А.С. Пиголкина]. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: Изд-во МГТУ им. Н.Э. Баумана, 1997. – 520 с.

деліктоздатності вимірюється сукупністю заходів відповідальності, які можуть бути покладені на суб'єкта сімейних правовідносин. Виходячи з цього, деліктоздатність виділяється із поміж інших елементів сімейної правосуб'єктності, за характером тих обов'язків, які суб'єкт може нести і за способом їх виконання. Сімейна деліктоздатність є негативною стороною сімейної правосуб'єктності особи, в той час як правоздатність і дієздатність — позитивну[402].

Характерні риси сімейної деліктоздатності:

1. Сімейна деліктоздатність є самостійним елементом сімейної правосуб'єктності, яка виконує власні специфічні завдання, що спрямовані на правову характеристику фізичної особи як самостійного суб'єкта сімейно-правової відповідальності.
2. Сімейна деліктоздатність, незважаючи на окремі спільні риси з сімейною правоздатністю та дієздатністю, має принципові відмінності від останніх, які полягають у відмінності змісту та правового значення інституту деліктоздатності.
3. Сімейна деліктоздатність гармонійно поєднує у собі як здатність особи мати передбачені сімейним законодавством обов'язки і виконувати їх, так і здатність нести сімейно-правову відповідальність за їх невиконання.
4. Окрім потенційної та реальної здатності особи відповідати за вчинене правопорушення, сімейна деліктоздатність базується на психологічних передумовах — вимогах щодо необхідних розумових можливостей у фізичних осіб, розумінні ними значення своїх дій і здатності ними керуватися.
5. Для визнання особи деліктоздатною у сімейному праві необхідна наявність вольового та інтелектуального факторів у сукупності.
6. Сімейна деліктоздатність базується на неправомірних діяннях, які має намір вчинити чи вчиняє правопорушник у сфері сімейних

[402] Красавчиков О.А. Гражданская правосубъектность как правовая форма / О.А. Красавчиков // Правовые проблемы гражданской правосубъектности. Межвузовский сборник научных трудов. Выпуск 62. / Под ред. О.А. Красавчикова. – Свердловск: Изд-во УрГУ, 1978. – С. 5-26.

відносин. Реалізація особою правомірних дій знаходиться поза сферою сімейних деліктних правовідносин.

7. Безпосередній зміст сімейної деліктоздатності складають потенційні і реальні можливості особи нести покладені на неї міри відповідальності, передбачені сімейним законодавством.

8. Обсяг сімейної деліктоздатності вимірюється сукупністю заходів відповідальності, які можуть бути покладені на суб'єкта сімейних правовідносин.

9. Сімейна деліктоздатність є негативною стороною сімейної правосуб'єктності особи.

10. Суб'єкт сімейно-правової відповідальності, що виконує передбачені санкцією обов'язки в диспозитивності та ініціативі, оскільки форми правових приписів у даній ситуації мають владно-імперативний характер.

Досліджуючи правову природу таких елементів сімейної правосуб'єктності як дієздатність і правоздатність ми прийшли до висновку, що останні є ні чим іншим як специфічними суб'єктивними правами особи. Чи можемо ми зробити подібний висновок і стосовно сімейної деліктоздатності. Під суб'єктивним правом розуміються міри можливої та дозволеної поведінки особи. Скоріше за все здатність особи нести передбачену сімейним законодавством відповідальність за вчинене нею правопорушення не може визнаватися суб'єктивним правом, оскільки не співставляються між собою такі категорії як правопорушення і реалізація можливої і дозволеної поведінки особи, будучи протилежними за змістом. Тому, реалізуючи суб'єктивне право, в тому числі сімейну правоздатність і дієздатність особа здійснює правомірну поведінку, а при реалізації деліктоздатності, особа зазнає негативних наслідків за свою протиправну поведінку. Тому сімейна деліктоздатність за своє юридичною природою є правовою характеристикою фізичної особи — суб'єкта сімейно-правової відповідальності.

Виходячи з вище сказаного можна зробити такі висновки виділення деліктоздатності як самостійного елемента сімейної

правосуб'єктності має не лише суто теоретичне, а й практичне значення[403].

Обґрунтовано, що виникнення статусу суб'єкта сімейних правовідносин не завжди пов'язане із волею фізичної особи, на відміну від інших правовідносин, зокрема юридичний факт народження людини, що пов'язується із набуттям статусу дитини не залежить від неї[404], а є результатом волі батьків, а також не потребує волевиявлення виникнення статусу баби, діда при народженні їх внуків тощо. Відносини між суб'єктами сімейних правовідносин базуються на засадах поєднання рівності та підпорядкування, наявності окремих пільг, обмежень (душевнохворі, засуджені).

Сімейну правосуб'єктність слід розглядати як соціально-правову властивість, яка дозволяє фізичній особі бути суб'єктом сімейних правовідносин, визначаючи її як потенційного та реального учасника сімейних правовідносин. Ознаками правосуб'єктності є: сімейна правосуб'єктність — самостійна категорія науки сімейного права; вона виступає соціально-правовою властивістю фізичної особи; відображає особливості галузевого методу правового регулювання (сімейно-правового); її носіями є особливе коло суб'єктів; сімейній правосуб'єктності властиві специфічні підстави виникнення; власна структура; вона володіє особливим юридичним змістом.

З'ясовано, що сімейна правоздатність як елемент сімейної правосуб'єктності є здатністю фізичної особи мати сімейні права та обов'язки. За юридичною природою сімейна правоздатність є особливим суб'єктивним правом. Сімейна правоздатність виникає з моменту народження фізичної особи і припиняється із настанням її смерті. Однак деякі елементи змісту сімейної правоздатності виникають із досягненням фізичною особою певного віку. Проте це не означає, що в такому разі правоздатність і дієздатність зливаються.

[403] Ватрас В. А. Зазнач. праця. — С. 165—166.

[404] Чеховська І.В. Сурогатне материнство: теоретико-правові підходи до розуміння сутності. Міжнародний юридичний вісник: Актуальні проблеми сучасності (теорія та практика), 2017, № 2-3 (6-7), с. 58-64.

Вони лише виникають одночасно, самостійно співіснують, виконуючи властиві кожній функції.

Доведено, що сімейна дієздатність є самостійною категорією науки сімейного права, через наявність суттєвих особливостей і структури, порівняно із дієздатністю цивільною, однак базується на загальноправовому розумінні дієздатності як важливої частини правосуб'єктності із власною притаманною галузевою специфікою. Сімейна дієздатність є здатністю фізичної особи своїми діями набувати для себе сімейних особистих немайнових та пов'язаних з ними майнових прав, і самостійно їх здійснювати, а також здатність створювати для себе сімейні обов'язки і самостійно їх виконувати. Запропоновано за обсягом сімейних прав та обов'язків сімейну дієздатність поділяти на повну та неповну. Остання у свою чергу охоплює неповну сімейну дієздатність малолітніх та відповідно неповнолітніх суб'єктів сімейного права.

РОЗДІЛ 4. СУБЄКТИ ПРИВАТНО ПРОЦЕСУАЛЬНИХ ВІДНОСИН

4.1 Особливості процесуального статусу суб'єктів приватного права при розгляді окремих категорій справ

Поняття суб'єкта приватного права не завжди тотожно поняттю суб'єкта цивільних процесуальних правовідосин, адже правовідносини, які складаються між судом і кожним з учасників цивільного процесу у зв'язку зі здійсненням правосуддя у цивільних справах, – не єдина форма реалізації норми права. Наприклад малолітні діти, душевнохворі люди, які є суб'єктами права не можуть самостійно бути суб'єктами цивільних процесуальних правовідносин. Конкретний суб'єкт, особа завжди є суб'єктом права, але не завжди є учасником правовідносин. У той же час будь-який суб'єкт цивільних процесуальних правовідносини — це завжди суб'єкт права (без цього він просто не зміг би стати таким), але не всякий суб'єкт приватного права— учасник цивільних процесуальних правовідносин.

Суб'єкти приватного права – фізичні та/або юридичні особи, що створені та/або визнані в установленому нормами приватного права порядку, які здатні брати участь у приватноправових відносинах задля захисту власних інтересів, та, одночасно можуть бути суб'єктами публічно-правових відносин (наприклад, у разі звернення до суду, щодо вирішення спору у цивільному, сімейному, трудовому, житловому або земельному праві, та подання відповідної позовної заяви до суду, особа вступає у публічно-правові цивільні процесуальні відносини). Так само суб'єкт публічного права (наприклад, суд) може стати суб'єктом приватноправових відносин, вчиняючи цивільний правочин (наприклад, припинення трудового договору з працівником суду).

Тобто для того, щоб суб’єкт приватного права перетворився на суб'єкта цивільних процесуальних правовідносин, повинні з’явитися певні юридичні факти, які «запускають» в дію відповідну норму (норми) права, і вона вже, у свою чергу, покладає на даних суб'єктів юридичні обов'язки і надає їм юридичні права, роблячи їх тим самим учасниками правовідносини.

Як передбачено ч.1, ч.2 ст.4 ЦПК України, кожна особа має право в порядку, встановленому цим Кодексом, звернутися до суду за захистом своїх порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи законних інтересів, а, у випадках, встановлених законом, до суду можуть звертатися органи та особи, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб або державних чи суспільних інтересах.

Згідно ст.19 ЦПК України суди розглядають у порядку цивільного судочинства справи, що виникають з цивільних, земельних, трудових, сімейних, житлових та інших правовідносин, крім справ, розгляд яких здійснюється в порядку іншого судочинства. Крім того, суди розглядають у порядку цивільного судочинства також вимоги щодо реєстрації майна та майнових прав, інших реєстраційних дій, якщо такі вимоги є похідними від спору щодо такого майна або майнових прав, якщо цей спір підлягає розгляду в місцевому загальному суді і переданий на його розгляд з такими вимогами.

Суд розглядає справи не інакше як за зверненням особи, поданим відповідно до цього Кодексу, в межах заявлених нею вимог і на підставі доказів, поданих учасниками справи або витребуваних судом у передбачених ЦПК України випадках (ч.1 ст. 13 ЦПК України).

Кожна зі справ, які розглядаються в суді, має свої особливості та індивідуальні ознаки та характеризується самостійними підставами, предметом та змістом, нормативно-правовим актами, що регулюють спірні правовідношення, суб’єктивним складом, предметом доказування та колом засобів доказування, розміром

сплати судового збору та судових витрат, тощо. Проте, можна згрупавати відносно велику кількість спорів, вирішення яких залежить від застосування певних регулятивних норм, що входять в одну і ту ж галузь права або в один з інститутів цієї галузі, задля узагальнення аналогічного та правильного застосування цих норм з урахуванням певної специфіки процесуального характеру вирішення цивільних спорів в суді при необхідності.

Вказана процесуальна формула, що базується на співвідношенні матеріального і процесуального права, складається з наступних елементів:

1) правові норми, що підлягають застосуванню при вирішенні справи;

2) підсудність справи;

3) розмір ставки судового збору;

3) особи, які беруть участь у справі;

4) предмет доказування;

5) приблизний перелік необхідних доказів[405].[1]

При використанні запропонованої С.В. Васильєвим процесуальної формули до конкретної цивільної справи, необхідно ознайомитися з правовими позиціями Верховного Суду України та рекомендаційними роз'ясненнями Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ щодо застосування окремих норм цивільного законодавства.

У юридичній літературі вже упродовж багатьох років підкреслюється існування тісних зв'язків між цивільним процесуальним правом і галузями матеріального права. Ці зв'язки обумовлені єдністю початкових положень і спільністю завдань[406]. На думку М. С. Шакарян, цивільне процесуальне право служить формою примусового здійснення цивільних, сімейних, трудових,

[405] Васильєв С. В. Особливості розгляду окремих категорій цивільних справ: навчальний посібник. — Харків: Еспада, 2012. —20-39с.

[406] Гукасян Р. Е. Влияние материально-правовых отношений на форму процесса в исковом производстве //Вопросы теории и практики гражданского процесса. — Саратов, 1976; Курс советского гражданского процессуального права. Т. 1. — М.: Наука, 1981. — С. 65—69.

адміністративних та інших обов'язків, формою захисту суб'єктивних прав, коли приписи, що містяться в нормах матеріального права, не виконуються зобов'язаними особами добровільно[407].

«…під способом захисту суб'єктивних цивільних прав розуміють закріплені законом або договором матеріальні правові заходи примусового характеру, за допомогою яких проводиться поновлення (визнання) порушених (оспорюваних) прав. У зв'язку із цим особа може скористатися не любим, а цілком конкретним способом захисту свого права, визначеним законом…» (Ухвала ВССУ від 28.09.2016 року по справі № 634/623/15-ц (№ в ЄДРСРУ 61798664).

Особи, які беруть участь у справі. Особи, які беруть участь у справах позовного провадження, — це наділені самостійною юридичною заінтересованістю, спрямованою на розв'язання матеріально-правового спору між сторонами, суб'єкти цивільних процесуальних правовідносин, які, реалізуючи принцип змагальності цивільного судочинства, вчиняють у суді певні процесуальні дії, захищаючи в порядку позовного провадження належні їм права, свободи та інтереси або у випадках, встановлених законом, права, свободи та інтереси інших осіб[408].

У відповідності ст. 42 ЦПК України до складу осіб, які беруть участь у справі у справах позовного провадження відносяться сторони, треті особи, у наказному провадженні – заявник та боржник, у справах окремого провадження – заявник та заінтересовані особи.

Сторонами в цивільному процесі є особи, які беруть участь у справі, спір яких є предметом судового розгляду.

Характерні риси сторін у позовному провадженні такі:

1) сторони є суб'єктами спірних матеріально-правових (цивільних, сімейних, трудових і т. п.) правовідносин;

2) інтереси сторін протилежні одна одній;

[407] Гражданское процессуальное право России /Под ред. М. С. Шакарян. — М.: Былина, 1999. — С. 21.
[408] Бичкова С. С. Цивільний процесуальний правовий статус осіб, які беруть участь у справах позовного провадження: Монографія. — К.: Атіка, 2011. — С. 20.

3) процес у справі ведеться від імені і на користь сторін навіть у тому разі, якщо позивач особисто не звертається до суду з позовною заявою або сторони особисто не беруть участі у процесі;

4) сторони — суб'єкти процесуальної діяльності, яка забезпечується шляхом наділення їх широким комплексом процесуальних прав та обов'язків, необхідних для виконання ними процесуальних функцій;

5) на сторони розповсюджуються наслідки судового рішення. Тільки сторони можуть бути зобов'язані або уповноважені рішенням на здійснення конкретних дій по передачі і відповідно отриманню матеріальних благ, а також інших дій матеріально-правового характеру;

6) судові витрати покладаються на сторони.

Сторонами в цивільному процесі є позивач і відповідач (ч. 1 ст. 48 ЦПК України).

Позивач — особа, для захисту суб'єктивних прав і охоронюваних законом інтересів якої відкрито провадження у справі.

Відповідач — особа, що залучається судом до відповіді щодо вимоги, заявленої позивачем. За твердженням позивача, відповідач — особа, яка порушила або оспорює його суб'єктивне право або охоронюваний законом інтерес.

Перш ніж приступити до розгляду цивільної справи, необхідно визначити матеріально-правову норму, що регулює спірні відносини між позивачем та відповідачем. Для цього важливо встановити, чи має вимога позивача правовий характер. Якщо має, то з яких за своєю природою правовідносин вона випливає (цивільних, сімейних, трудових або ін.). Після цього необхідно точно визначити норму матеріального права, яка регулює спірні правовідносини. Ця правова норма і є, як правильно вважає В.М. Шерстюк, «моделью правовідносин, з яких виник спір» [409]. На основі ретельного аналізу

[409] Шерстюк В. М. Методика определения процессуальных особенностей рассмотрения и разрешения граждански дел /Гражданский процесс: наука и преподавание. — М.: ОАО «Издательский Дом «Городец», 2005. — С. 64

цієї норми треба вирішити низку важливих процесуальних питань, пов'язаних з розглядом і вирішенням цивільної справи.

На думку С.С. Бичкової взаємозв'язок матеріальних і процесуальних правовідносин полягає у тому, що підставою для виникнення цивільних процесуальних правовідносин, суб'єктами яких є сторони та суд, є порушення, невизнання чи оспорення певного права, свободи чи інтересу та спір, що випливає у зв'язку з цим із матеріальних правовідносин. При цьому матеріальні правовідносини є спірними та невизначеними. А процесуальні правовідносини чітко регламентовано та суворо визначено[410].

Виразом тісної взаємодії між цивільним процесуальним правом та іншими галузями права є «генетичні зв'язки»[411], що існують між суб'єктами цих правовідносин, оскільки суб'єкти матеріальних відносин стають суб'єктами процесуальних відносин. Тому на основі обраної моделі матеріальних правовідносин має бути визначений суб'єктивний склад цивільних правовідносин. Від норми матеріального права, що підлягає застосуванню, залежить специфіка вирішення питання про належні сторони, про місце, яке в процесі повинне займати та або інша особисто заінтересована особа[412].

Деякі процесуальні відносини у цивільному судочинстві складаються на підставі норм процесуального характеру, що включені у структуру матеріального законодавства. Іншими словами, процесуальні норми закріплені не тільки в ЦПК України, але і в актах матеріального права (ЦК, СК, КЗпП, ЖК та ін.), правильне застосування яких є безпосереднім завданням суду. За своїм змістом велика частина цих процесуальних правил регулює:

1) юрисдикцію;

2) склад осіб, які беруть участь у справі;

[410] Бичкова С. С. Цивільний процесуальний правовий статус осіб, які беруть участь у справах позовного провадження: Монографія. — К.: Атіка, 2011. — С. 103.

[411] Фархтдинов Я. Ф. Источники гражданского процессуального права Российской Федерации. Автореф. … дис. Доктора юрид. наук. — Екатеринбург, 2002. — С. 8—10.

[412] Громошина Н. А. Процессуальные особенности рассмотрения и разрешения дел о возмещении вреда, причиненного источником повышенной опасности: Автореф. дис. … канд. юрид. наук. — М., 1980. — С. 8.

3) особливості вимог (предмет і підстави позову), що пред'являються до суду;

4) особливості доказування по конкретних справах (предмет доказування, розподіл обов'язків по доказуванню, законні презумпції тощо).

Проблемною є частина процесуальних правил, які регулюють правосуб'ктність осіб, що беруть участь у деяких цивільних справах та особливості їх визначення судом.

Взагалі, під судовою практикою зазвичай розуміють ті положення (рішення) судів, які виробляються судами при розгляді певної категорії справ (наприклад, щодо встановлення батьківства, відшкодування шкоди, яка заподіяна джерелом підвищеної небезпеки тощо).

Рішення суду у конкретній справі мають обов'язкову силу лише для суб'єктів цієї справи і, звичайно, джерелом права вони не є. Джерелом права не можуть вважатися і узагальнення судової практики з певних категорій справ, позиції колегії в цивільних справах Верховного Суду України, Верховного Суду, судів апеляційної інстанції.

Водночас судова практика тісно пов'язана з джерелами права і має важливе значення в цивільному законодавстві.

По-перше, саме за допомогою судової практики встановлюється таке розуміння і тлумачення закону, яке розкриває його зміст і розвиває його положення.

По-друге, саме цивільна практика є вихідною базою для цивільного законодавства. Завдяки судовій практиці в нормативному порядку урегульовуються відносини, які до цього цивільним законодавством не регламентувалися. Так, ЦК 1963 р. не містив положень щодо відшкодування витрат, яких особа зазнала при веденні чужої справи без доручення. Але на практиці такі справи виникали, і суди змушені були їх вирішувати. Як наслідок цього в ЦК 2003 р. з'явилася окрема глава — гл. 79 «Вчинення дій в майнових інтересах іншої особи без її доручення».

По-третє, застосування цивільно-правових норм на практиці дозволяє з'ясувати, наскільки ефективною і повною є чинна норма, виявити прогалини, неточності, суперечності, які закладені в ній, усунути їх і цим самим удосконалити норму права[413].[3]

Особливості визначення суб'єктів (осіб), які можуть брати участь у справах про захист авторського права і суміжних прав. Відповідно до частини першої статті 41 Конституції України кожен має право володіти, користуватися і розпоряджатися своєю власністю, результатами своєї інтелектуальної, творчої діяльності.

Згідно зі ст. 418 Цивільного кодексу України особа має особисті немайнові права інтелектуальної власності та (або) майнові права інтелектуальної власності.

Право на судовий захист прав інтелектуальної власності є конституційним правом кожної особи (ст.55 Конституції України).

Вивчення судової практики у справах, що випливають з відносин, пов'язаних зі створенням і використанням об'єктів авторського права і суміжних прав, показало, що в судів виникають певні труднощі в застосуванні законодавства, яке регулює зазначені правовідносини.

З метою забезпечення правильного й однакового застосування судами законодавства про захист авторського права і суміжних прав Пленум Верховного Суду України Постановою Пленуму ВСУ № 5 від 04.06.2010р. «Про застосування судами норм законодавства у справах про захист авторського права і суміжних прав», роз'яснив, що у справах про захист авторського права і (або) суміжних прав позивачами є:

- автори творів, їх спадкоємці та особи, які набули права на твори відповідно до договору чи закону (суб'єкти авторського права);
- виконавці творів, їх спадкоємці та особи, які набули суміжні права відповідно до договору чи закону щодо виконань;

[413] Заіка Ю.О. Українське цивільне право. Навч. посіб. — К. Істина, 2005. — 312 с.

- виробники фонограм, їх спадкоємці (правонаступники) та особи, яким на законних підставах передано суміжні майнові права щодо фонограм;
- виробники відеограм, їх спадкоємці (правонаступники) та особи, яким на законних підставах передано суміжні майнові права щодо відеограм;
- організації мовлення та їх правонаступники (суб'єкти суміжних прав);
- інші заінтересовані особи мають право в разі смерті автора та за відсутності уповноваженої ним особи звернутися до суду з позовом про охорону недоторканності твору (частина друга статті 439 ЦК України).

Також цивільного процесуального статусу органів та осіб, яким законом надано право захищати права, свободи та інтереси інших осіб, у справах щодо захисту прав автора можуть набувати: Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, прокурор, Державна служба інтелектуальної власності, видавець організації колективного управління правами, державна організація «Українське агентство з авторських та суміжних прав» та ін.

Цивільний процесуальний статус осіб, які беруть участь у справах щодо захисту прав автора в порядку цивільного судочинства» визначено, що за характером юридичної заінтересованості у розгляді справи щодо захисту прав автора всіх осіб, які беруть у ній участь, можна класифікувати на:

1) осіб, які мають матеріально-правову заінтересованість у розгляді справи, що виявляється у їх прагненні домогтися для себе поновлення порушеного, оспорюваного чи невизнаного права, законного інтересу, тобто отримати певне майно, благо, встановити певний стан, обставини або, навпаки, не допустити їх порушення (сторони та треті особи, які заявляють самостійні вимоги щодо предмета спору);

2) осіб, які мають процесуальну заінтересованість у розгляді справи, що виявляється у їх прагненні досягти певного

процесуального результату у формі відповідного судового рішення, яке відповідає функціональному призначенню участі цього суб'єкта у розгляді та вирішенні цивільної справи (всі особи, які беруть участь у таких справах)[414].

Відповідно до статті 45 Закону України «Про авторське право і суміжні права» суб'єкти авторського права і суміжних прав можуть управляти своїми правами:

- особисто;
- через свого повіреного;
- через організацію колективного управління.

Згідно з підпунктом «г» частини першої статті 49 Закону України «Про авторське право і суміжні права» організації колективного управління повинні виконувати від імені суб'єктів авторського права і (або) суміжних прав і на основі одержаних від них повноважень, зокрема, функцію звертатися до суду за захистом прав суб'єктів авторського права і (або) суміжних прав відповідно до статутних повноважень та доручення цих суб'єктів. При цьому окреме доручення для представництва в суді не є обов'язковим. Разом з тим така організація, пред'явивши позов, не є позивачем, оскільки вона звертається до суду в порядку, передбаченому статтею 56 ЦПК України, за захистом прав суб'єктів авторського і (або) суміжних прав, а не своїх прав. Позивачем у таких випадках буде суб'єкт авторського права і (або) суміжних прав, на захист інтересів якого звернулася організація.

У випадку, якщо організація колективного управління звертається на захист прав фізичних осіб, такий спір розглядається в порядку цивільного судочинства. Якщо ж вона звертається на захист юридичних осіб, то, залежно від суб'єктного складу, спір розглядається в порядку господарського судочинства. При цьому відповідно до статті 20 ЦПК України не допускається об'єднання в

[414] Васильєв С. В. Особливості розгляду окремих категорій цивільних справ: навчальний посібник. — Харків: Еспада, 2012. —20-39с

одне провадження вимог, які підлягають розгляду за правилами різних видів судочинства.

Документами, які підтверджують право організації на звернення до суду за захистом авторського і (або) суміжних прав, є:

- свідоцтво про облік організації колективного управління;
- Статут;
- договір із суб'єктом авторського права і (або) суміжних прав на управління майновими правами на колективній основі;
- у певних випадках - договір з аналогічними іноземними організаціями, що управляють такими ж правами, чи довіреність.

Відповідно до статті 6 Закону України «Про авторське право і суміжні права», статті 496 ЦПК України іноземці, особи без громадянства, іноземні юридичні особи та міжнародні організації відповідно до міжнародних договорів мають однакові з фізичними і юридичними особами України права та обов'язки, передбачені цим Законом, за винятками, встановленими Конституцією України та законами України, а також міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України.

Якщо твір опубліковано анонімно чи під псевдонімом (за винятком, коли псевдонім однозначно ідентифікує автора), видавець твору (його ім'я чи назва мають бути зазначені на творі) вважається представником автора і має право захищати права останнього.

Це положення діє до того часу, поки автор твору не розкриє своє ім'я і не заявить про своє авторство (частина четверта статті 11 Закону України «Про авторське право і суміжні права»). У зв'язку з цим позов на захист прав такої особи як представник пред'являє видавець.

У таких випадках суд не вправі вимагати розкриття імені автора. Якщо автор не розкриває свого імені та не бере участі у справі, а видавець підпадає під визначення суб'єкта господарювання, а спір відповідає статті 20 ГПК України, то такий спір, залежно від суб'єктного складу, підлягає розгляду в порядку господарського судочинства.

Якщо автор такого твору не розкриє своє ім'я або не заявить про своє авторство до вирішення справи по суті, суд ухвалює рішення про задоволення позову на користь видавця, який у подальшому передає стягнуте за рішенням суду автору або іншій особі, якій належать авторські майнові права на відповідний твір.

Згідно зі статтею 14 Закону України «Про авторське право і суміжні права» особисті немайнові права автора не можуть бути передані (відчужені) іншим особам, вони охороняються безстроково.

Автор твору є належним позивачем за позовом про заборону дій щодо використання твору, що порушують його особисті немайнові права, незалежно від того, що майнові права передано (відчужено) (стаття 31 Закону України «Про авторське право і суміжні права») чи передано право на використання твору іншій особі (стаття 32 Закону України «Про авторське право і суміжні права»), якщо ця особа не здійснює захист цього права (стаття 52 Закону України «Про авторське право і суміжні права».

Разом з тим право на відшкодування збитків (майнової шкоди), або стягнення доходу, отриманого порушником внаслідок порушення ним авторського права, або виплату компенсації залишається за особою, якій у зазначених випадках передані (відчужені) майнові права чи передані виключні права на використання твору. Автор має право вимагати відшкодування моральної шкоди.

Належним відповідачем у справі про захист авторського права і (або) суміжних прав є особа, яка своїми діями порушила особисті немайнові чи майнові права суб'єктів авторського права і (або) суміжних прав.

Види порушень авторського права і (або) суміжних прав, зокрема, наведені в статтях 50 та 52 Закону України «Про авторське право і суміжні права».

Відповідно до статті 4 Закону України «Про видавничу справу» відносини у сфері видавничої справи регулюються, зокрема, Законом, згідно з яким видавець зобов'язаний дотримуватись норм авторського права (стаття 20 Закону України «Про видавничу справу»). Таким чином, здійснюючи видавничу діяльність, видавець, що надав виготовлювачу видавничої продукції оригінал-макет твору для його друку, буде належним відповідачем у разі порушення прав автора твору.

Виготовлювач видавничої продукції (типографія) здійснює лише технічні функції при виданні твору. Проте виготовлення без дозволу замовника додаткового тиражу видання не допускається (стаття 21 Закону «Про видавничу справу»). У разі, якщо виготовлювач видавничої продукції, наприклад, зі своєї ініціативи збільшив замовлений тираж твору чи виконав замовлення видавця без дозволу правоволодільця, він також має відповідати за порушення авторського права. Таку ж відповідальність виготовлювач несе за інші дії, зазначені в статті 21 Закону «Про видавничу справу».

Як співвідповідачі можуть залучатися кілька осіб, які, залежно від характеру порушення майнових прав суб'єкта авторського права і (або) суміжних прав, несуть солідарну або часткову відповідальність.

Відповідно до частини третьої статті 12 ЦПК України кожна сторона повинна довести ті обставини, які мають значення для справи і на які вона посилається як на підставу своїх вимог або заперечень, крім випадків, встановлених цим Кодексом. При цьому порушником авторських і (або) суміжних прав можуть бути будь-які учасники цивільних відносин, що визначені в статті 2 ЦК України, які своїми діями (бездіяльністю) порушують особисті немайнові і (або) майнові права суб'єктів авторських прав і (або) суміжних прав.

У зв’язку з цим, майнова відповідальність за порушення авторського права і (або) суміжних прав настає за наявності певних, установлених законом, умов:

- факту протиправної поведінки особи (наприклад, вчинення дій, передбачених статтями 50 та 52 Закону України «Про авторське право і суміжні права»);
- шкоди, завданої суб’єкту авторського права і (або) суміжних прав;
- причинно-наслідкового зв’язку між завданою шкодою та протиправною поведінкою особи;
- вини особи, яка завдала шкоди.

Позивач повинен довести факт наявності в нього авторського права і (або) суміжних прав, факт порушення його прав відповідачем або загрозу такому порушенню, розмір шкоди (за винятком вимоги виплати компенсації), якщо вона завдана, та причинно-наслідковий зв’язок між завданою шкодою і діями відповідача. При цьому суду слід виходити із наявності матеріально-правової презумпції авторства (частина перша статті 435 ЦК України, стаття 11 Закону України «Про авторське право і суміжні права»). Зокрема, первинним суб'єктом, якому належить авторське право, є автор твору. За відсутності доказів іншого автором твору вважається особа, зазначена як автор на оригіналі або примірнику твору (презумпція авторства). Це положення застосовується також у разі опублікування твору під псевдонімом, який ідентифікує автора.

Відповідач, який заперечує проти позову, зобов’язаний довести виконання вимог Закону України «Про авторське право і суміжні права» при використанні ним об’єкту авторського права і (або) суміжних прав, а також спростувати передбачену цивільним законодавством презумпцію винного завдання шкоди (статті 614 та 1166 ЦК України).

Особливості визначення суб’єктів (осіб), які можуть брати участь у справах про визнання правочинів недійсними. Визначення заінтересованості в разі пред’явлення позову про недійсність

правочину передбачено зокрема ч. 3 ст. 215 ЦК України (пункти 5, 15, 26 Постанови Пленуму ВСУ від 06 листопада 2009 року № 9 «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними»).

Згідно з ч. 3 ст. 215 ЦК України, якщо недійсність правочину прямо не встановлена законом, але одна із сторін або інша заінтересована особа заперечує його дійсність на підставах, встановлених законом, такий правочин може бути визнаний судом недійсним (оспорюваний правочин).

Відповідно до ч. 5 ст. 216 ЦК України вимога про застосування наслідків недійсності нікчемного правочину може бути пред'явлена будь-якою заінтересованою особою.

Зі змісту цих статей вбачається, що заперечувати дійсність правочину в судовому порядку вправі одна із сторін договору або інша заінтересована особа. ЦК не містить визначення поняття «заінтересована особа», тобто залишає його оціночним. Як правило заінтересованою особою є будь-яка особа, яка має конкретний майновий інтерес в оспорюваному договорі. Така особа, яка звертається до суду з позовом про визнання договору недійсним, повинна довести конкретні факти порушення її майнових прав та інтересів.

У зв'язку з цим виділяють декілька критеріїв визначення заінтересованості позивача в оспорюваному договорі:

1) права і законні інтереси заінтересованої особи безпосередньо порушені договором;

2) у результаті визнання договору недійсним майнові інтереси заінтересованої особи будуть відновлені;

3) заінтересована особа отримує що-небудь в результаті проведення реституції (права, майно).

Разом з тим у контексті недійсності правочинів таке поняття застосовується і в інших статтях.

Наприклад, відповідно до ч. 2 ст. 1257 ЦК України, за позовом заінтересованої особи суд визнає заповіт недійсним, якщо буде

встановлено, що волевиявлення заповідача не було вільним і не відповідало його волі.

У ч. 1 ст. 225 ЦК України використовується поняття «інші особи, чиї цивільні права та інтереси порушені».

В окремих випадках ЦК України конкретно вказує, яка саме заінтересована особа вправі оспорювати правочин, у якому вона не є стороною.

Наприклад,

- правочин, укладений без згоди піклувальника, може бути визнаний недійсним за позовом піклувальника (ч. 2 ст. 223 ЦК України);
- опікун вправі оспорювати в судовому порядку правочин недієздатної особи (ч. 2 ст. 225 ЦК України);
- правочин щодо розпорядження спільним майном, вчинений одним із співвласників, може бути визнаний судом недійсним за позовом іншого співвласника в разі відсутності у співвласника, який вчинив правочин, необхідних повноважень (ч. 4 ст. 369 ЦК України).

Вказівка в ч. 3 ст. 215 ЦК України на те, що правочин може бути визнаний судом недійсним не лише за позовом однієї із сторін договору, а й за позовом заінтересованої особи, стосується тих випадків, коли заінтересована особа домагається відновлення порушеного договором її права, не вимагаючи повернення їй переданого на виконання цього договору майна, а вимагаючи повернути сторони договору до первісного стану.

Наприклад, Самарський районний суд м. Дніпропетровська, встановивши, що позивач не є стороною договору купівлі-продажу домоволодіння, жодних законних прав у разі встановлення нікчемності правочину і застосування наслідків його недійсності у нього не виникне, обґрунтовано виходив із того, що він не є заінтересованою особою та відмовив у позові з цих підстав (справа № 206/1392/14-ц) .

На практиці, у справах про визнання правочину недійсним, проблемним також є питання залучення належного відповідача, Як

правило, належним відповідачем є особа, яка оспорює права позивача або яка має власні права та інтереси на предмет спору.

Неоднаковою є практика вирішення судами питання щодо процесуального статусу нотаріуса у справах про визнання недійсними нотаріально посвідчених договорів. У п. 26 ППВСУ № 9 зазначено: «Особами, які беруть участь у справі про визнання правочину недійсним, є насамперед сторони правочину. Нотаріуси, що посвідчували правочини, залучаються до участі у справі як треті особи, які не заявляють самостійних вимог щодо предмета спору, якщо позивач обґрунтовує недійсність правочину посиланням на неправомірні дії нотаріуса».

Особливості визначення суб'єктів (осіб), які можуть брати участь у справах про визнання правочину недійсним. Правовідносини між сторонами у спорах щодо визнання правочинів недійсними регулюються зокрема ст.ст. 202—236 ЦК України. З огляду на складність питань про недійсність правочинів і з метою правильного та однакового застосування судами норм матеріального права Пленум Верховного Суду України 06 листопада 2009 року прийняв постанову № 9 «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними», в якій надав роз'яснення щодо застосування судами законодавства при розгляді цивільних справ про визнання правочинів недійсними. Позивачами у таких справах можуть бути:

- сторона правочину або третя особа, яким завдано збитків та моральної шкоди (ч. 2 ст. 216 ЦК України);
- батьки (усиновлювачі) малолітньої особи (ст. 221 ЦК України);
- батьки (усиновлювачі), піклувальники неповнолітньої особи (ст. 222 ЦК України);
- піклувальники особи, цивільна дієздатність якої обмежена (ст. 223 ЦК України);
- органи опіки та піклування (ст. 224 ЦК України);

- правочин, який дієздатна фізична особа вчинила у момент, коли вона не усвідомлювала значення своїх дій та (або) не могла керувати ними, може бути визнаний судом недійсним за позовом цієї особи, а в разі її смерті — за позовом інших осіб, чиї цивільні права або інтереси порушені (ч. 1 ст. 225 ЦК України);

- у разі наступного визнання фізичної особи, яка вчинила правочин, недієздатною позов про визнання правочину недійсним може пред'явити її опікун (ч. 2 ст. 225 ЦК України).

У свою чергу Відповідачами можуть бути:

- винна сторона, яка вчинила недійсний правочин (наприклад, сторона, яка застосувала обман (ч. 2 ст. 230 ЦК України);

- винна сторона (інша особа), яка застосувала фізичний або психічний тиск до другої сторони (ч. 2 ст. 231 ЦК України).

Вимоги про визнання оспорюваного правочину недійсним і застосування наслідків його недійсності, про застосування наслідків недійсності нікчемного правочину розглядаються у позовному провадженні в порядку цивільного судочинства відповідно до вимог ст. 19 ЦПК України. За цими ж правилами розглядаються зазначені вимоги і в разі, якщо стороною правочину є суб'єкт владних повноважень, крім вимог про визнання недійсним адміністративного договору (п. 6 постанови Пленуму Верховного Суду України № 9 від 06.11.2009 р. «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними»).

Особливості визначення суб'єктів (осіб), які можуть брати участь у справах наказного провадження. Захист права у наказному провадженні може мати місце за наявності безспірної вимоги стягувача, що підтверджується належно оформленими письмовими документами. У такому випадку немає потреби порушувати процесуально складне та тривале за часом позовне провадження, достатньо короткого та спрощеного наказного провадження, що відповідає інтересам як кредитора (стягувача), так і суду.

Інститут наказного провадження відповідає міжнародним принципам здійснення справедливого та ефективного правосуддя і забезпечення прав людини. Зокрема, у Рекомендації № R (81) 7 від 14 травня 1981 р. Комітету міністрів Ради Європи державам-членам щодо шляхів спрощення доступу до правосуддя та Рекомендації № R (84) 5 від 28 лютого 1984 р. щодо принципів цивільного судочинства з метою вдосконалення судової системи визначено, що для справ, пов'язаних з безспірним правом, повинні бути передбачені спеціальні правила для прискорення розгляду справи.

Наказне провадження є ефективним засобом вирішення безспірних справ і нині все частіше застосовується судами.

Сторонами у наказному провадженні за термінологією ЦПК України є стяувач (заявник) і боржник.

Стягувач може брати участь у наказному провадженні через представника. У такому випадку до заяви про видачу судового наказу повинно бути додано документ, що підтверджує повноваження представника (ч.ч. 1, 3 ст.163 ЦПК України).

Розділ II ЦПК України не містить положення щодо можливості для боржника діяти через представника. Однак відсутність такої норми не слід розуміти як неприпустимість участі представника боржника. Оскільки наказне провадження є різновидом цивільного судочинства, то на нього поширюються норми статей розд. I «Загальні положення». У ч. 1 ст. 58 ЦПК України встановлено, що сторона, третя особа, особа, яка відповідно до закону захищає права, свободи чи інтереси інших осіб, а також заявники та інші заінтересовані особи в справах окремого провадження (крім справ про усиновлення) можуть брати участь у цивільній справі особисто або через представника. Питання представництва у наказному провадження регулюються також загальними положеннями статей 56,57, 59-62, 64 ЦПК України.

Особливості визначення суб'єктів (осіб), які можуть брати участь у справах пов'язаних з правами дитини. У сучасних правових системах дитина однозначно вважається суб'єктом права та має

значний обсяг прав. На міжнародному рівні розробляються і приймаються міжнародно-правові акти, присвячені правам дитини та їх належній реалізації, й Україна є учасницею низки таких договорів. Однак безспірним залишається той факт, що дитина є найбільш вразливою стороною в будь-яких конфліктних сімейних правовідносинах, і саме на її долю випадає найбільше страждань та втрат. У випадку коли дитина не проживає в сім'ї і батьки з якихось причин не опікуються її долею, вона фактично позбавлена можливості правового захисту своїх прав та інтересів, оскільки не має представника за законом. Для забезпечення відповідної системи захисту, а також для опіки над дитиною та для її виховання створюється державна система влаштування дітей, позбавлених батьківського піклування.

Згідно з міжнародними та національними правовими нормами до прав дитини належить, зокрема, право на врахування її думки щодо питань, які стосуються її життя. Зокрема, відповідно до положень ст. 12 ч. І Конвенції ООН від 20 листопада 1989 р. «Про права дитини» (ратифікована Україною 27 лютого 1991 р.), держави-учасниці забезпечують дитині, здатній сформулювати власні погляди, право вільно висловлювати ці погляди з усіх питань, що стосуються дитини, причому поглядам дитини приділяється належна увага згідно з її віком і зрілістю. З цією метою дитині, зокрема, надається можливість бути заслуханою в ході будь-якого судового чи адміністративного розгляду, що стосується дитини, безпосередньо або через представника чи відповідний орган у порядку, передбаченому процесуальними нормами національного законодавства.

У вітчизняному законодавстві теж закріплено відповідні положення; зокрема, згідно з положеннями ст. 171 Сімейного кодексу України (далі — СК України) думка дитини має бути врахована при вирішенні питань, що стосуються її життя. Нормами ст. 218 СК України спеціально встановлено положення щодо згоди дитини на усиновлення. Таким чином, думка дитини має бути з'ясована і

врахована судом при розгляді всіх категорій справ. Законодавство, зокрема СК України, не містить чіткої вказівки на вік, починаючи з якого думка дитини має враховуватися. Натомість щодо згоди дитини на усиновлення положеннями ч. 1 ст. 218 СК України встановлено, що для усиновлення дитини потрібна її згода, якщо вона досягла такого віку та рівня розвитку, що може її висловити. Згода дитини на її усиновлення дається у формі, яка відповідає її вікові та стану здоров'я. Відповідно до ч. 3 зазначеної статті усиновлення провадиться без згоди дитини, якщо вона у зв'язку з віком або станом здоров'я не усвідомлює факту усиновлення. Тобто законодавчо встановлено не ті умови, за яких думка дитини повинна бути врахована, а ті, за яких згода дитини не вимагається: відповідний вік, стан розвитку та здоров'я. Відповідні положення законодавства не завжди суди враховують.

Згідно із ч. 3 ст. 171 СК України суд має право постановити рішення всупереч думці дитини, якщо цього вимагають її інтереси (за винятком справ про усиновлення). Однак це не звільняє суд від необхідності з'ясувати думку дитини.

Особливості визначення суб'єктів (осіб), які можуть брати участь у справах про позбавлення батьківських прав. Статтею 165 СК України визначено перелік осіб, які мають право на звернення до суду з позовом про позбавлення батьківських прав. Такими особами є:

1) один із батьків, опікун, піклувальник, особа, в сім'ї якої проживає дитина;

2) заклад охорони здоров'я, навчальний або інший дитячий заклад, у якому вона перебуває;

3) орган опіки та піклування;

4) прокурор;

5) сама дитина, яка досягла чотирнадцяти років.

У судовій практиці трапляються випадки розгляду справ за позовами осіб, які відповідно до закону не наділені правом такого звернення. Суди перевіряють чи належить позивач до кола осіб, які

мають право звертатися до суду з позовом про позбавлення батьківських прав, і якщо позивач таких прав не має, повертають заяву позивачу на підставі п. 1 ч. 4 ст. 185 ЦПК України.

Зафіксовано випадки звернення до суду з позовом про позбавлення батьківських прав родичів, які не зазначені в ст. 165 СК України як особи, котрі мають право на подання такого позову. Також згідно з ч. 2 ст. 258 СК України та ч. 2 ст. 262 СК України баба, дід, сестра, брат, мачуха, вітчим мають право звернутися за захистом прав та інтересів малолітніх, неповнолітніх та повнолітніх непрацездатних осіб (внуків тощо) до органу опіки та піклування або до суду без спеціальних на те повноважень.

Згідно із ч. 4 ст. 19 СК України участь органу опіки та піклування при розгляді справ щодо позбавлення батьківських справ є обов'язковою.

Відповідно до положень ст. 19 СК України орган опіки та піклування подає до суду письмовий висновок щодо вирішення спору на підставі відомостей, одержаних у результаті обстеження умов проживання дитини, батьків, інших осіб, які бажають проживати з дитиною, брати участь у її вихованні, а також на підставі інших документів, які стосуються справи. Суд може не погодитися з висновком органу опіки та піклування, якщо він є недостатньо обґрунтованим, суперечить інтересам дитини.

Особливості визначення суб'єктів (осіб), які можуть брати участь у справах про усиновлення. Визначені ст. 211 СК України особи, які можуть бути усиновлювачами, при зверненні до суду набувають статусу заявника. Заявниками у справах зазначеної категорії можуть бути громадяни України та іноземці (ст. 283 СК України).

Відповідно до ст. 211 СК України усиновлювачем дитини може бути дієздатна особа віком не молодша двадцяти одного року, за винятком, коли усиновлювач є родичем дитини (ч. 1 ст. 211 СК України). Різниця у віці між усиновлювачем та дитиною, яку він

бажає усиновити, повинна бути не менш як п’ятнадцять років (абз. 1 ч. 2 ст. 211 СК України).

Можливість заявника бути усиновлювачем має підтверджуватися медичним висновком про стан його здоров’я. Деякі суди при розгляді справ про усиновлення приймали заяви та документи про стан здоров’я, які не відповідають вимогам п. 22 Порядку, що передбачає подання не будь-якого документа про стан здоров’я особи заявника, а саме медичного висновку, складеного за формою згідно з Додатком № 3. Також при підтвердженні стану здоров’я дитини суди приймали до розгляду заяви про усиновлення, до яких додані не медичні висновки про стан здоров’я, фізичний та розумовий розвиток дитини за формою згідно з Додатком № 2 Порядку, а довідки про диспансерний огляд.

Відповідно до ч. 1 ст. 312 ЦПК України заінтересованою особою у справах про усиновлення є орган опіки та піклування, а у справах, провадження в яких відкрито за заявами іноземців, — уповноважений орган виконавчої влади.

Передбачений ст. 215 СК України облік осіб, які бажають усиновити дитину, ведеться відділами та управліннями районних, районних у містах Києві та Севастополі державних адміністрацій, виконавчих комітетів міських, районних у містах рад, на які покладається безпосереднє ведення справ щодо опіки та піклування, Міністерством у справах молоді, сім’ї та гендерної політики Автономної Республіки Крим, службами у справах неповнолітніх обласних, Київської та Севастопольської міських державних адміністрацій, а також центральним органом виконавчої влади, до повноважень якого належать питання усиновлення та захисту прав дітей у порядку, встановленому КМУ.

В окремих справах про усиновлення деякі заявники як заінтересовану особу помилково зазначали опікунську раду. Поняття «орган опіки та піклування» та «опікунська рада» не тотожні. Пунктом 1.6 Правил опіки та піклування визначено, що опікунські ради, до складу яких входять депутати, представники місцевих

органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування і громадськості, створюються при органах опіки та піклування для допомоги в їх роботі та мають дорадчі функції. Безпосередньо на опікунську раду законом не покладено державно-владні повноваження. З огляду на викладене опікунська рада не належить до органів, які правомочні вирішувати питання щодо надання висновку про доцільність усиновлення.

Окрім органу опіки та піклування як заінтересованих осіб, у справах про усиновлення суди нерідко залучають державні органи реєстрації актів цивільного стану, що не є заінтересованими особами, і не включають їх до кола осіб, в яких є правовий інтерес, пов'язаний з розглядом такої справи.

Заінтересованими особами у справі про усиновлення можуть бути не лише органи опіки та піклування, органи виконавчої влади, а й залежно від обставин справніші особи один із подружжя, опікун, піклувальник, дитячий заклад, який надає згоду на усиновлення, тощо.

Іншими особами, які беруть участь у справах про усиновлення, можуть бути відповідно до ст. 56 ЦПК України органи та особи, яким законом надано право захищати права, свободи та інтереси інших осіб, у тому числі прокурор.

Органи державної влади та органи місцевого самоврядування можуть бути залучені судом до участі у справі про усиновлення або взяти участь у справі за своєю ініціативою для подання висновків на виконання своїх повноважень. Участь зазначених органів у цивільному процесі в таких справах для подання висновку у справі є обов'язковою, зокрема, якщо суд визнає це за необхідне.

Згідно зі ст. 45 ЦПК України суд сприяє створенню належних умов для здійснення малолітньою або неповнолітньою особою її прав, визначених законом та передбачених міжнародним договором, згода на обов'язковість якого надана Верховною Радою України.

Таким сприянням може бути залучення прокурора відповідно до ст. 56 ЦПК до участі у справі про усиновлення для надання

висновку, про що роз'яснюється у п. 2 постанови Пленуму Верховного Суду України від 30 березня 2007 р. № 3 «Про практику застосування судами законодавства при розгляді справ про усиновлення і про позбавлення та поновлення батьківських прав» (зі змінами, внесеними згідно з постановою Пленуму Верховного Суду України від 19 грудня 2008 р. № 20).

Особливості визначення суб'єктів (осіб), які можуть брати участь у справах про розкриття банками інформації, яка містить банківську таємницю, щодо юридичних та фізичних осіб. На сьогодні правовий режим банківської таємниці в Україні визначається Цивільним кодексом України, а також Законом України від 7 грудня 2000 р. № 2121-III «Про банки і банківську діяльність» (Закон № 2121-III). У цьому Законі дано визначення поняття «банківська таємниця», встановлено механізм збереження та порядок її розкриття. Основними суб'єктами права на банківську таємницю є її власники та утримувачі.

Згідно зі ст. 1076 ЦК України банк гарантує таємницю банківського рахунка, операцій за рахунком і відомостей про клієнта. Відомості про операції та рахунки можуть бути надані тільки самим клієнтам або їхнім представникам. Іншим особам, у тому числі органам державної влади, їхнім посадовим і службовим особам, такі відомості можуть бути надані виключно у випадках та в порядку, встановлених Законом України «Про банки і банківську діяльність». У цьому Законі питанням банківської таємниці та конфіденційності інформації присвячена гл. 10.

Зокрема, у ст. 60 цього Закону поняття «банківська таємниця» визначено як інформація щодо діяльності та фінансового стану клієнта, яка стала відомою банку в процесі обслуговування клієнта та взаємовіднсин з ним чи третім особам при наданні послуг банку і розголошення якої може завдати матеріальну чи моральну шкоди клієнту.

Крім того, банківською таємницею є й інформація, яка залишилась у банку після смерті особи, оскільки згідно з ч. 3 ст. 62

Закону України «Про банки і банківську діяльність» довідки по рахунках (вкладах) у разі смерті їх власників надаються банком особам, зазначеним власником рахунку (вкладу) в заповідальному розпорядженні банку, державним нотаріальним конторам або приватним нотаріусам, іноземним консульським установам у справах спадщини за рахунками (вкладами) померлих власників рахунків (вкладів).

До банківської таємниці належить й інформація про клієнтів іншого банку, навіть якщо їх імена зазначені у документах, угодах та операціях клієнта, оскільки ч. 4 ст. 62 Закону України «Про банки і банківську діяльність»банку заборонено надавати таку інформацію.

Системний аналіз відповідного законодавства свідчить про те, що перелік відомостей, які становлять банківську таємницю, можна доповнити такими положеннями:

- персональними даними про діючих клієнтів банку, отриманими банком офіційно;

- відомостями про майно, яке перебуває на зберіганні в банку (про власника майна, перелік майна та його вартість, про види банківського збереження);

- інформацією про осіб, які хотіли стати клієнтами банку, але за наявності певних причин ними не стали; інформацією про клієнтів, які вже припинили свої відносини з банком.

Правова охорона прав власника банківської таємниці починається з моменту укладення в письмовій формі договору між клієнтом — з одного боку, та банківською установою — з іншого.

У Законі України «Про банки і банківську діяльність» чітко не визначено, хто є власником банківської таємниці, а хто — утримувачем. Проте з урахуванням системно-логічного аналізу законодавства можна навести такі визначення:

- власник банківської таємниці — це клієнт банку, тобто фізична чи юридична особа, яка в процесі співпраці з банківською установою надала їй відомості, що можуть становити банківську таємницю;

- утримувач банківської таємниці — це особа, яка при виконанні своїх службових обов'язків отримує відомості, що становлять банківську таємницю. До утримувачів можна віднести: Національний банк України, банки та органи державної влади, перелік яких зазначено в пунктах 2—6 ч. 1 ст. 62 Закону України «Про банки і банківську діяльність». Цей перелік є вичерпним і може бути змінений лише на підставі закону.

Особи, винні в порушенні порядку розкриття та використання банківської таємниці, несуть відповідальність згідно із законами України.

Особливості визначення суб'єктів (осіб), які можуть брати участь у цивільних справах, що виникають з кредитних правовідносин. Правова природа кредитних правовідносин урегульована в нормах цивільно-правового зобов'язального інституту «Позика. Кредит. Банківський вклад» (гл. 71 Цивільного кодексу України), Закону України від 7 грудня 2000 р. «Про банки і банківську діяльність» № 2121-III та інших відповідних правових актах. Зокрема, у Законі України від 28 грудня 1994 р. № 334/94-ВР «Про оподаткування прибутку підприємств» вперше визначено поняття «кредитна операція», «товарний кредит», «комерційний кредит» та «фінансовий кредит».

Предметом кредитного договору є лише грошові кошти на відміну від договору позики.

Відповідно до ст. 47 Закону України «Про банки і банківську діяльність» операції, визначені пунктами 1—3 ч. 1 цієї статті (у тому числі розміщення залучених коштів від свого імені, на власних умовах та на власний ризик), належать до виключно банківських операцій, здійснювати які дозволяється тільки юридичним особам, які мають банківську ліцензію. Зважаючи на вищенаведене, дійдемо висновку, що кредитування здійснює саме банк, який отримав відповідну ліцензію, а не його структурні одиниці (відділення, філії). Проте, якщо структурній одиниці надано відповідні повноваження (згідно з положенням, статутом, довіреністю), то вона має право

укладати кредитні договори від імені банку. Стороною за договором у таких випадках є банк, а не його структурна одиниця. І саме банк (а не його структурна одиниця) має бути стороною у справі.

Кредитодавцем можуть бути також страхові організації та кредитні спілки, проте вони з огляду на особливості їх правового статусу не мають права переводити борг чи відступати правові вимоги за кредитним договором.

Позичальником за кредитним договором може бути будь-яка фізична чи юридична особа, яка володіє правосуб'єктністю.

Згідно зі статтями 553, 554 ЦК України за договором поруки поручитель поручається перед кредитором боржника за невиконання ним свого обов'язку, а у разі порушення такого зобов'язання боржник і поручитель відповідають перед кредитором як солідарні боржники, якщо договором поруки не встановлено додаткову (субсидіарну) відповідальність поручителя. Якщо боржник помер, то в силу ст. 1282 ЦК України спадкоємці зобов'язані задовольнити вимоги кредитора повністю, але в межах вартості майна, одержаного у спадщину. Таким чином, спадкоємці боржника за умови прийняття спадщини є боржниками перед кредитором в межах вартості майна, одержаного в спадщину.

За наявності кредитного договору та договору поруки поручитель приймає на себе зобов'язання відповідати за виконання кредитного договору за боржника, а також за будь-якого боржника в разі переводу боргу чи смерті боржника (якщо таке зазначено в договорі поруки).

При цьому, коли в договорі поруки є умова про згоду поручителя відповідати за нового боржника, то поручитель є відповідальним за виконання зобов'язання спадкоємцями (ч. 3 ст. 559 ЦК України).

Відповідно до ст. 523 ЦК України порука або застава, встановлена іншою особою, припиняється після заміни боржника, якщо поручитель або заставодавець не погодився забезпечувати виконання зобов'язання новим боржником.

Потрібно також враховувати, що за ст. 607 ЦК України зобов'язання припиняється неможливістю його виконання у зв'язку з обставиною, за яку жодна із сторін не відповідає.

У зв'язку з цим, враховуючи, що спадкоємці відповідають за борги спадкодавця в межах вартості майна, одержаного в спадщину, то за відсутності чи недостатності спадкового майна кредитне зобов'язання припиняється неможливістю виконання чи недостатністю спадкового майна.

Це означає, що в силу ч. 1 ст. 559 ЦК України порука припиняється з припиненням забезпеченого нею зобов'язання. Тобто порука припиняється в тій частині, в якій припиняється забезпечене нею кредитне зобов'язання, і поручитель солідарно зі спадкодавцями відповідає перед кредитором в межах вартості спадкового майна.

Отже, у разі смерті боржника за основним зобов'язанням, яке забезпечене договором поруки, за наявності правонаступника, який прийняв спадщину, необхідна згода поручителя відповідати за нового боржника, якщо договір поруки не містить як умову згоду поручителя відповідати за виконання зобов'язання перед будь-яким новим боржником у випадку переводу боргу за основним зобов'язанням.

Відповідно, за відсутності в договорі поруки згоди поручителя відповідати за правонаступника боржника у випадку невиконання чи неналежного виконання ним основного зобов'язання чи будь-якої іншої особи, покладення на нього такого обов'язку є неправомірним.

Отже, обставинами, які мають юридичне значення для правильного вирішення спору між кредитором, спадкоємцем і поручителем про стягнення заборгованості за кредитним договором у випадку смерті боржника є:

- прийняття спадкоємцями спадщини;
- наявність та розмір спадкового майна;
- згода поручителя відповідати перед кредитором за будь-якого нового боржника;
- невиконання чи неналежне виконання позичальником зобов'язань за кредитним договором;

- пред'явлення позову до поручителя в межах строку, визначеного законодавством (ст. 1281 ЦК України).

Особливості визначення суб'єктів (осіб), які можуть брати участь у цивільних справах про захист прав споживачів. Відносини між споживачами товарів, робіт і послуг та виробниками і продавцями товарів, виконавцями робіт і надавачами послуг різних форм власності регулює Закон України від 12 травня 1991 р. № 1023-XII «Про захист прав споживачів». Зазначеним Законом встановлено права споживачів, а також визначено механізм їх захисту та основи реалізації державної політики у сфері захисту прав споживачів.

Відповідно до Закону України «Про захист прав споживачів» правом на звернення до суду за захистом прав конкретного споживача володіють:

1) сам споживач (ст. 3);

2) Державний комітет України у справах захисту прав споживачів, його органи в Республіці Крим, областях, містах Києві і Севастополі (ст. 5);

3) органи місцевого самоврядування;

4) громадські організації споживачів (ст. 26).

Ураховуючи зазначене, судовий захист прав споживачів здійснюється загальними судами за правилами цивільного судочинства в порядку позовного провадження за позовами фізичних осіб – споживачів товарів, робіт і послуг .

Згідно з п. 22 ст. 1 Закону України «Про захист прав споживачів» споживачем є фізична особа, яка придбаває, замовляє, використовує або має намір придбати чи замовити продукцію для особистих потреб, безпосередньо не пов'язаних з підприємницькою діяльністю або виконанням обов'язків найманого працівника.

Відповідно, якщо громадянин (покупець, замовник) у правовідносинах виступає як підприємець, або фактично використовував придбаний чи замовлений товар у підприємницькій діяльності або як найманий працівник, то на його відносини з

продавцем Закон України «Про захист прав споживачів» не поширюється.

При цьому Закон України «Про захист прав споживачів» не містить критеріїв розмежування використання товару для особистих потреб із використанням його у підприємницькій діяльності чи виконання обов'язків найманого працівника. Непоодинокими є випадки, коли суб'єкт підприємницької діяльності придбавав товар з метою майбутнього використання у підприємницькій діяльності, але через певні обставини фактично використовував для власних побутових потреб, або навпаки. Тому при вирішені питання про можливість застосування до спірних правовідносин положень Закону України «Про захист прав споживачів» необхідно з'ясовувати, для яких цілей використовується придбана продукція: особистих потреб фізичної особи чи її використання пов'язане із підприємницькою діяльністю фізичної особи – суб'єкта підприємницької діяльності.

З метою забезпечення правильності рішень, які виносять суди, здійснюється узагальнення судової практики, чим досягається її єдність в однорідних справах.

Наприклад,

Позивачем у справах про відшкодування моральної шкоди може виступати та фізична чи юридична особа, права якої були безпосередньо порушені протиправними діями (бездіяльністю) інших осіб(п. 7 постанови Пленуму Верховного Суду України № 4 від 31.03.1995 р. «Про судову практику в справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди»);

Відповідач — особа, що залучається судом до відповіді щодо вимоги, заявленої позивачем. За твердженням позивача, відповідач — особа, яка порушила або оспорює його суб'єктивне право або охоронюваний законом інтерес. Належним відповідачем у справі про захист авторського права і (або) суміжних прав є особа, яка своїми діями порушила особисті немайнові чи майнові права суб'єктів авторського права і (або) суміжних прав (п. 11 постанови Пленуму Верховного Суду України № 5 від 04.06.2010 р. «Про застосування

судами норм законодавства у справах про захист авторського права і суміжних прав»);

Відповідачами у справі про захист гідності, честі чи ділової репутації є фізична або юридична особа, яка поширила недостовірну інформацію, а також автор цієї інформації. Якщо позов пред'явлено про спростування інформації, опублікованої в засобах масової інформації, то належними відповідачами є автор і редакція відповідного засобу масової інформації чи інша установа, що виконує її функції, оскільки згідно зі ст. 21 Закону про пресу редакція або інша установа, яка виконує її функції, здійснює підготовку та випуск у світ друкованого засобу масової інформації. У разі, коли редакція друкованого засобу масової інформації не має статусу юридичної особи, належним відповідачем є юридична особа, структурним підрозділом якої є редакція. Якщо редакція не є структурним підрозділом юридичної особи, то належним відповідачем виступає засновник друкованого засобу масової інформації. У випадку, коли інформація була поширена у засобі масової інформації з посиланням на особу, яка є джерелом такої інформації, ця особа також є належним відповідачем. При опублікуванні чи іншому поширенні оспорюваної інформації без зазначення автора (наприклад, у редакційній статті) відповідачем у справі має бути орган, що здійснив випуск засобу масової інформації (п. 9 постанови Пленуму Верховного Суду України № 1 від 27.02.2009 р. «Про судову практику у справах про захист гідності та честі фізичної особи, а також ділової репутації фізичної та юридичної особи»);

Відповідачем у випадку поширення інформації, яку подає посадова чи службова особа при виконанні своїх посадових (службових) обов'язків, зокрема при підписанні характеристики тощо, є юридична особа, в якій вона працює. Враховуючи, що розгляд справи може вплинути на права та обов'язки цієї особи, остання може бути залучена до участі у справі в порядку, передбаченому статтею 36 ЦПК (п. 11 постанови Пленуму Верховного Суду України № 1 від 27.02.2009 р. «Про судову

практику у справах про захист гідності та честі фізичної особи, а також ділової репутації фізичної та юридичної особи»);

Належним відповідачем у разі поширення оспорюваної інформації в мережі Інтернет є автор відповідного інформаційного матеріалу та власник веб-сайта, особи яких позивач повинен установити та зазначити в позовній заяві (п. 2 ч. 2 ст. 119 ЦПК) (п. 12 постанови Пленуму Верховного Суду України № 1 від 27.02.2009 р. «Про судову практику у справах про захист гідності та честі фізичної особи, а також ділової репутації фізичної та юридичної особи»);

Належним відповідачем у справі за позовом про оплату праці є та юридична особа (підприємство, установа, організація), з якою позивачем укладено трудовий договір. Проте, в разі недостатності у державної установи (організації) коштів відповідальність за її зобов'язаннями несе власник (п. 27 постанови Пленуму Верховного Суду України № 13 від 24.12.1999 р. «Про практику застосування судами законодавства про оплату праці»);

За моральну (немайнову) шкоду, заподіяну працівником під час виконання трудових обов'язків, відповідальність несе організація, з якою цей працівник перебуває у трудових відносинах, а останній відповідає перед нею в порядку регресу, якщо спеціальною нормою закону не встановлено іншого (наприклад, ст. 47 Закону України «Про телебачення і радіомовлення») (п. 8 постанови Пленуму Верховного Суду України № 4 від 31.03.1995 р. «Про судову практику в справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди»);

Відповідно до ч. 2 ст. 26 ЦПК у справах наказного та окремого провадження особами, які беруть участь у справі, є заявники, інші заінтересовані особи, їхні представники. Так, із заявою про встановлення факту батьківства до суду мають право звернутися матір, опікун (піклувальник) дитини, особа, яка її утримує та виховує, а також сама дитина, котра досягла повноліття, а факту материнства — батько й інші перелічені особи. Усі вони беруть участь у справі як заявники, а органи опіки та піклування й інші особи (залежно від

обставин справи) — як заінтересовані особи (п. 7 постанови Пленуму Верховного Суду України № 3 від 15.05.2006 р. «Про застосування судами окремих норм Сімейного кодексу України при розгляді справ щодо батьківства, материнства та стягнення аліментів»);

Судовому розгляду підлягають цивільно-правові спори між гаражно-будівельними кооперативами (ГБК) та їх членами й іншими особами. Суди, зокрема, розглядають справи:

- за скаргами засновників кооперативу з вимогами покласти на виконавчий орган сільської, селищної, міської, районної в місті ради обов'язок зареєструвати гаражно-будівельний кооператив, якщо останніми в цьому було відмовлено або не проведено реєстрацію в п'ятиденний строк з моменту подання заяви і необхідних документів;
- за заявами гаражно-будівельних кооперативів про визнання неправильним рішення виконавчого органу сільської, селищної, міської, районної в місті ради про відмову в згоді на внесення змін та доповнень до статуту кооперативу (не вирішення цього питання в п'ятиденний строк);
- за позовами кооперативів про звільнення гаражного приміщення (стоянки), стягнення внесків на утримання і експлуатацію гаражів-стоянок, відшкодування шкоди, заподіяної майну кооперативу;
- за позовами членів кооперативу про неправильність виключення з кооперативу, витребування гаража (гаражного приміщення, боксу, стоянки) з чужого незаконного володіння, усунення перешкод в користуванні гаражем і інших порушень їх прав, про стягнення паю, не повернутого в установлені статутом кооперативу строки після вибуття або виключення з кооперативу;
- за позовом дружини члена ГБК і членів його сім'ї, які брали участь у придбанні гаража (внесенні паю), про визнання права власності на пай і на гараж, про переважне право на вступ у члени кооперативу;
- за позовами спадкоємців членів ГБК про визнання права власності на гараж, про неправильність відмови в прийомі в члени

кооперативу, про стягнення вартості спадкової частки в гаражі зі спадкоємця, прийнятого до кооперативу, про стягнення з кооперативу паю, а при повній сплаті спадкодавцем пайового внеску — вартості гаражного приміщення, якщо відповідно ніхто із спадкоємців не вступив до кооперативу і не розпорядився гаражем (п. 2 постанови Пленуму Верховного Суду України № 5 від 28.06.1991 р. «Про практику розгляду судами цивільних справ, пов'язаних з діяльністю гаражно-будівельних кооперативів»).

Право особи на судовий захист передбачає, що кожному гарантується захист його прав, свобод та законних інтересів незалежним і безстороннім судом, утвореним відповідно до закону.

Суд, здійснюючи правосуд дя на засадах верховенства права, забезпечує кожному право на справедливий суд та повагу до інших прав і свобод, гарантованих Конституцією і законами України, а також міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України.

4.2. Правовий статус суб'єктів приватного права як учасників нотаріальних правовідносин

Сучасний нотаріат як орган безспірної юрисдикції покликаний захищати суб'єктивні права і законні інтереси фізичних та юридичних осіб, надаючи правочинам публічної сили і юридичної вірогідності документам. Крім того, нотаріат виконує превентивне завдання, запобігаючи суперечкам між сторонами цивільних правовідносин, захищаючи права осіб від можливих порушень у майбутньому, утверджуючи між ними стабільні й передбачувані відносини. Загалом, нотаріат України є міжгалузевим інститутом і має публічно-правову природу та переважно приватно-правовий характер[415] .

Закон України «Про нотаріат» в загальній масі містить норми як матеріального, так і процесуального змісту. Виходячи з аналізу норм вищезазначеного закону та підтримуючи думку С.Я. Фурси, нотаріальні правовідносини, як відносини, що виникають у сфері організації та діяльності нотаріальних органів слід розділяти на: нотаріально-адміністративні та нотаріально-процесуальні. В свою чергу, нотаріально-адміністративні відносини напряму стосуються порядку організації нотаріальної діяльності, а нотаріально-процесуальні відносини - суспільні відносини, що виникають між особами, які вчиняють нотаріальні дії, і особами, які звернулися за вчиненням нотаріальних дій та врегульовані нормами законодавства про нотаріат [416].

Для визнання відносин публічними обов'язковим їх учасником має бути особа, яка вступає в них заради здійснення наданих їй публічно-владних повноважень. Влада, яку реалізують державні

[415] Єфіменко Л.В. Теоретико-методологічні засади нотаріату України. // Бюлетень Міністерства юстиції України. 2014. № 9. С. 32.

[416] Нотаріат України: книга 1. Організація нотаріату з практикумом: підручник у трьох книгах / за заг. ред. д.ю.н., професора, заслуженого юриста України С.Я. Фурси. – 3-те вид., доповн. І переробл. – К.: Алерта, 2015. С. 128-141

органи, органи місцевого самоврядування, їхні посадові та службові особи, уповноважені ними суб'єкти, виходить від держави або територіальної громади та спрямована на здійснення завдань і функцій цих соціальних утворень, а отже, така влада є публічною. Також для визнання відносин публічно-правовими важливо, щоб суб'єкт, якого наділено публічно-владними повноваженнями, здійснював у цих відносинах свої повноваження[417]. Тому правовідносини, що виникають між нотаріусом та фізичними чи юридичними особами в процесі виконання нотаріусом державної нотаріальної функції є публічними. Проте, глибокий аналіз сутності нотаріально-процесуальних відносин свідчить про їх складність та комплексність та дозволяє виокремити ті правовідносини, в яких нотаріус не виконує по відношенню до заявників нотаріальну функцію та правовідносини, що виникають між заявниками чи іншими особами до моменту вчинення нотаріальної дії чи безпосередньо під час неї. Таким правовідносинам, на нашу думку, притаманний саме приватно-правовий характер, а отже і виникає можливість встановити особливості правового статусу суб'єкта приватного права в них.

Звернення особи до нотаріальних органів з метою посвідчення чи засвідчення безспірних прав своїм наслідком має його трансформацію в суб'єкта нотаріального процесу з наділенням передбаченими законодавством правами та обов'язками, без виконання яких нотаріальний процес не буде вчинений. Підтримуючи думку О. Неліна, слід зазначити, що на відміну від цивільного, господарського та адміністративного процесу, де учасниками процесу є сторони, всі учасники нотаріального процесу є суб'єктами нотаріально-процесуальних правовідносин. За певними ознаками, характером заінтересованості, процесуальним становищем, роллю у процесі суб'єкти нотаріально-процесуальних відносин виконують

[417] Банчук О. Підстави розмежування публічного та приватного права в Україні // Публічне право. 2011. - № 2– С. 145

різні функції та переслідують різну мету[418] . Перелічені ознаки обумовлюють здійснення класифікації суб'єктів нотаріально-процесуальних відносин з метою їх раціонального та ефективного дослідження.

В теорії нотаріату представлено численні класифікації суб'єктів нотаріально-процесуальних правовідносин в залежності від різних критеріїв, проте, на нашу думку, найбільш повною та юридично-обґрунтованою є класифікація, що здійснена С.Я. Фурсою, що полягає у наступному:

І. Особи, які вчиняють нотаріальні провадження: державні нотаріуси; приватні нотаріуси; замісник приватного нотаріуса (ст. 29 Закону); уповноважені на вчинення нотаріальних проваджень посадові особи органів місцевого самоврядування; посадові особи, вказані у ст. 40 Закону; посадові особи консульських установ та дипломатичних представництв України за кордоном; допоміжний персонал: помічник.

ІІ. Особи, які беруть участь у нотаріальному провадженні. У даній групі виділено дві підгрупи:

1) особи, які звернулися за вчиненням нотаріального провадження з метою охорони своїх прав та інтересів або вступають у вже розпочате провадження, відповідно: заявники (фізичні та юридичні особи) та заінтересовані особи, які можуть вступити у нотаріальний процес за власною ініціативою, оскільки їхні права та законні інтереси зачіпаються вчинюваною нотаріальною дією;

2) особи, які порушують або вступають у нотаріальне провадження з метою охорони прав та інтересів інших осіб: процесуальні представники фізичних та юридичних осіб, представники, опікуни, піклувальники, патронатні вихователі, органи опіки та піклування, охоронці спадкового майна, виконавець заповіту, управителі спадковим майном, яке потребує утримання,

[418] Нелін О. Суб'єкти нотаріального процесу в Україні: окремі дискусійні питання // Юридична Україна. – 2013. - № 2. – с. 5.

догляду, вчинення інших фактичних чи юридичних дій для підтримання його у належному стані).

ІІІ. Особи, які сприяють нотаріусу у вчиненні нотаріального провадження: свідки, перекладачі, експерти та ін.[419]

Питання встановлення правового статусу нотаріуса неодноразово виступали предметом наукових досліджень таких вчених, як: В.М. Бесчасний, Л.В. Єфіменко, О. Нелін, К.І. Федорова, С.Я. Фурса, В.М. Черниш, Л.Е. Ясінська. Аналіз їх численних наукових доробків свідчить про дуалістичний характер правового становища приватного нотаріуса в нотаріальних процесуальних правовідносинах, що виражається з однієї сторони публічно-правовим обов'язком вчиняти нотаріальні дії від імені держави та, з іншої, здійсненням своєї професійної діяльності вільно з обов'язком самостійно та за рахунок власного майна нести відповідальність за вчинені дії. Тим більше, аналіз національного законодавства свідчить про неможливість віднесення приватних нотаріусів ні до посадових, ні до службових осіб, а також до інших суб'єктів владних повноважень через відсутність права застосовувати примус до сторін. Виникнення чи припинення нотаріальних процесуальних правовідносин залежить напряму від вільного волевиявлення заявника, а не від нотаріуса. Тому, ми підтримуємо думку С.Я. Фурси, що визначає правовий статус нотаріуса як професійний та правовий статус, що відображається в особливостях здійснення ним публічної нотаріальної функції[420].

Виходячи з загального спрямування нашого дослідження, в даній класифікації цікавість викликає саме 2 та 3 групи суб'єктів нотаріального процесу.

Заявниками в нотаріально-процесуальних відносинах можуть бути будь-які фізичні чи юридичні особи. Правом нести права і

[419] Теорія нотаріального процесу: Науково-практичний посібник / За заг. ред. С.Я. Фурси. – К.: Алерта; Центр учбової літератури, 2012. - С.121-122.

[420] Нотаріат України: Книга 1. Організація нотаріату з практикумом: підручник у трьох книгах / за заг. ред. д.ю.н., професора, заслуженого юриста України С.Я. Фурси. – 3-те вид., доповн. І переробл. – К.: Алерта, 2015. С. 174.

обов’язки в нотаріально-процесуальних правовідносин може бути наділена лише особа, яка здатна на це – тобто має достатній обсяг дієздатності для вчинення певних юридично-значимих дій. Дане твердження випливає з положень статті 44 Закону України «Про нотаріат», що покладає на нотаріуса обов’язок визначення обсягу цивільної дієздатності фізичних осіб та цивільної правоздатності та дієздатності юридичних осіб.

Повну дієздатність, а отже і здатність до особистої участі у нотаріально-процесуальних відносинах мають особи, що досягли 18 років, або яким надано її до досягнення зазначеного віку. Повна цивільна дієздатність достроково надається особі: що зареєструвала шлюб – з моменту такої реєстрації; досягла 16-річного віку та записана батьком або матір’ю дитини – з моменту відповідного рішення органу опіки та піклування чи суду; досягла 16-річного віку та працює за трудовим контрактом – з моменту відповідного рішення органу опіки та піклування чи суду; досягла 16-річного віку та бажає займатися підприємницькою діяльністю - з моменту державної реєстрації як підприємця. Отже, у разі бажання таких осіб, які є неповнолітніми, але повністю дієздатними, вступити в нотаріально-процесуальні правовідносини – обсяг їх дієздатності перевіряється за відповідними документами, що надають право на набуття повної цивільної дієздатності. Інші неповнолітні особи, тобто особи, що володіють неповною цивільною дієздатністю, також мають право самостійно вступати в нотаріальні правовідносини, але за наявності на те згоди батьків (усиновлювачів чи піклувальників), а у випадку укладання правочинів щодо розпорядження нерухомим майном чи транспортними засобами - до згоди батьків має бути додана згода органу опіки та піклування (ст. 32 ЦКУ).

Малолітні особи не мають права самостійно ініціювати вчинення нотаріальних дій, в силу відсутності достатнього обсягу дієздатності. Правочини за малолітніх, які не досягли 14 років, здійснюють їх законні представники. Батьки (усиновлювачі) або опікуни беруть участь у вчиненні нотаріальної дії з метою захисту їх

безспірних прав та інтересів та зобов'язані діяти в їхніх інтересах[421]. Крім того, Цивільним Кодексом України передбачено обов'язок здійснювати дії з охорони і захисту прав ненародженої дитини її матір'ю. Таким чином, в нотаріально-процесуальні правовідносини з приводу спадкування майна ненародженою дитиною з метою та захисту та реалізації зазначеного права має вступити матір такої дитини.

Так само, як і малолітні, не мають право особисто ініціювати участь в нотаріально-процесуальних правовідносинах особи, що визнані судом недієздатними, тобто задля захисту їх прав та інтересів до нотаріального провадження залучаються їх законні представники – батьки, опікуни та органи опіки та піклування. Згідно з положеннями статті 37 Цивільного кодексу України, особи, що судовим рішенням обмежені у цивільній дієздатності - мають здатність вчиняти лише дрібні побутові правочини, а всі інші – вчиняються за обов'язковою згодою піклувальника[422]. Таким чином, особи, що обмежені в цивільній дієздатності особисто вступають в нотаріально-процесуальні відносини, але за наявності на те викладеної належним чином згоди піклувальника.

Суб'єктами нотаріальних процесуальних правовідносин також можуть бути іноземці або особи без громадянства. Конституцією України встановлено, що вони користуються таким же обсягом прав як і громадяни України, за виключенням обмежень, що встановлені нормами законодавства України чи чинного міжнародного договору. В рамках нотаріальних правовідносин таким обмеженням для іноземців чи осіб без громадянства може бути, для прикладу, заборона укладати договір купівлі-продажу земельної ділянки сільськогосподарського призначення.

Юридичні особи можуть вступати в нотаріальні правовідносини лише у разі, якщо вони є право-дієздатними. За правилами статті 44

[421] Теорія нотаріального процесу: Науково-практичний посібник / За заг. ред. С.Я. Фурси. – К.: Алерта; Центр учбової літератури, 2012. С 127.

[422] Цивільний Кодекс України. Закон України від 16.01.2003 № 435-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15.

Закону України «Про нотаріат» нотаріус перевіряє цивільну правоздатність та дієздатність юридичної особи шляхом ознайомлення з її установчими документами, інформацією, що міститься в Єдиному державному реєстрі юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань та встановлює відповідність вчинюваної нотаріальної дії обсягу її цивільної правоздатності та дієздатності. В даному аспекті, хотілося б зауважити, що саме в процедурі визначення відповідності вчинення нотаріальної дії обсягу правоздатності та дієздатності.

Законами України передбачено створення і діяльність таких суб'єктів права, як громадські та релігійні організації, об'єднання співвласників багатоквартирного будинку, фермерські господарства, споживчі та сільськогосподарські кооперації, особисті селянські господарства, наукові парки, кредитні спілки, які діють відповідно до спеціальних законів. Іноді представництво цих суб'єктів у нотаріальному процесі на практиці викликає деякі труднощі з огляду на недостатнє правове регулювання в цій сфері.

Так, відповідно до Закону статут (положення) релігійної організації визначає її правоздатність. Статут (положення) приймається на загальних зборах віруючих громадян або на релігійних з'їздах, конференціях. У Законі не визначені порядок призначення та повноваження представника релігійної організації. Відтак, з огляду на те, що релігійна організація є юридичною особою, відомості про представника та його повноваження мають відображатися в Єдиному державному реєстрі юридичних осіб. Однак в зв'язку з цим виникає безліч питань щодо визначення обсягу повноважень представника релігійної організації, зокрема релігійної громади, тому що нотаріус не має права відмовити у вчиненні нотаріальної дії через брак відповідної інформації у статуті, оскільки Законом не передбачена її обов'язкова наявність.

Крім того, Цивільним Кодексом України передбачена можливість обмеження цивільної правоздатності юридичної особи

судом, що також впливатиме на можливість участі юридичної особи в нотаріально-процесуальних правовідносинах.

Наступною групою осіб, що можуть вступати в нотаріально-процесуальні правовідносини є заінтересовані особи, права та інтереси яких зачіпаються вчинюваним нотаріальним провадженням. Такі особи, мають виразити свою волю на вчинення нотаріальної дії, адже в протилежному випадку неможливо встановити безспірність посвідчуваних прав. До них, виходячи з аналізу цивільного законодавства, слід віднести:

- інший із співвласників (подружжя) у разі посвідчення правочинів щодо розпорядження спільним майном, які підлягають нотаріальному посвідченню та (або) державній реєстрації, якщо правовстановлюваний документ оформлений на одного із співвласників;

- суб'єкти спільної часткової власності, які мають право привілеєвої купівлі;

- треті особи правочинів, які можуть не брати безпосередньої участі у вчинюваній нотаріальній дії, але їхні права та інтереси зачіпаються нею;

- особи, які мають право на речові права, зокрема особистий, земельний сервітути, встановлені рішенням суду щодо майна, яке відчужується у нотаріальному порядку тощо;

- кредитор, у разі відчуження майна за наявності заборони про його відчуження, накладеної за його ініціативи[423].

Також до суб'єктів нотаріально-процесуальних відносин слід віднести осіб, що здійснюють договірне представництво. В даному дослідженні ми звертаємо увагу саме на договірне представництво, адже законне представництво обумовлене обмеженням законодавством можливості осіб щодо здійснення своїх прав та виконання обов'язків. Тобто малолітні, неповнолітні, обмежено- чи недієздатні особи, як було зазначено вище, не мають право

[423] . Теорія нотаріального процесу: Науково-практичний посібник / За заг. ред. С.Я. Фурси. – К.: Алерта; Центр учбової літератури, 2012. С. 160-175.

самостійно розпоряджатися своїми правами в обумовлених законодавством випадках.

Договірне ж представництво вимагає від сторін укладання договору доручення чи довіреності, тобто їх правовідносини в будь-якому випадку мають сформуватися до – чи в процесі вчинення нотаріального провадження. Розглядаючи представництво в загальній системі правовідносин, слід зазначити, що основною та специфічною ознакою представництва є те, що в рамках цього правовідношення відбувається виступ однієї особи від імені іншої, тобто юридичні дії у стосунку до третіх осіб вчиняються однією особою, а наслідки їх вчинення покладаються безпосередньо на іншу особу. Представництво пов'язує трьох самостійних суб'єктів: особу, яку представляють, чиї права та обов'язки встановлюються або здійснюються представником; представника, який ці права та обов'язки встановлює або здійснює, і третю особу, безпосередньо у стосунку до якої вони встановлюються або здійснюються[424].

Здійснюючи функцію сприяння особам, інтереси яких вони представляють, у досягненні їх цілей у процесі, представники здатні впливати на виникнення і хід нотаріального процесу [425]. Тому характер їх взаємозв’язків і представляє інтерес в аспекті здійснення даного дослідження.

Закон України «Про нотаріат» не містить положень, які б за аналогією з Цивільним процесуальним кодексом встановлювали обсяг прав та обов’язків в нотаріальному процесі, тому виходячи з аналізу законодавства та наукових досліджень в даній сфері до прав заявника (або ж представника) слід віднести:

- право звернутися до будь-якої особи, що наділена правом вчиняти нотаріальні дії на території України чи за її межами для посвідчення чи засвідчення безспірних прав та фактів, або вчинення іншої дії. Дане право поширюється на всіх громадян України, але

[424] Філик Н.В. Особливості інституту представництва в нотаріальному процесі // Юридичний вісник. 2011. - № 4. – С. 60.

[425] Фурса С.Я. Нотаріат в Україні: Загальна частина / С.Я. Фурса, Є.І. Фурса.—К.: Вентурі, 1999. —235с.

може бути обмежене територіальною чи предметною юрисдикцією особи, уповноваженої на вчинення нотаріальних дій;

- право на отримання конкретного виду нотаріальних послуг (чи консультації з питань вчинення нотаріальних послуг) в залежності від бажання заявника. При цьому слід зважати, що особа може звертатися до нотаріуса не тільки у випадку, що прямо встановлений законом, а й щодо посвідчення чи засвідчення інших прав та фактів, що не суперечать законодавству чи суті діяльності нотаріуса;

- право вчиняти нотаріальну послугу за посередництва представника (крім випадків, де законодавство України прямо забороняє представництво – наприклад, посвідчення заповіту);

- право заявити клопотання до нотаріуса щодо витребування відомостей або документів, що необхідні для вчинення нотаріальної дії;

- право отримати мотивоване письмове пояснення у випадку відмови нотаріуса від вчинення нотаріальних дій у формі постанови нотаріуса;

- право на звільнення від сплати державного мита у передбачених у ст. 4 Декрету Кабінету Міністрів «Про державне мито»;

- право на захист від розповсюдження чи поширення інформації, що була надана нотаріусу з метою вчинення нотаріальних дій;

- право на отримання додаткових роз'яснень щодо правових наслідків вчинюваної нотаріальної дії;

- право відмовитись від вчинення нотаріальної дії на будь-якій стадії її вчинення або призупинити її на деякий час.

До обов'язків суб'єкта нотаріально-процесуальних відносин слід віднести наступні:

- надати нотаріусу документи, що необхідні для вчинення нотаріальної дії та відповідають вимогам, що встановлені Законом України «Про нотаріат»;

- здійснити оплату нотаріальної дії до її вчинення.

Здійснений вище аналіз суб'єктів та особливості їх правового статусу в нотаріальних правовідносинах, тим не менше визначає саме процесуальний статус заявника чи інших осіб, що беруть участь в нотаріально-процесуальних відносинах, проте такий правовий статус не є статусом приватної особи. Тобто, для виявлення приватно-правового статусу суб'єкта в нотаріальних правовідносинах слід виокремити такі правовідносини, які не мають статусу публічних, але можуть впливати на виникнення чи опосередковують вчинення нотаріального провадження.

В даному аспекті, на нашу думку, такими правовідносинами можуть бути:

- правовідносини, що виникають між заявником та нотаріусом та не стосуються безпосередньо вчинення нотаріальної дії;
- правовідносини, що виникають між заявниками або заявниками й зацікавленими особами, правовідносини представництва, що напряму впливають або можуть впливати на зміст нотаріального акту;
- правовідносини з медіативного вирішення нотаріальних суперечок між заявниками та/або іншими особами.

Розглянемо докладніше кожну з представлених категорій правовідносин.

Правовідносини, що виникають між заявником та нотаріусом та не стосуються вчинення нотаріальної дії. Дане виокремлення, на нашу думку, є раціональним виходячи з того, що нотаріус має право надавати і інші послуги, що не пов'язані з вчиненням нотаріальних дій та складають в своїй суті послуги з надання правової допомоги громадянам.

До прав заявника, що не є суб'єктом нотаріально-процесуальних правовідносин, але звертається до нотаріуса, слід віднести:

- право звернутися до будь-якого якого нотаріального органу в Україні для отримання послуг правового чи технічного характеру, що не пов'язані з вчиненням нотаріальних дій;

- право отримати роз'яснення з питань вчинення нотаріальних дій;

- право отримати консультацію правового характеру чи отримати проект договору чи заяви, копію документів чи виписки з них.

Такі права заявника змодельовані нами виходячи з положень статті 5 Закону України «Про нотаріат». Дана стаття містить перелік прав нотаріуса, а отже, якщо нотаріус має право надавати такі послуги, то і особа може звертатися за ними. Але в даному аспекті, слід зазначити, що нотаріус не зобов'язаний їх надавати і в разі відмови від надання таких послуг, не зобов'язаний мотивувати свою відмову. Тим більше, нотаріус у разі відмови зобов'язаний складати саме «Постанову про відмову у вчиненні нотаріальних дій», але в даному аспекті про них і не йдеться.

До обов'язків заявника, що звертається до нотаріуса не з метою вчинення нотаріальних дій, можна віднести наступні:

- надати інформацію в обсязі необхідному для здійснення консультування чи роз'яснення щодо певних нотаріальних дій чи правової ситуації;

- сплатити плату за надання послуг правового чи технічного характеру, що не пов'язані з вчиненням нотаріальних дій.

Правовідносини, що виникають між заявниками або заявниками та зацікавленими особами та правовідносини представництва, що напряму впливають або можуть впливати на зміст нотаріального акту. До даних правовідносин слід відносити такі правовідносини, що в більшій мірі відносяться до зобов'язальних чи відносин власності, в процесі реалізації яких укладаються договори чи інші правочини, що підлягають або можуть за бажанням сторін підлягати нотаріальному посвідченню. Права сторін даних правовідносин можливо розкрити виходячи з положень Цивільного Кодексу України, що в контексті досліджуваних правовідносин можуть полягати у наступному:

- право визначати зміст договору;

- право на вільний вияв волі особи на вступ у договірні відносини;

- право на свободу вибору сторонами форми договору (в даному аспекті право сторін на нотаріальне посвідчення договору у випадках, де прямої вказівки закону на таке посвідчення не передбачено);

- право сторін укладати як договори, передбачені законом, так і договори, які законом не передбачені, але йому не суперечать;

- право сторін за своєю згодою змінювати, розривати або продовжувати дію укладеного ними договору;

- право сторін визначати способи забезпечення договірних зобов'язань;

- право встановлювати форми (міри) відповідальності та умови їх застосування при порушенні сторонами договірних зобов'язань тощо[426].

Всі ці права можуть бути в повній мірі реалізовані заявниками як до, так і в процесі вчинення нотаріального провадження, адже сторони не зобов'язані використовувати для врегулювання своїх відносин проекти договору, що складені нотаріусом. Тим більше, як було зазначено вище - складання проекту договору чи заяви є правом нотаріуса, а не обов'язком. Тому, при складанні проекту правочину сторонами, нотаріус виступає своєрідним юридичним консультантом та здійснює аналіз запропонованих сторонами положень на предмет їх відповідності законодавству, роз'яснює права та обов'язки сторін, а також попереджає про правові наслідки вчинення даного правочину.

До даних правовідносин також відносяться і правовідносини заявників з зацікавленими особами у випадку, якщо їх права та інтереси зачіпаються вчинюваним нотаріальним провадженням. Враховуючи коло суб'єктів таких відносин, що було наведено нами вище, дані правовідносини в більшій мірі складають відносини з розпорядження майном, що перебуває у спільній частковій чи сумісній власності або зобов'язальні правовідносини. Враховуючи той факт, що нотаріус не має можливості застосувати примус та

[426] Луць А. В. Свобода договору в цивільному праві України : навч. посіб. — К., 2004, с. 47.

вимагати участі даних сторін при вчиненні нотаріального провадження, співвласники чи боржники мають обов'язок встановити допроцесуальні відносини з даними особами на предмет отримання згоди на вчинення таких дій. Адже нотаріальне провадження може відбутися лише за умови безспірності правовідносин, а в даному аспекті - особиста зацікавленість у вчиненні нотаріального провадження особою має виражатися в його активних діях. Так, відповідно до ч. 2 ст. 362 Цивільного Кодексу України продавець частки у праві спільної часткової власності зобов'язаний письмово повідомити співвласників про намір продати свою частку, вказавши ціну та умови продажу. Якщо співвласники відмовилися від здійснення переважного права купівлі чи не здійснять цього права щодо нерухомого майна протягом одного місяця, а щодо рухомого – протягом десяти днів від дня отримання повідомлення, то продавець має право продати свою частку іншій особі[427].

У випадку відчуження нерухомого майна, що перебуває у спільній сумісній власності – згода співвласників на вчинення цього правочину має бути викладена у письмовій формі та підлягає нотаріальному посвідченню. Таким чином, домовленість про розпорядження майном, що підлягає державній реєстрації має бути обумовлена заявником з заінтересованою особою до вчинення правочину, адже відсутність тягне за собою визнання такого правочину недійсним[428].

Наразі, в Україні досить поширена практика звернення до нотаріусів для посвідчення договору з залученням адвоката, який, не виконуючи функцій представника в даному нотаріальному провадженні, здійснює юридичний супровід укладання такого договору. Правовідносини, що виникають між заявником та адвокатом, в даному випадку також позбавлені нотаріального процесуального характеру, і, зазвичай, реалізуються в порядку

[427]Цивільний Кодекс України. Закон України від 16.01.2003 № 435-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15.
[428] Там само

виконання договору про правову допомогу між заявником та адвокатом.

Правовідносини з медіативного вирішення нотаріальних суперечок між заявниками та/або іншими особами. Нотаріальному посвідченню підлягають лише ті факти та права, що є безспірними. Проте на практиці, досить часто між заявниками при посвідченні правочинів виникають суперечки в процесі обговорення окремих положень договору. Задля врегулювання виниклих суперечок та з метою уникнення судового спору в майбутньому, нотаріус сприяє його вирішенню, фактично виступаючи посередником у врегулюванні спірних питань. Такі дії нотаріуса та його правове становище при врегулюванні приватних спорів заявників містить багато спільних ознак з процедурою медіації.

В зарубіжній та вітчизняній юридичній літературі існують різні підходи до визначення поняття «медіація»:

- медіацію визначають як «втручання в переговори або конфлікт уповноваженої третьої особи, яка не має повноважень приймати рішення щодо вирішення спору, але допомагає сторонам спору добровільно прийти до порозуміння. Більш того, процедура медіації має також сприяти відновленню довіри і взаємоповаги між сторонами»[429];

- медіація є «мирним способом вирішення спорів, що заохочує сторони до безпосередньої комунікації. Завданням медіатора є сприяння комунікації між сторонами та допомога їм у визначенні проблем та інтересів, що є істотними для вирішення спору»[430];

- медіація – це «процес переговорів, коли до вирішення спірного питання залучається нейтральна сторона – медіатор (посередник), яка веде цей переговорний процес, вислуховує аргументацію сторін щодо суті спору і активно допомагає сторонам

[429] Moore Ch. W. The mediation process. Practical strategies for resolving conflicts, 3rd edition / Ch. W. Moore. – San Francisco: Jossey-Bass, 2003. – P. 15.
[430] Kovach K. Mediation. Principles and Practice. Third edition / K. Kovach. – Saint Paul: West Academic Publishing, 2008. – P. 24

зрозуміти свої інтереси, оцінити можливість компромісів і самостійно прийняти рішення, що задовольнить всіх учасників переговорів»[431];

- медіація «добровільний та конфіденційний спосіб вирішення конфліктної ситуації, де медіатор у ході структурованої процедури допомагає учасникам конфлікту вступити у прямі перемовини з метою вироблення спільного рішення щодо проблеми»[432];

- медіацією є «особливим чином організована переговорна процедура, підпорядкована певним правилам, яка являє собою сукупність стадій, що послідовно змінюють одна одну»[433]

- медіація як «процес переговорів, коли до вирішення спірного питання залучається нейтральна сторона - медіатор (посередник), яка веде цей переговорний процес, вислуховує аргументацію сторін щодо суті спору й активно допомагає сторонам зрозуміти свої інтереси, оцінити можливість компромісів і самостійно прийняти рішення, що задовольнить усіх учасників переговорів»[434].

Отже, медіація – це процес вирішення спору, який здійснюється на засадах добровільності, з залученням третьої нейтральної сторони – медіатора, з метою вирішення спору, досягнення згоди та прийняття рішення, яке б задовольняло обидві сторони.

До ознак останньої, зокрема, відносять: добровільність, добросовісність і неупередженість посередника; повний контроль сторін за результатами процедури; неконфронтаційний характер процедури; конфіденційність; широке коло можливих взаємоузгоджених рішень спору.

Якщо проаналізувати принципи здійснення нотаріальної діяльності - то можна побачити всі притаманні медіації ознаки в діяльності нотаріуса. В першу чергу, це неупередженість нотаріуса, який в силу законодавства зобов'язаний враховувати в рівній мірі

[431] Директива №2008/52/ЄС Європейського парламенту і Ради про деякі аспекти посередництва (медіації) в цивільних та комерційних справах від 21.08.2008. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/994_a95.
[432] Белінська О. В. Медіація – альтернативне вирішення спорів / Вісник Вищої ради юстиції. – Київ: № 1 (5), 2011. – С. 158
[433] The mediation rules of the Arbitration institute of the Stockholm chamber of commerce. URL: https://sccinstitute.com/media/56035/1999_web_a4_ vanliga_2004_eng_rev_2005.pdf
[434] Борисова Е. А. Российская процедура медиации: концепция развития / Вестник Московского университета. Серия 11, Право. – Москва: №5, 2011. – С. 18

інтереси кожного з заявників чи інших осіб, що беруть участь у нотаріально-процесуальних відносинах. На відміну від адвокатської діяльності, нотаріусу забороняється вчиняти нотаріальні дії, підтримуючи інтереси лише одного з заявників. Крім того, відповідно до ст. 5 Закону України «Про нотаріат» в ст. 5 нотаріус зобов'язаний сприяти громадянам, підприємствам, установам та організаціям у здійсненні їхніх прав та захисті законних інтересів, роз'яснювати права і обов'язки, попереджати про наслідки вчинюваних дій[435].

Що стосується такої ознаки медіації – як повний контроль сторін за ходом та результатами процедури, то знову ж таки вона відповідає нотаріальній діяльності повністю – і виражається в праві заявників на припинення нотаріального провадження на будь-якій стадії, або призупинення на деякий час. Тобто, вчинення нотаріального провадження є правом заявників, і якщо вони не досягнуть консенсусу, то можуть припинити і свій діалог, і нотаріальне провадження щодо них.

Неконфронтаційний характер процедури медіації в нотаріальній діяльності може виражатися в здатності нотаріуса створити атмосферу довіри та взаємоповаги для конфліктуючих сторін, підтримувати баланс інтересів, створення умов для конструктивного вирішення спору. При цьому, слід зазначити, що нотаріус не має пропонувати шляхи вирішення спору, а саме спонукати їх до прийняття самостійного варіанту вирішення конфлікту.

Конфіденційність процедури медіації закладено в саму суть нотаріальної діяльності через встановлений законодавством обов'язок нотаріуса дотримуватись нотаріальної таємниці. Гарантією конфіденційності проведення процедури медіації в рамках нотаріального провадження також можуть бути встановлені в законодавстві негативні наслідки для нотаріуса та осіб, винних в порушенні такої таємниці.

[435] Закон України «Про нотаріат» від 02.09.1993 р. № 3425-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3425-12

Роль у медіації нотаріуса підтверджується також рішенням XXIII конгресу Міжнародного союзу латинського нотаріату (Афіни, 2001 р.), у якому підкреслювалося, що нотаріус, який унаслідок своїх професійних обов'язків повинен зводити зазвичай різні погляди та інтереси сторін до спільного знаменника, найбільше серед представників інших юридичних професій покликаний виступати у ролі медіатора[436]. Проте, в Україні не існує жодного нормативно-правового акту який би визначав процедуру медіації та правовий статус медіатора і можливість її здійснення саме нотаріусами. В нашому дослідженні, ми зосереджуємо увагу на тому, що наразі нотаріуси вже вчиняють діяльність, що містить ознаки притаманні діяльності медіатора, таким чином знижуючи ймовірність звернення сторін до суду.

Відповідно до прав нотаріуса як особи, що є посередником при вирішенні спорів задля врегулювання останніх можна віднести:

- визначати можливість вирішення спору та здатність сторін до конструктивного діалогу в кожному окремому випадку;

- проводити спілкування індивідуально з кожним із заявників задля визначення однакового розуміння правових наслідків вчиненого правочину та дійсного волевиявлення кожного з заявників, або з усіма заявниками одночасно;

- пропонувати заявникам призупинити нотаріальне провадження з метою проведення додаткових підготовчих дій чи залучення необхідних фахівців з боку тієї чи іншої сторони;

- допомагати заявникам сформулювати зміст правочину згідно із досягнутим компромісним рішенням.

[436] Медведев И. Г. Аналитический обзор по материалам работы последних конгрессов Международного союза латинского нотариата / И. Г. Медведев // Центр нотариальных исследований : материалы и статьи. – Екатеринбург, 2003. – Вып. 1. – С. 103.

До обов’язків нотаріуса, як посередника при врегулюванні спору, слід віднести обов’язок допомагати сторонам добровільно та самостійно прийти до порозуміння.

Щодо заявників, як учасників спору при вчиненні нотаріальних дій, то їх права можуть полягати у наступному:

- добровільно вирішувати питання про можливість участі у досягненні компромісного рішення;

- за взаємною згодою залучати до процесу вирішення спору представників, експертів, спеціалістів, фахівців, інших осіб;

- відмовитися від врегулювання спору та вчинення нотаріальної дії на будь-якій стадії її вчинення, або призупинити її вчинення на час вирішення спору чи інший термін.

До обов’язків заявників, як учасників спору при вчиненні нотаріальних дій можна віднести обов’язок поважати честь та гідність іншої сторони спору та дотримуватись чинного законодавства при моделюванні умов компромісного рішення спору.

Таким чином, нами було здійснено спробу встановити особливості правового статусу заявників та нотаріуса в процесі вирішення спору, що виникає при вчиненні нотаріального провадження. При цьому, відсутність нормативного врегулювання процедури медіації України та прямої вказівки закону про наділення нотаріуса статусом медіатора, наразі дозволяє свідчити про те, що такі правовідносини позбавлені публічного змісту.

Отже, проведене дослідження дозволило прийти до наступних висновків:

1. Нотаріально-процесуальні правовідносини, не зважаючи на диспозитивний метод їх врегулювання є публічними правовідносинами, а права та обов’язки їх суб’єктів визначені спеціальним законодавством.

2. Встановлено, що суб’єкти нотаріально-процесуальних відносин можуть вступати безпосередньо під час вчинення нотаріального провадження чи до його вчинення в правовідносини

приватного характеру, до яких нами віднесено: правовідносини, що виникають між заявником та нотаріусом та не стосуються безпосередньо вчинення нотаріальної дії; правовідносини, що виникають між заявниками або заявниками й зацікавленими особами, правовідносини представництва, що напряму впливають або можуть впливати на зміст нотаріального акту; правовідносини з медіативного вирішення нотаріальних суперечок між заявниками та/або іншими особами.

3. Особливості правового статусу суб'єктів приватного права в окреслених правовідносинах відображаються та закріплені в спеціальних засадах цивільного законодавства щодо врегулювання відносин власності, зобов'язальних відносин, спадкових, житлових чи сімейних правовідносин.

4.3. Сучасні проблеми характеристики цивільного процесуального статусу учасника цивільного процесуального правовідношення

Статус особи можна визначити центральним елементом категорії «учасник цивільного процесуального правовідношення». Однією з найбільш усталених позицій на сьогодні є сприйняття цивільного процесуального статусу особи як процесуальних прав та обов'язків, або повноважень (у частині участі у цивільному процесі представника)[437].

Слід звернути увагу, що вказаний підхід розрахований на характеристику процесуального статусу, в першу чергу, осіб, які заінтересовані у результатах розгляду справи. Втім у цивільному процесі беруть участь також інші суб'єкти: суд та визначені законом працівники апарату суду, особи, які забезпечують відправлення правосуддя: свідок, експерт тощо. При характеристиці процесуальної правосуб'єктності суду та визначених законом працівників апарату суду, як вже наводилось, доцільно використовувати поняття «повноваження». Крім того, вказувалось на цільовий характер реалізації процесуальних прав та обов'язків осіб, які сприяють здійсненню правосуддя. Тому зазначені наукові здобутки щодо визначення поняття процесуального статусу можуть бути доповнені.

Вирішення питання щодо включення до родової категорії пов'язаних із нею понять і категорій, які за своїм змістом значною мірою виходять за межі вже існуючих, вимагає з'ясування сутності родової категорії. Такою родовою категорією відносно категорії «цивільний процесуальний статус» виступає категорія «правовий статус».

[437] Курс цивільного процесу: підруч. / [В.В. Комаров [та ін.]; ред. В.В. Комаров. — Х.: Право, 2011. — 1352 с., с. 292, 341; Цивільне судочинство України: основні засади та інститути: моногр. / [В.В. Комаров [та ін.]; ред. В.В. Комаров. — Х.: Право, 2016. — 848 с., с. 241, 267, 283; Цивільний процес України: підруч. / ред. В.О. Кучер. — ЛьвДУВС, 2016. — 768 с., 96-98, 116, 128, 132, 135, 138, 162, 163

Усталеним розумінням правового статусу стосовно поняття «суб'єкт права» є його визначення з позиції сукупності суб'єктивних прав, обов'язків, законних інтересів[438]. Наближеною до категорії «правовий статус» є категорія «повноваження», сутність якої визначається через поняття «права» та «обов'язки». Повноваження підкреслюють похідний характер правового статусу конкретного суб'єкта права від іншого суб'єкта[439]. Взаємозв'язок між категоріями «повноваження» і «правовий статус» обумовлює доцільність включення повноважень до складу поняття «цивільний процесуальний статус».

Наведене розуміння категорії «правовий статус» привертає до себе увагу також дещо звуженим підходом, що виявлений представниками доктрини цивільного процесуального права до галузевого її визначення. Так, у доктрині теорії права у структурі правового статусу, окрім прав та обов'язків виділяються ще такі елементи, як: правові норми; правосуб'єктність; правові принципи; громадянство; гарантії прав і свобод; юридична відповідальність; правовідносини загального (статусного) типу[440]. Підхід представників доктрини цивільного процесуального права зумовлений традиційним сприйняттям його суб'єктів переважно з позиції учасників цивільних процесуальних правовідносин.

Слід вказати на детальне опрацювання питань структури цивільного процесуального статусу щодо учасників цивільного процесу, проведене С.С. Бичковою[441]. Водночас, дослідниця розглядала вказану проблематику без врахування її особливостей, зумовлених виділенням аспектів «суб'єкт права», або «учасник цивільного процесуального правовідношення», що обумовлює потребу поглиблення обґрунтованих вченою теоретичних положень.

---

[438] Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. — Х.: Право, 2017. — Т. 3: Загальна теорія права / [О.В. Петришин (голов. редкол) [та ін.]. — 957 с., с. 534

[439] Там само, с. 416

[440] Там само, с. 534

[441] Бичкова С. С. Цивільний процесуальний правовий статус осіб, які беруть участь у справах позовного провадження: моногр. / Бичкова С. С. — К.: Атіка, 2011. — 420 с., с. 36-42.

В контексті досліджень у сфері процесуальної доктрини слід звернути увагу також на дослідження у сфері адміністративного судочинства, що стосуються визначення правового статусу відповідача у справах адміністративної юрисдикції: К.Ю. Пуданс-Шушлебіна (суб'єкт владних повноважень як відповідач)[442]; В.С. Заяць (проблемні питання участі представника у справах адміністративної юрисдикції)[443]; І.В. Топор (характеристика процесуального статусу сторін в адміністративному судочинстві)[444] та інші. Водночас, у цій галузі права теж спостерігається відсутність комплексних наукових досліджень, присвячених особливостям суб'єкта адміністративного судочинства.

Дослідження учасника цивільного процесуального правовідношення передбачає необхідність звернення до наукових напрацювань з таких питань, як «правосуб'єктність», «правовий статус» та суміжних із ними понять. З існуючих наукових досліджень можливо дійти висновку про визначення наступного категоріального ряду стосовно характеристики учасника цивільного процесуального правовідношення: «правосуб'єктність», «правовий статус», «юридичні гарантії», «принципи права», «громадянство», «свобода», «законний процесуальний інтерес»[445].

Разом з тим, викликає зацікавленість підхід, прийнятий у загальній теорії права, щодо включення до складу поняття «правовий статус» такого поняття як «правові норми»[446]. Разом з тим, наведений

[442] Пуданс-Шушлебіна К. Ю. Суб'єкт владних повноважень як відповідач у справах адміністративної юрисдикції : автореф. дис. .....канд. юрид. наук / К. Ю. Пуданс-Шушлебіна ; наук. кер. О. Ф. Андрійко ; Ін-т законодавства Верх. Ради України. – К., 2013. – 20 с.

[443] Заяць В. С. Правове регулювання участі представника у судовому адміністративному процесі : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07 / Заяць В. С.; Нац. ун-т держ. податк. служби України. - Ірпінь, 2011. - 20 с.

[444] Топор І.В. Теоретико-правова характеристика процесуального статусу сторін в адміністративному судочинстві: автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07 / Топор Іван Вікторович; Нац. ун-т «Одес. юрид. акад». — Одеса, 2014. — 23 с.

[445] Курс цивільного процесу: підруч. / [В.В. Комаров [та ін.]; ред. В.В. Комаров. — Х.: Право, 2011. — 1352 с., с. 292, 341; Цивільне судочинство України: основні засади та інститути: моногр. / [В.В. Комаров [та ін.]; ред. В.В. Комаров. — Х.: Право, 2016. — 848 с., с. 241, 267, 283; Цивільний процес України: підруч. / ред. В.О. Кучер. — ЛьвДУВС, 2016. — 768 с., 96-98, 116, 128, 132, 135,138, 162, 163; Бичкова С. С. Цивільний процесуальний правовий статус осіб, які беруть участь у справах позовного провадження: моногр. / Бичкова С. С. — К.: Атіка, 2011. — 420 с., с. 40; Гетманцев М. О. Категорія "інтерес" у цивільному процесуальному праві / М. О. Гетманцев // Приватне право і підприємництво. - 2016. - Вип. 15. - С. 38-42., с. 42.

[446] Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. — Х.: Право, 2017. — Т. 3: Загальна теорія права / [О.В. Петришин (голов. редкол) [та ін.]. — 957 с., с. 535.

підхід може і має бути застосований із врахуванням галузевої специфіки наукового аналізу проблеми правового статусу учасника цивільного процесуального правовідношення.

У загальній теорії права під правовими нормами як елементом правового статусу розуміються норми, встановлені конституційним та поточним законодавством, а також міжнародні договори (К.О. Трихліб[447]). Втім, слід вказати на встановлення окремих прав особи як учасника цивільного процесуального правовідношенняне тільки на рівні безпосереднього закріплення їх у законодавстві або міжнародних договорах. Так, п. 10 ч. 3 ст. 2 ЦПК України вказується на таку засаду цивільного судочинства, як розумність строків розгляду справ. Тож можна зазначати про пряме законодавче закріплення обов'язку суду дотримуватись цих розумних строків (водночас, без визначення власне поняття «розумність»). Як наслідок, можна виділяти відповідне процесуальне право особи, яка звернулась до суду за захистом. Порушення розумного строку розгляду справи є порушенням права на суд, що має статус jus cogens[448].

Вказане свідчить про необхідність зміни сприйняття підходів до регулювання цивільних процесуальних правовідносин, відходу від переважно позитивного способу регулювання у бік збільшення впливу засад природного права.

Яскравим підтвердженням цієї тези є також положення ч. 1 ст. 10 ЦПК України щодо застосування судом при вирішенні цивільних справ принципу верховенства права, що, на наш погляд, створює додаткові підстави для застосування в окремих випадках процесуальної аналогії. Тому можливо уточнити наукові напрацювання К.О. Трихліба, вказавши про визначення вказаних правових норм не тільки у законодавстві, але також виходячи з засад принципу верховенства права, необхідності створення умов для

[447] Там само, с. 535.

[448] Цивільне судочинство України: основні засади та інститути: моногр. / [В.В. Комаров [та ін.]; ред В.В. Комаров. — Х.: Право, 2016. — 848 с., с. 164; Цувіна Т.А. Право на суд у цивільному судочинстві: моногр. / Цувіна Т.А. — Х.: «Слово», 2015. — 281 с., с. 76.

реалізації основних прав та свобод людини у національній правовій системі.

У теорії права на сьогоднішній день склались різні підходи до розуміння категорії «норма права». Вказаному питанню приділяли увагу як представники напрямків позитивного права, так і представники різних напрямків природно-правового врегулювання суспільних відносин.

Найпоширенішим можна вважати підхід, за яким виділено наступні ознаки правової норми: є правилом поведінки, що закріплюється не тільки у законі; в основі норми права лежать поняття свободи та справедливості; має поєднувати суспільні, групові та індивідуальні інтереси[449]. У останній ознаці простежується відображення основних положень витоків школи природного права, що була заснована у Давньому Римі як «право народів» (jus gentium)[450]. Розгляд суб'єкта права як абстрактної правової конструкції дозволяє стверджувати про втілення його у правовій системі загалом і у нормі права, зокрема. Тому норма права безпосередньо відображає положення суб'єкта права у правовій системі у частині, що охоплюється та визначається нормою права, що дозволяє приєднатись до положень, сформульованих К.О. Трихлібом відносно визначення норми права у широкому розумінні елементом статусу особи як суб'єкта права.

Наступним елементом правового статусу суб'єкта права К.О. Трихліб визначає права, свободи, законні інтереси, обов'язки.

Цивільні процесуальні права та обов'язки є категоріями, що достатньо широко досліджені в існуючій процесуальній літературі. Втім, їх дослідження в цьому підрозділі на основі виділення спільних рис ускладнюється наведеною вище різною спрямованістю процесуальної правосуб'єктності, а також її цільовим характером. Вказане означає неможливість розгляду процесуальних прав у відриві

[449] Теорія держави і права: підруч. / [О. В. Петришин [та ін.]; ред. О. В. Петришин. — Х.: Право, 2015. — 368 с., с. 159-160.
[450] Природно-правова концепція [Електронний ресурс] // Веб-сайт «Вікіпедія: Вільна енциклопедія». — Режим доступу до док.: https://uk.wikipedia.org/wiki/Природно-правова_концепція. — Назва з екрану.

від конкретної групи їх носіїв (суд, учасники справи, інші учасники судового процесу), без урахування мети реалізації вказаних прав. Тому вказана складова процесуального статусу більш детально буде досліджена у рамках відповідних підрозділів. Аналогічне можливо вказати також з приводу процесуальних обов'язків.

Наступною категорією, що виділяється стосовно характеристики учасник цивільного процесуального правовідношення, є категорія «свобода».

У процесуальній літературі при визначенні співвідношення цього поняття із поняттям процесуального статусу виходять з розуміння свободи як можливості особи діяти в межах, визначених суб'єктивним правом. На цій підставі стверджується про входження свободи до структури правового статусу та повне поглинання свободи суб'єктивним правом[451].

Загалом погоджуючись із вказаною позицією, необхідно вказати про можливість її доповнення.

У теорії права ядром категорії «свобода» визначається автономія суб'єкта, яка пов'язується із звільненням від обов'язкових стосовно зовнішнього оточення дій, самостійністю у рішеннях щодо визначення власної поведінки[452].

С.С. Бичкова виходить з поширеного підходу щодо загалом позитивного характеру регулювання цивільних процесуальних правовідносин. Крім того, її висновки природно обмежуються предметом її дослідження – цивільний процесуальний правовий статус. Водночас, більш широкий підхід до категорії учасник цивільного процесуального правовідношення уможливлює врахування підходу, відповідно до якого не тільки право шляхом позитивного регулювання визначає межі реалізації свободи, але також свобода особи визначає напрями регулювання суспільних відносин, напрями розвитку об'єктивного права.

[451] Бичкова С. С. Цивільний процесуальний правовий статус осіб, які беруть участь у справах позовного провадження: моногр. / Бичкова С. С. — К.: Атіка, 2011. — 420 с., с. 34, 40.
[452] Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. — Х.: Право, 2017. — Т. 3: Загальна теорія права / [О.В. Петришин (голов. редкол) [та ін.]. — 952 с., с. 697.

Вище неодноразово вказувалось про різну мету діяльності різних учасників судового розгляду: судді, заінтересованих осіб, інших учасників процесу. Розглядаючи вказані групи учасників процесу, виявляється, що категорія «свобода» може бути застосована лише щодо одних з них: матеріально заінтересовані особи. Такий висновок випливає з самої природи цієї категорії, що характеризує режим реалізації виключно приватних інтересів.

Сама історична мета запровадження цієї категорії – обмеження сваволі влади, насамперед державної[453].

До суддів та інших працівників апарату суду вказана категорія не може застосовуватись оскільки їх права, обов'язки, повноваження детально визначені законом відповідно до ч. 1 ст. 19 Конституції України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР (далі – Конституція України)[454]. У окремих же випадках, коли відповідні права, обов'язки не визначені, може мати місце простір для застосування дискреційних повноважень. Втім, як слушно відзначається у юридичній літературі, дискреція не означає повністю вільний вибір поведінки, а теж носить цільовий характер. Так, слід визнати цілком слушною позицію О.І. Сеньківа про необхідність забезпечення верховенства права, справедливості, ефективності захисту прав при застосуванні таких повноважень при вирішенні справ у судах в порядку адміністративного судочинства[455]. Тому можливість застосування розсуду при реалізації дискреційних повноважень не може бути прирівняна до свободи.

Цільовий характер процесуальних прав можливо констатувати також стосовно свідка, експерта та інших учасників судового процесу, які забезпечують здійснення правосуддя. Тому, попри застосування категорії «права» щодо їх процесуальних можливостей, щодо них використання поняття «свобода» теж не є доцільним.

---

[453] Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. — Х.: Право, 2017. — Т. 3: Загальна теорія права / [О.В. Петришин (голов. редкол) [та ін.]. — 952 с., с. 697.

[454] Конституція України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР: за станом на 02 черв. 2016 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1996. — № 30. — Ст. 141 (із змінами).

[455] Сеньків О.І. Судовий розсуд в адміністративному судочинстві: автореф. дис ... канд. юрид. наук: 12.00.07 / О. І. Сеньків. – Ірпінь: Б. в., 2012 . – 20 с., с. 7.

Слід також зауважити, що навіть стосовно матеріально заінтересованих осіб категорію «свобода» може бути застосовано лише до певної міри, що обумовлено цільовим характером їх процесуальних прав, що випливає з ч. 1 ст. 44 ЦПК України, відповідно до якої на сторони покладається обов'язок добросовісно користуватись своїми процесуальними правами. На відміну від свідків, сторона в судовому процесі реалізовує своє право, а свідок – виконує обов'язок. Тому, на відміну від свідка, стосовно сторони можна вказувати про наявність певної свободи, що обмежується тільки вказаним вище загальним положенням.

Отже, свобода охоплюється метою, з якою існує процесуальне право, а тому доцільно приєднатись до позиції С.С. Бичкової щодо поглинання цивільним процесуальним правом цивільної процесуальної свободи[456].

Враховуючи, що розвиток цивільного процесуального права обумовлюється нерозривною єдністю інтересів не тільки приватних осіб, але й суб'єктів публічної влади в цивільному судочинстві, інтересами правосуддя загалом, в аспекті процесуального статусу свобода не має самостійного значення як утворюючий елемент цивільного процесуального права. Тому розглядати свободу як окремий елемент цивільного процесуального статусу учасник цивільного процесуального правовідношення не є доцільним.

Останньою категорією визначається законний процесуальний інтерес. Ця категорія не отримала в науці такого поширення як родова щодо неї категорія – законний інтерес, втім її розуміння дійсно дозволяє визначити її як видову стосовно законного інтересу. Залишаючи детальне обґрунтування на подальше дослідження, можна вказати, що зазначена категорія теж може бути застосована виключно до матеріально заінтересованих осіб, адже належне виконання судом та іншими учасниками розгляду справи своїх обов'язків є проявом

[456] Бичкова С. С. Цивільний процесуальний правовий статус осіб, які беруть участь у справах позовного провадження: моногр. / Бичкова С. С. — К.: Атіка, 2011. — 420 с., с. 33-34.

позитивної юридичної відповідальності, але не процесуального законного інтересу.

На сьогоднішній день у вітчизняній доктрині теорії права найбільш поширеною є позиція щодо сприйняття правосуб'єктності саме як здатності особи. Аналогічне сприйняття має місце також у цивільному судочинстві[457]. Поширюючи вказаний підхід на сферу цивільного процесуального права, можна вказати про певні особливості значення учасника цивільного процесуального правовідношення стосовно цієї галузі.

Як відомо, мета участі у процесі суду, учасників справи, представників, інших учасників судового процесу є принципово різною. Однак для них характерна наявність певного моменту вступу у процес, з якого вони набувають процесуальних прав та обов'язків (повноважень). Виходячи з наведеного, доцільне збереження юридичної конструкції учасника цивільного процесуального правовідношення також стосовно суду, попри особливий характер його процесуальної правосуб'єктності.

Особи мають реалізувати свої процесуальні права та виконувати обов'язки, відповідно до їх процесуальної мети. У противному випадку можна зазначати про наявність зловживань або правопорушення. Вказане надає підставу для визначення особливого характеру цивільної процесуальної правосуб'єктності, порівняно із цивільною – вона носить цільовий характер.

З позиції динамічного характеру категорії «юридичний процес» загалом та «судовий процес», зокрема, привертає до себе увагу позиція М.В. Вітрука щодо визначення двох сторін поняття правосуб'єктності: як здатності особи мати суб'єктивні права та юридичні обов'язки; як вказаної здатності але з урахуванням динаміки реалізації прав та обов'язків та динаміки їх суб'єктів[458].

[457] Цивільне судочинство України: основні засади та інститути: моногр. / [В.В. Комаров [та ін.]; ред В.В. Комаров. — Х.: Право, 2016. — 848 с., с. 240; Курс цивільного процесу: підруч. / [Комаров В. В. [та ін]; ред. В. В. Комаров. — Х.: Право, 2011. — 1352 с., с. 214.

[458] Витрук Н.В. Общая теория правового положения личности / Витрук Н.В. — М.: Норма, 2008. — 448 с., с.213–214.

Слід повністю підтримати висловлювану в доктрині цивільного процесуального права позицію щодо неможливості виділення для усіх учасників цивільного процесуального правовідношення єдиної процесуальної правосуб'єктності. Зокрема, як буде показано в наступних підрозділах, стосовно учасників справи усталеним є визначення правосуб'єктності з позиції здатності: мати права та обов'язки та особисто їх здійснювати. Втім, стосовно суду така конструкція не може бути застосована, і основою для розуміння його правосуб'єктності є поняття компетенції. Стосовно ж інших учасників судового процесу, то основою їх правосуб'єктності є наявність у них спеціального правового статусу.

Наведені вище положення можуть бути взяті за основу для подальшого дослідження категорії правосуб'єктності – стосовно учасника цивільного процесуального правовідношення. Слід приєднатись до висловленої позиції К.О. Трихліба щодо визначення цивільної процесуальної правосуб'єктності одним з елементів структури його цивільного процесуального статусу[459], оскільки правосуб'єктність характеризує можливість суб'єкта набувати цивільні процесуальні права та обов'язки у цивільних процесуальних правовідносинах, здійснювати дії, спрямовані на виникнення вказаних прав та обов'язків.

Усталеним розумінням принципів права є визначення їх як закріплених у нормах об'єктивного права правових ідей, що створюють визначальний вплив на формування та розвиток права[460]. С.С. Бичкова виходить з притаманності принципам права таких ознак, як: забезпечення єдності та стабільності правового регулювання суспільних відносин; склад та зміст принципів не піддаються змінам внаслідок волі конкретних осіб, а є об'єктивними якостями самого права на конкретному етапі суспільного розвитку; є

[459] Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. — Х.: Право, 2017. — Т. 3: Загальна теорія права / [О.В. Петришин (голов. редкол) [та ін.]. — 957 с., с. 535.
[460] Теорія держави і права: підруч. / [О. В. Петришин [та ін.]; ред. О. В. Петришин. — Х.: Право, 2015. — 368 с., с. 123-124.

основою для побудови всієї правової системи, з відповідними галузями, інститутами, нормами[461].

Отже, у принципах цивільного процесуального права знаходить свій вияв природно-правова складова змісту правового статусу учасника цивільного процесуального правовідношення. Аналогічно до норм цивільного процесуального права, не можна уявити елементи процесуального статусу учасника цивільного процесуального правовідношеннябез принципів, враховуючи їх взаємний формуючий вплив. Тому принципи цивільного процесуального права слід визначити елементом цивільного процесуального статусу учасника цивільного процесуального правовідношення.

Для характеристики учасника цивільного процесуального правовідношення доцільно уточнити категоріальний ряд, що виділяється у юридичній літературі. Категоріями, що безпосередньо охоплюються вказаним поняттям, слід вважати цивільну процесуальну правосуб'єктність та цивільний процесуальний статус. Інші категорії: «юридичні гарантії», «принципи права», «громадянство», «свобода», «законний процесуальний інтерес» слід вважати пов`язаними із вказаним поняттям і такими, що визначають зв'язок учасника цивільного процесуального правовідношенняіз системою цієї галузі права, визначають його зв'язки з іншими суб'єктами у процесі розгляду та вирішення справи.

Наступною категорією визначено громадянство. З позиції співвідношення із цивільним процесуальним статусом громадянство розглядається як передумова його набуття. Такий висновок ґрунтується на широкому сприйнятті громадянства як правового зв'язку між державою та особою. На підставі цього зв'язку відбувається набуття статусу громадянина конкретної держави[462]. С.С. Бичкова не відносить громадянство до елементів цивільного

[461] Бичкова С. С. Цивільний процесуальний правовий статус осіб, які беруть участь у справах позовного провадження: моногр. / Бичкова С. С. — К.: Атіка, 2011. — 420 с., с. 39.

[462] Бичкова С. С. Цивільний процесуальний правовий статус осіб, які беруть участь у справах позовного провадження: моногр. / Бичкова С. С. — К.: Атіка, 2011. — 420 с., с. 38-39; Теорія держави і права: підруч. / [О. В. Петришин [та ін.]; ред. О. В. Петришин. — Х.: Право, 2015. — 368 с., с. 168

процесуального правового статусу, виходячи з: а) розуміння його саме як передумови набуття вказаного статусу; б) сприйняття його як правовідносин між державою і особою, які не можуть бути елементом правового статусу, а самі є формою його реалізації; в) можливості участі у процесі колективних суб'єктів: юридичних осіб, держави тощо, щодо яких не можна вести мову про громадянство[463]. Слід врахувати і ту обставину, що громадянство є категорією конституційного права, а тому вводити її до складу елементів цивільного процесуального статусу недоцільно.

Наступною категорією, що характеризує учасника цивільного процесуального правовідношення, визначено юридичні гарантії. Подібної позиції дотримується також С.С. Бичкова, яка виходить з розуміння юридичних гарантій як засобів, що забезпечують належну реалізацію особою її правового статусу[464]. Таке розуміння юридичної гарантії можливо вважати усталеним у юридичній літературі. Дослідниця не включає юридичні гарантії до елементів цивільного процесуального правового статусу особи, а відносить їх до явищ забезпечувального характеру, таким чином підкреслюючи їх зовнішній характер стосовно особи, яка бере участь у справі[465].

М.В. Вітрук досліджуючи систему гарантій прав, свобод, обов'язків, законних інтересів особистості, розглядає їх як умови та засоби, що забезпечують їх фактичну реалізацію, охорону та забезпечення[466]. З такого ж підходу виходять представники вітчизняної теорії права, визначаючи гарантії прав людини як юридичні засоби та інститути, які своєю метою мають: сприяння реалізації, охорону, захист прав людини[467].

Застосовуючи цей підхід до визначення співвідношення юридичних гарантій із поняттям «учасник цивільного

[463] Бичкова С. С. Цивільний процесуальний правовий статус осіб, які беруть участь у справах позовного провадження: моногр. / Бичкова С. С. — К.: Атіка, 2011. — 420 с., с. 38-39.
[464] Там само, с. 37.
[465] Там само, с. 38.
[466] Витрук Н.В. Общая теория правового положения личности / Витрук Н.В. — М.: Норма, 2008. — 448 с., с. 305.
[467] Теорія держави і права: підруч. / [О. В. Петришин [та ін.]; ред. О. В. Петришин. — Х.: Право, 2015. — 368 с., с. 304.

процесуального правовідношення», слід враховувати вже наведений вище більш широкий характер поняття « учасник цивільного процесуального правовідношення» як багатоаспектного явища, що охоплює юридичну відокремленість від інших суб'єктів, правову волю, правову свідомість, активний характер участі у правотворчості, правозастосуванні та право реалізації, правові відносини та правові зв'язки, правосуб'єктність, соціально-правову цінність. Доречно приєднатись до думки про доцільність віднесення юридичних гарантій до елементів характеристики учасника цивільного процесуального правовідношення. Втім, їх не слід включати до структури цивільного процесуального статусу учасника цивільного процесуального правовідношення, оскільки вони є засобом належної його реалізації.

Останньою категорією, що підлягає опрацюванню, є категорія правовідносин загального (статусного) типу. Вказаний тип правовідносин відноситься до поділу їх на абсолютні та відносні і є фактично синонімом тієї частини абсолютних правовідносин, що відображає статус суб'єкта у конкретних правовідносинах (наприклад, відносини власності).

Щодо учасника цивільного процесуального правовідношення, то подібний елемент процесуального статусу недоцільно виділяти з огляду на наступне.

На відміну від відносин власності у цивільному праві, у цивільному процесуальному праві не виділяються абсолютні відносини. Тому до вступу у конкретне цивільне процесуальне правовідношення (наприклад, під час складання позовної заяви, але ще до подання її до суду) конкретних цивільних процесуальних правовідносин не існує, а після їх виникнення виникає звичайне цивільне процесуальне правовідношення між судом та позивачем, що позбавляє актуальності виділення окремого виду правовідносин. З наведених причин вказані відносини також не можна вважати такими, що характеризують учасника цивільного процесуального правовідношеннязагалом. Вказане можна розглядати особливістю

цивільного процесуального статусу учасника цивільного процесуального правовідношення.

Проведене дослідження надає змогу сформулювати базову конструкцію цивільного процесуального статусу учасника цивільного процесуального правовідношення, відмежувати його від іншого суміжного поняття – процесуального статусу учасника цивільного процесуального правовідношення, а також створює підґрунтя для вирішення окремих проблемних питань складових цивільного процесуального статусу учасника цивільного процесуального правовідношення.

У структурі цивільного процесуального статусу учасника цивільного процесуального правовідношенняслід виділити такі елементи, як:

- цивільні процесуальні норми;
- цивільна процесуальна правосуб'єктність;
- процесуальні права та обов'язки (повноваження);
- принципи цивільного процесуального права.

Категорія «свобода» поглинається суб'єктивним цивільним процесуальним правом. Законний процесуальний інтерес є основою правосуб'єктності учасника справи, але не елементом його процесуального статусу. Категорія «громадянство» характеризує цивільний процесуальний статус як галузевий та виступає елементом системи учасника цивільного процесуального правовідношення. Процесуальні гарантії виступають засобом належної реалізації цивільного процесуального статусу учасника цивільного процесуального правовідношення, і входять до елементів його системи. Категорія правовідносин загального (статусного) типу не відноситься ані до процесуального статусу учасника цивільного процесуального правовідношення, ані характеризує власне вказаного суб'єкта.

Питання щодо остаточного визначення співвідношення із цивільним процесуальним статусом такої категорії, як цивільна процесуальна відповідальність потребує проведення подальших

наукових досліджень. На сьогодні можливо з упевненістю стверджувати про існування позитивної цивільної процесуальної відповідальності як обов'язку добросовісно здійснювати свої права та виконувати обов'язки (реалізовувати повноваження). Позитивна процесуальна відповідальність може бути включена до складу процесуальних гарантій належної реалізації цивільного процесуального статусу.

Структура цивільного процесуального статусу учасника цивільного процесуального правовідношення включає до себе процесуальні права та обов'язки (повноваження). Вказаний статус доцільно визначити як елемент цивільного процесуального статусу учасника цивільного процесуального правовідношення, і одночасно – як категорія, що може розглядатись самостійно.

Вказані положення дозволяють охарактеризувати правовий статус учасника цивільного процесуального правовідношенняяк більш широке та складне явище, аніж статус учасника цивільного процесуального правовідношення. Це пояснюється різністю змісту цих понять, а також їх призначенням.

Оскільки, як відомо, призначенням поняття «статус» загалом є висвітлення місця особи у певній системі, то відповідно до класичної структури правовідношення, за якої змістом правовідношення визначено права та обов'язки, вказаних елементів достатньо для характеристики особи як учасника правовідношення. Інші елементи (правосуб'єктність, правові гарантії, правові норми тощо) – визначають специфіку особи на іншому рівні – рівні суб'єкта права. Тому при визначенні цивільного процесуального статусу особи як учасника цивільного процесуального правовідношення виходитимемо з розуміння його права та обов'язків (повноважень), що є усталеним у процесуальній літературі. При характеристиці ж вказаного статусу особи як учасника цивільного процесуального правовідношенняйого структура набуває більш складного характеру, зокрема за рахунок додання інших наведених вище елементів.

Слід окремо відмітити, що відповідно до наведеного вище розуміння трьох рівнів впливу права - можливість вступати у правовідносини; можливість вчиняти дії, спрямовані на вступ до правовідносин; можливість бути учасником правовідносин - остання можливість є лише одним з проявів суб'єкта права. Не вбачається перешкод до застосування вказаного підходу також і щодо цивільного процесуального права. Тому конструкція процесуального статусу учасника процесуального правовідношення як його прав, обов'язків (повноважень) може бути включена до складу елементів його процесуального статусу як учасника цивільного процесуального правовідношення.

З позиції характеристики цивільного процесуального статусу особи як учасника цивільного процесуального правовідношенняістотне значення має визначення об'єкта вказаних відносин, оскільки це дозволяє характеризувати спрямованість прав та обов'язків суб'єкта у конкретних правовідносинах.

Практичне значення виділення цивільного процесуального статусу конкретного учасника цивільного процесуального правовідношенняполягає, передусім, у його реалізації у конкретних цивільних процесуальних правовідносинах.

На сьогодні слід констатувати відсутність єдиної позиції науковців щодо складу елементів процесуального статусу особи у цивільному процесі, а також щодо визначення окремих елементів. Так, представники «харківської» школи такими елементами визначають процесуальні права та обов'язки, або повноваження (у частині участі у цивільному процесі представника)[468]. Окремі дослідники наполягають на необхідності включення до процесуального статусу також процесуальних законних інтересів[469].

[468] Курс цивільного процесу: підруч. / [В.В. Комаров [та ін.]; ред. В.В. Комаров. — Х.: Право, 2011. — 1352 с., с. 292, 341; Цивільне судочинство України: основні засади та інститути: моногр. / [В.В. Комаров [та ін.]; ред. В.В. Комаров. — Х.: Право, 2016. — 848 с., с. 241, 267, 283; Цивільний процес України: підруч. / ред. В.О. Кучер. — ЛьвДУВС, 2016. — 768 с., 96-98, 116, 128, 132, 135,138, 162, 163.

[469] Бичкова С. С. Цивільний процесуальний правовий статус осіб, які беруть участь у справах позовного провадження: моногр. / Бичкова С. С. — К.: Атіка, 2011. — 420 с., с. 71.

Особливо неоднозначною є ситуація щодо визначення цивільної процесуальної відповідальності, а також її співвідношення із поняттям цивільного процесуального статусу. Передусім, слід вказати на неоднозначність сприйняття такої категорії взагалі, причому мають місце діаметрально протилежні позиції. Так, І.М. Лукіна визначає її як вид галузевої відповідальності та вказує на охоплення нею широкого кола заходів, що застосовуються у зв'язку із несумлінною поведінкою учасників процесу, в тому числі – цивільні процесуальні штрафи, відшкодування судових витрат, заходи процесуального примусу та ін. Причому одночасно дослідниця розуміє цивільну процесуальну відповідальність також з позиції суб'єктивних обов'язків, що є наслідком поділу її на позитивну та негативну[470].

Натомість О.В. Рожнов зазначає про відсутність у механізмі процесуального регулювання цивільних процесуальних правовідносин підстав процесуальної відповідальності, а також про реалізацію її в порядку, передбаченому нормами інших галузей права[471].

Як вже вказувалось, переважна більшість дослідників виокремлюють у складі процесуального статусу лише права та обов'язки. Втім окремі вчені додають до вказаних елементів також процесуальну відповідальність[472].

У зв'язку із наведеним слід вказати на поширеність у теорії права наукової позиції щодо виділення юридичної відповідальності окремим елементом правового статусу особи. Вказана невизначеність заважає проведенню наукових досліджень щодо визначення категорії «процесуальний статус», зумовлює неоднозначне сприйняття

[470] Лукіна І.М. Цивільна процесуальна відповідальність: проблема галузевої класифікації: моногр. / І.М. Лукіна, В.А. Кройтор. — Донецьк: Вид-во «Ноулідж» (донецьке відділення), 2013. — 482 с., с. 93-94, 175.

[471] Цивільне судочинство України: основні засади та інститути: моногр. / [В.В. Комаров [та ін.]; ред. В.В. Комаров. — Х.: Право, 2016. — 848 с., с. 524.

[472] Топор І.В. Теоретико-правова характеристика процесуального статусу сторін в адміністративному судочинстві: автореф. дис. .... канд. юрид. наук: 12.00.07 / Топор Іван Вікторович; Нац. ун-т "Одес. юрид. акад". — Одеса, 2014. — 23 с., с. 10.

правового положення учасників процесу як під час розгляду судових справ, так і законодавцем.

Проблематика процесуального статусу учасника цивільного процесу передбачає опрацювання як загальних положень щодо вказаного статусу, так і положень щодо окремих його елементів. Втім останніми роками основним предметом уваги дослідників були сфери суміжної проблематики: окремі види проваджень у цивільному процесі або процесуальний статус окремих учасників цивільного процесу. Найближчими до тематики цього дослідження слід вважати напрацювання, що безпосереднім чином торкаються елементів процесуального статусу: процесуальні обов'язки (Я.Я. Мельник, 2013 р.[473]), процесуальна відповідальність (І.М. Лукіна, 2013 р.[474]), законний інтерес у цивільному судочинстві (О.В. Гетманцев, 2016[475]).

Звернення до наукових напрацювань з теорії права свідчить про неоднаковий підхід до визначення як категорії «правовий статус» щодо суб'єкта права, так і самої категорії «суб'єкт права». Так, окрім підходу щодо виділення у складі правового статусу тільки прав та обов'язків[476], має місце також підхід щодо включення до його складу законних інтересів[477].

У контексті цього дослідження викликає зацікавленість позиція О.Ф. Скакун щодо реалізації суб'єктами (учасниками) правовідносин не тільки своїх прав та обов'язків, але також повноважень та юридичної відповідальності[478].

---

[473] Мельник Я. Я. Обов'язки учасників цивільного процесу: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Мельник Ярослав Ярославович; Нац. акад. прав. наук України, Н.-д. ін-т приват. права і підприємництва. — К., 2013. — 20 с.

[474] Лукіна І. М. Цивільна процесуальна відповідальність: автореф. дис. канд. юрид. наук: 12.00.03 / Лукіна Ірина Михайлівна; Харк. нац. ун-т внутр. справ. — Х., 2011. — 20 с.

[475] Гетманцев М. О. Категорія "інтерес" у цивільному процесуальному праві / М. О. Гетманцев // Приватне право і підприємництво. - 2016. - Вип. 15. - С. 38-42.

[476] Великий енциклопедичний юридичний словник / ред. Ю. С. Шемшученко. — К.: Вид-во «Юридична думка», 2012. — 1020 с., с. 717.

[477] Теорія держави і права: підруч. / [О. В. Петришин [та ін.]; ред. О. В. Петришин. — Х.: Право, 2015. — 368 с., с. 237; Загальна теорія держави і права: підруч. / [М.В. Цвік [та ін.]; ред. М.В. Цвік. — Х.: Право, 2011. — 584 с., с. 342.

[478] Скакун О.Ф. Теорія права і держави: підруч. / Скакун О.Ф. — Київ: Алерта; КНТ; ЦУЛ, 2010. — 520 с., с. 394.

С.С. Бичкова відстоює позицію стосовно недоцільності виділення юридичної відповідальності окремим елементом цивільного процесуального статусу особи. Свою позицію дослідниця обґрунтовує, в тому числі, похідним характером відповідальності стосовно процесуальних прав та обов'язків учасника цивільного процесу[479].

Натомість, І.М. Лукіна, досліджуючи інститут процесуальної відповідальності, визначає цивільну процесуальну відповідальність одночасно з позицій: обов'язків, що покладаються на суб'єкта відповідальності; заходів процесуального примусу, що застосовуються до вказаних суб'єктів. Так, виділяються обов'язки щодо: належного здійснення процесуальних прав особи та виконання обов'язків (позитивна відповідальність); зазнати певних втрат (негативна відповідальність)[480]. Враховуючи усталений характер підходу щодо віднесення прав та обов'язків до елементів процесуального статусу, позиція дослідниці дає всі підстави для розгляду питання щодо доцільності включення процесуальної відповідальності до елементів процесуального статусу особи.

І.В. Топор, досліджуючи питання теоретико-правової характеристики процесуального статусу сторін в адміністративному судочинстві, прямо вказує на доцільність виділення такого елементу процесуального статусу сторін, як процесуальна відповідальність. Вказану відповідальність дослідник пов'язує із застосуванням до сторін заходів процесуального примусу за порушення порядку у залі судового засідання або невиконання розпоряджень головуючого[481].

Водночас, в останніх дослідженнях відстоюється позиція щодо відсутності існування підстав процесуальної відповідальності у механізмі процесуального регулювання. Натомість вказується про

[479] Бичкова С. С. Цивільний процесуальний правовий статус осіб, які беруть участь у справах позовного провадження: моногр. / Бичкова С. С. — К.: Атіка, 2011. — 420 с., с. 38.
[480] Лукіна І.М. Цивільна процесуальна відповідальність: проблема галузевої класифікації: моногр. / І.М. Лукіна, В.А. Кройтор. — Донецьк: Вид-во «Ноулідж» (донецьке відділення), 2013. — 482 с., с. 93-94, 175.
[481] Топор І.В. Теоретико-правова характеристика процесуального статусу сторін в адміністративному судочинстві: автореф. дис. .... канд. юрид. наук: 12.00.07 / Топор Іван Вікторович; Нац. ун-т "Одес. юрид. акад". — Одеса, 2014. — 23 с., с. 10.

можливість застосування юридичної відповідальності іншої галузевої належності (адміністративної, кримінальної, цивільної, дисциплінарної) у зв'язку із вчиненням правопорушень у суді та доводиться позиція про правильність визначення відповідних заходів як заходів примусу. До заходів примусу у цивільному судочинстві включаються: заходи юридичної відповідальності; заходи захисту (відновлення) правопорядку; превентивні заходи; процесуальні тяжкості[482].

Вирішення питання щодо приєднання до тієї чи іншої позиції зумовлює необхідність звернення до напрацювань із загальної теорії права. Зокрема, одним з найпоширеніших є визначення юридичної відповідальності як несприятливих для правопорушника наслідків[483]. Під іншим кутом зору розглядає вказане питання О.Ф. Скакун, яка пов'язує юридичну відповідальність із обов'язком правопорушника потерпати від застосування відповідних заходів[484]. Слід вказати також на поширений підхід про позитивний та негативний види юридичної відповідальності

Слід погодитись із позицією І.М. Лукіної стосовно доцільності виділення позитивного та негативного характеру процесуальної відповідальності[485], що відповідає сутності родового поняття «соціальна відповідальність» яке пов'язується із необхідністю не тільки зазнавати негативні наслідки у зв'язку із порушенням соціальних норм, але також належно використовувати, виконувати, дотримувати відповідні приписи[486]. Наведена позиція робить доцільним погодження також із висловлюваними тезами щодо

[482] Цивільне судочинство України: основні засади та інститути: моногр. / [В.В. Комаров [та ін.]; ред. В.В. Комаров. — Х.: Право, 2016. — 848 с., с. 520-521.

[483] Теорія держави і права: підруч. / [О. В. Петришин [та ін.]; ред. О. В. Петришин. — Х.: Право, 2015. — 368 с., с. 255.

[484] Скакун О.Ф. Теорія права і держави: підруч. / Скакун О.Ф. — Київ: Алерта; КНТ; ЦУЛ, 2010. — 520 с., с. 464.

[485] Лукіна І.М. Цивільна процесуальна відповідальність: проблема галузевої класифікації: моногр. / І.М. Лукіна, В.А. Кройтор. — Донецьк: Вид-во «Ноулідж» (донецьке відділення), 2013. — 482 с., с. 93-94]

[486] Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. — Х.: Право, 2017. — Т. 2: Філософія права / [С.І. Максимов (голов. редкол) [та ін.]. — 1128 с., 100.

неможливості існування певної галузі права без притаманної їй галузевої відповідальності.

Вказані положення дають підстави про висновок щодо визнання доцільності існування такої категорії, як «цивільна процесуальна відповідальність», передусім з позиції виділення її позитивної та негативної сторін. Зокрема, проявом позитивної цивільної процесуальної відповідальності слід вважати положення ст. 44 ЦПК України щодо обов'язку учасників справи добросовісно здійснювати свої процесуальні права і виконувати процесуальні обов'язки. Щодо ж негативної процесуальної відповідальності, то слід вказати про доцільність подальшого проведення досліджень у цій сфері, оскільки наукові напрацювання з цих питань не є повністю визначеними.

Так, І.М. Лукіна, вказує на існування різних підходів щодо визначення її природи та галузевої належності, а її окремі власні висновки є дискусійними, наприклад стосовно визнання заходів процесуального примусу формою цивільної процесуальної відповідальності[487]. Адже, як зазначається в юридичній літературі, невід'ємною функцією юридичної відповідальності є каральна функція, змістом якої є відплата за вчинене правопорушення[488]. Визначаючи ж спрямованість застосування заходів процесуального примусу, О.В. Рожнов слушно вказує на такі цілі застосування вказаних заходів, як: попередження, припинення неналежної поведінки особи у суді. У зв'язку із цим вказується на необов'язковість застосування вказаних заходів, на відміну від юридичної відповідальності[489].

Водночас, потребує уточнення наведена вище позиція О.В. Рожнова стосовно відсутності існування у механізмі процесуального регулювання підстав процесуальної відповідальності, зважаючи на

[487] Лукіна І.М. Цивільна процесуальна відповідальність: проблема галузевої класифікації: моногр. / І.М. Лукіна, В.А. Кройтор. — Донецьк: Вид-во «Ноулідж» (донецьке відділення), 2013. — 482 с., с. 173.
[488] Теорія держави і права: підруч. / [О. В. Петришин [та ін.]; ред. О. В. Петришин. — Х.: Право, 2015. — 368 с., с. 260; Скакун О.Ф. Теорія права і держави: підруч. / Скакун О.Ф. — Київ: Алерта; КНТ; ЦУЛ, 2010. — 520 с., с. 468.
[489] Цивільне судочинство України: основні засади та інститути: моногр. / [В.В. Комаров [та ін.]; ред. В.В. Комаров. — Х.: Право, 2016. — 848 с., с. 524.

теоретичну і нормативну невизначеність категорії «механізм процесуального регулювання».

У зв'язку із наведеним увагу привертають до себе положення ст.ст. 44 та 148 ЦПК України, в яких передбачено певні заходи щодо запобігання недобросовісній поведінці учасників судового процесу. Зокрема, статтею 44 ЦПК України передбачено можливість настання наслідків обтяжливого характеру для учасника процесу у зв'язку із зловживанням ним своїми процесуальними правами. Статтею 148 ЦПК України передбачено підстави та порядок застосування штрафів у зв'язку із недобросовісною поведінкою вказаних учасників.

Достатньо дискусійним можна вважати питання щодо реалізації у цих положеннях «негативної» процесуальної відповідальності. Зокрема з аналізу ч.ч. 3, 4 ст. 44, ч. 2 ст. 262 ЦПК України випливає висновок щодо можливості: залишення відповідної заяви без розгляду або її повернення, винесення судом окремої ухвали тощо - як наслідку зловживання процесуальними правами. Але вказані заходи неможливо однозначно кваліфікувати як прояви негативної юридичної відповідальності. Аналогічно – у п. 3.13 пояснювальної записки до проекту Закону України від 23.03.2017 р. № 6232[490] наводяться заходи відповідальності представників у судовому процесі за належне виконання ними своїх процесуальних обов'язків: право суду винести окрему ухвалу щодо адвоката або прокурора, якою повідомити відповідні органи, які здійснюють дисциплінарне провадження, для вирішення питання про притягнення адвоката або прокурора до дисциплінарної відповідальності. Але вказані заходи теж неможна кваліфікувати як юридичну відповідальність. Такий підхід відображено і у висновку на вказаний проект Закону України,

[490] Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів: пояснювальна записка до проекту Закону України від 23.03.2017 р. № 6232 [Електронний ресурс]: за станом на 31 жовт. 2017 р. — Режим доступу до док.: система інформаційно-правового забезпечення «Ліга-Закон» станом на 31.10.2017 р.

у якому вказується про те, що юридичній науці поки що невідомий такий вид юридичної відповідальності як процесуальна[491].

Отже, висновок про доцільність чи не доцільність виділення негативної цивільної процесуальної відповідальності як самостійного виду юридичної відповідальності потребує подальшого наукового обґрунтування, яке виходить за межі предмету дослідження.

Слід вказати на необхідність підтримання позиції вчених, які не є прибічниками включення вказаної відповідальності до елементів процесуального статусу особи. Так, С.С. Бичкова слушно вказує на другорядний характер обов'язку зазнавати обмеження по відношенню до первинних процесуальних обов'язків у зв'язку із порушенням яких настає вказана відповідальність[492]. Крім того, з положень, що наводяться С.І. Архіповим стосовно призначення правового статусу особи, можна охарактеризувати таке призначення як індивідуалізація особи, визначення її місця у правовій системі[493]. Обов'язок же щодо належного використання процесуальних прав та реалізації обов'язків стосується кожного учасника цивільного процесу.

Щодо ж позиції І.В. Топора стосовно розгляду процесуальної відповідальності з позиції заходів процесуального примусу, то стосовно неї можна висловити аналогічні заперечення, що були висловлені до подібної позиції І.М. Лукіної. З іншого боку, не виключає сумнівів доцільність виділення позитивної процесуальної відповідальності, яку слід характеризувати з позиції обов'язку належного використання процесуальних прав та виконання процесуальних обов'язків. По відношенню до процесуального статусу процесуальну відповідальність слід розглядати не як його елемент, а як гарантію його належної реалізації.

---

[491] Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів: висновок Головного науково-експертного управління апарату Верховної Ради України до проекту Закону України від 23.03.2017 р. № 6232 [Електронний ресурс]: за станом на 31 жовт. 2017 р. — Режим доступу до док.: система інформаційно-правового забезпечення «Ліга-Закон» станом на 31.10.2017 р.

[492] Бичкова С. С. Цивільний процесуальний правовий статус осіб, які беруть участь у справах позовного провадження: моногр. / Бичкова С. С. — К.: Атіка, 2011. — 420 с., с. 38.

[493] Архипов С.И. Субъект права: теоретическое исследование / С.И. Архипов — СПб: Издательство Р. Асланова «Юридический центр Пресс», 2004. — 469 с., с. 295.

Водночас, актуальною залишається можливість застосування до учасника цивільного процесуального правовідношенняюридичної відповідальності іншої галузевої природи: кримінальної, адміністративної, цивільної. Тому, залишаючи відкритим питання щодо включення юридичної відповідальності до складу цивільного процесуального статусу, можна констатувати доцільність розгляду цієї категорії у складі учасника цивільного процесуального правовідношеннязагалом.

Слід погодитись із О.В. Гетманцевим щодо важливості опрацювання категорії «законний інтерес» у контексті цивільного судочинства, передусім з позицій термінологічної та методологічної визначеності[494].

На сьогоднішній день проблематика елементів процесуального статусу особи є однією з найменш досліджених, що зумовлює неоднакові підходи науковців у її розумінні. Одні вчені у складі вказаного статусу визначають виключно права та обов'язки або повноваження (стосовно процесуального представника)[495]. Окремі автори додають до вказаних елементів також законний цивільний процесуальний інтерес[496]. Деякі дослідники, не виділяючи законні інтереси у складі цивільного процесуального статусу, вказують на такий його елемент, як процесуальна відповідальність[497].

Вказане ускладнює проведення наукових досліджень у напрямку визначення змісту категорії «процесуальний статус», а також належне врегулювання її у чинному процесуальному законодавстві. Так, наприклад, окремими авторами стверджується про необхідність

[494] Гетманцев М. О. Категорія "інтерес" у цивільному процесуальному праві / М. О. Гетманцев // Приватне право і підприємництво. - 2016. - Вип. 15. - С. 38-42., с. 42.

[495] Курс цивільного процесу: підруч. / [В.В. Комаров [та ін.]; ред. В.В. Комаров. — Х.: Право, 2011. — 1352 с., с. 292, 341; Цивільне судочинство України: основні засади та інститути: моногр. / [В.В. Комаров [та ін.]; ред. В.В. Комаров. — Х.: Право, 2016. — 848 с., с. 241, 267, 283; Цивільний процес України: підруч. / ред. В.О. Кучер. — ЛьвДУВС, 2016. — 768 с., 96-98, 116, 128, 132, 135,138, 162, 163.

[496] Бичкова С. С. Цивільний процесуальний правовий статус осіб, які беруть участь у справах позовного провадження: моногр. / Бичкова С. С. — К.: Атіка, 2011. — 420 с., с. 71.

[497] Топор І.В. Теоретико-правова характеристика процесуального статусу сторін в адміністративному судочинстві: автореф. дис. канд. юрид. наук: 12.00.07 / Топор Іван Вікторович; Нац. ун-т "Одес. юрид. акад". — Одеса, 2014. — 23 с., с. 10.

закріплення у ЦПК України процесуального статусу такої особи, як «фахівець у певній галузі знань»[498].

Загальні положення процесуального статусу не знайшли належної уваги у наукових дослідженнях, що проводились останнім часом. У основній їх частині розглянуто відповідні питання лише в рамках конкретної проблематики (дослідження окремих видів проваджень, або процесуального статусу окремих учасників цивільного процесу: сторін, третіх осіб, прокурора тощо). Слід окремо відмітити проведення останнім часом досліджень, безпосередньо присвячених окремим складовим процесуального статусу: обов'язки (Я.Я. Мельник, 2013 р.[499]; М.Б. Мельник, М.М. Ясинок, 2014 р.[500]), відповідальність (І.М. Лукіна, 2013 р.[501]), законні інтереси (І.Е. Берестова, 2011 р.[502]; С.О. Короєд, 2013 р.[503]; О.В. Гетманцев, 2016 р.[504]).

Виходячи з наведеного, актуальною вбачається проблематика визначення співвідношення категорій «законний інтерес» та «цивільний процесуальний статус» особи, а також формулювання авторської позиції щодо співвідношення цих понять.

Відсутність усталеного наукового підходу щодо визначення понять «законний інтерес», «правовий статус» у цивільному процесі зумовлює необхідність звернення до напрацювань щодо відповідних родових понять, якими є наведені вище поняття у сфері теорії права.

---

[498] Петровський А.В. Участь «фахівця у певній галузі знань» у цивільному процесі України: дискусійні питання законодавчого закріплення / А.В. Петровський // Цивільний процес на зламі століть: мат-ли наук.-практ. конф. (м. Харків, 20-21 жовт. 2016 р.) / ред. К.В. Гусаров. — Х.: Право, 2016. — 164 с., с. 124.

[499] Мельник Я. Я. Обов'язки учасників цивільного процесу: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Мельник Ярослав Ярославович; Нац. акад. прав. наук України, Н.-д. ін-т приват. права і підприємництва. — К., 2013. — 20 с.

[500] Ясинок М. М. Особливості дії цивільних процесуальних обов'язків в Цивільному процесуальному праві України: моногр. / Ясинок М.М., Мельник Я.Я., Мельник М.Б.. — К.: Правова єдність, 2014. — 336 с.

[501] Лукіна І. М. Цивільна процесуальна відповідальність: проблема галузевої класифікації: моногр. / І. М. Лукіна, В. А. Кройтор. — Донецьк: НОУЛІДЖ. Донец. від-ня, 2013. — 482 с.

[502] Проблеми оптимізації цивільного процесу в Україні: моногр. / [О. Д. Крупчан [та ін.]; ред.: О. Д. Крупчан. — К.: НДІ приват. права і підприємництва, 2011. — 179 с., с. 83-84.

[503] Короєд С.О. Процесуальне забезпечення ефективності цивільного судочинства: моногр. / С.О. Короєд. — К.: «МП Леся», 2013. — 509 с., с. 149-152.

[504] Гетманцев М. О. Категорія "інтерес" у цивільному процесуальному праві / М. О. Гетманцев // Приватне право і підприємництво. - 2016. - Вип. 15. - С. 38-42.

Втім, у цій сфері також спостерігаються неоднакові підходи, зокрема щодо визначення поняття «правовий статус».

Одним з найпоширеніших слід вважати підхід, за якого до структури правового статусу входять виключно права та обов'язки[505]. Достатньо поширеним є також підхід щодо включення до його складу законних інтересів[506]. Однією з визнаних позицій слід визнати підхід, презентований О.Ф. Скакун, відповідно до якого суб'єкти (учасники) правовідносин реалізують не тільки свої права та обов'язки, але також повноваження та юридичну відповідальність[507]. З огляду на визнаний у юридичній літературі похідний та цільовий характер повноважень[508], їх слід розглядати виключно в контексті участі в цивільному процесі окремих специфічних учасників, таких як: суд, секретар судового засідання, судовий розпорядник, помічник судді, представник, а також особи, визначені у ст. 56 ЦПК України[509].

При визначенні напряму подальшого дослідження слід виходити з вираженого цільового характеру процесуальних прав та обов'язків, реалізація яких не повинна суперечити кінцевій меті цивільного судочинства, якою є зокрема захист суб'єктивних прав, свобод, законних інтересів (ч. 1 ст. 2 ЦПК України).

Дослідники, які виділяють законний інтерес як елемент процесуального статусу особи (С.С. Бичкова, О.В. Гетманцев), обґрунтовують свою позицію необхідністю врахування цієї категорії при розвитку правового регулювання процесуального статусу особи, оскільки законні інтереси підлягають забезпеченню та захисту, а

[505] Великий енциклопедичний юридичний словник / ред. Ю. С. Шемшученко. — К.: Вид-во «Юридична думка», 2012. — 1020 с., с. 717.
[506] Теорія держави і права: підруч. / [О. В. Петришин [та ін.]; ред. О. В. Петришин. — Х.: Право, 2015. — 368 с., с. 237; Загальна теорія держави і права: підруч. / [М.В. Цвік [та ін.]; ред. М.В. Цвік. — Х.: Право, 2011. — 584 с., с. 342.
[507] Скакун О.Ф. Теорія права і держави: підруч. / Скакун О.Ф. — Київ: Алерта; КНТ; ЦУЛ, 2010. — 520 с., с. 394.
[508] Великий енциклопедичний юридичний словник / ред. Ю. С. Шемшученко. — К.: Вид-во «Юридична думка», 2012. — 1020 с., с. 655.
[509] Цивільний процесуальний кодекс України від 18.03.2004 р. № 1618-IV: за станом на 20 верес. 2016 р. // Офіційний вісник України. — 2004. — № 16 (07.05.2004). — Ст. 1088 (із змінами).

також вказівкою на спрямовуючий характер законного інтересу щодо реалізації особою своїх процесуальних прав[510] .

О.В. Гетманцев, не визначаючи законний інтерес у процесуальних правовідносинах елементом правового статусу їх учасників, вказує на законний інтерес як на елемент змісту цивільних процесуальних правовідносин, поряд із процесуальними правами та обов'язками. Свою позицію дослідник обґрунтовує значенням законного інтересу як підстави для реалізації суб'єктивних прав та обов'язків[511].

Підхід щодо визначення законного інтересу окремим елементом процесуального статусу отримав реалізацію на рівні окремих досліджень галузевого спрямування. Так, Г.В. Чурпіта, досліджуючи питання процесуального статусу органів та осіб, які надають висновок на виконання своїх повноважень (ч. 6 ст. 56 ЦПК України), визначає законний процесуальний інтерес вказаних органів як елемент їх процесуального статусу[512].

Відповідь на питання щодо доцільності включення категорії «законний інтерес» до елементів процесуального статусу особи, або ж до змісту цивільного процесуального правовідношення (і як наслідок – до елементу правового статусу у цьому правовідношенні) вимагає звернення до наукових напрацювань стосовно сутності та призначення категорії «законний інтерес».

Так, О.Ф. Скакун визначаючи відмінності між вказаною категорією та категорією «суб'єктивне право», відмічає як одну з основних відмінностей те, що законний інтерес не забезпечується відповідним обов'язком інших осіб[513]. Обов'язок інших осіб

[510]Бичкова С. С. Цивільний процесуальний правовий статус осіб, які беруть участь у справах позовного провадження: моногр. / Бичкова С. С. — К.: Атіка, 2011. — 420 с., с. 36, 41.

[511] Гетманцев М. О. Категорія "інтерес" у цивільному процесуальному праві / М. О. Гетманцев // Приватне право і підприємництво. - 2016. - Вип. 15. - С. 38-42., с. 42.

[512] Чурпіта Г.В. Захист цивільних прав та інтересів у порядку непозовного цивільного судочинства / Чурпіта Г.В. — Київ: Алерта, 2016. — 434 с., с. 166-167.

[513] Скакун О.Ф. Теорія права і держави: підруч. / Скакун О.Ф. — Київ: Алерта; КНТ; ЦУЛ, 2010. — 520 с., с. 391.

зводиться лише до вимоги поважати законний інтерес та не порушувати його[514].

Наведені положення можливо вважати на сьогодні усталеними у правовій доктрині.

З положень С.С. Алєксєєва відносно сутності правового статусу можна зробити висновок, що його призначення полягає у визначенні становища особи саме як суб'єкта права, а не учасника правовідносин[515].

В юридичній літературі відмінності між суб'єктивним правом та законним інтересом пов'язуються із: ступенем регламентації дозволу (суб'єктивне право є можливістю із, як правило, чітко визначеними межами), значенням прагнень, що виражені цими категоріями (прагнення, що виражені суб'єктивним правом, характеризуються більшою суспільною значимістю, а також в більшій мірі забезпечені матеріально)[516].

Отже, можна вказати, що можливості, закріплені категорією «законний інтерес», є ширшими.

Як приклад законного інтересу, що виходить «за межі» суб'єктивного права, наводиться інтерес особи у наявності в аптеках медичних препаратів, що користуються підвищеним попитом. Вказується, що на відміну від суб'єктивного права, цей інтерес не забезпечено ані гарантованою законом можливістю їх придбання, ані можливістю вимагати від аптеки надання цих препаратів[517]. Наводяться також певні приклади законних інтересів у сфері цивільного судочинства (цивільні процесуальні законні інтереси): інтерес позивача у призначенні судом повторної експертизи; інтерес

[514] Общая теория государства и права. Акад. курс в 3 т. / ред. М.Н. Марченко. — М.: Норма: Инфра-М, 2014. — Т. 3: Государство, право, общество. — 720 с., с. 253.
[515] Алексеев С.С. Общая теория права: учеб. / С.С. Алексеев. — М.: ТК Велби, Изд-во Проспект, 2008. — 576 с., с. 382-383.
[516] Скакун О.Ф. Теорія права і держави: підруч. / Скакун О.Ф. — Київ: Алерта; КНТ; ЦУЛ, 2010. — 520 с., с. 391-392.
[517] Общая теория государства и права. Акад. курс в 3 т. / ред. М.Н. Марченко. — М.: Норма: Инфра-М, 2014. — Т. 3: Государство, право, общество. — 720 с., с. 254.

свідка щодо допиту його за місцем проживання у разі хвороби за наявності для цього підстав[518].

Втім, реалізація вказаних інтересів здійснюється «у межах» реалізації відповідних суб'єктивних прав та обов'язків учасників процесу та кореспондуючих їм обов'язків суду. Так, інтерес особи щодо призначення повторної експертизи реалізується в рамках права щодо заявлення відповідного клопотання і обов'язку суду його розглянути. Наведений інтерес свідка реалізується в рамках реалізації його суб'єктивного права на застосування відповідної процедури допиту, а також – обов'язку суду щодо застосування такої процедури. Крім того, обов'язок інших осіб (у даному випадку – інших учасників процесу) не перешкоджати реалізації наведених законних інтересів реалізується в рамках відповідних пасивних правовідносин (які не завжди носять цивільний процесуальний характер).

Так, у разі реалізації особою законного інтересу щодо призначення експертизи інші учасники процесу не повинні створювати перешкод для подачі відповідного клопотання (має місце обов'язок щодо утримання від вчинення певних дій перед особою, яка подає клопотання), затягувати процес його вирішення судом (відповідний пасивний обов'язок перед судом) тощо[519].

Об'єкт вказаних відносин відрізняється від об'єкта відносин щодо призначення експертизи. Таким об'єктом можна визначити безперешкодну реалізацію особою свого законного інтересу.

Тож реалізація цивільних процесуальних законних інтересів відбувається «у межах» реалізації відповідних суб'єктивних прав, що позбавляє в даному випадку категорію «законний інтерес» самостійного значення як елемента процесуального статусу.

З подібного підходу виходяться і представники національної доктрини цивільного процесу, зокрема І.Е. Берестова[520]. Значення

[518] Там само, с. 264.
[519] Скакун О.Ф. Теорія права і держави: підруч. / Скакун О.Ф. — Київ: Алерта; КНТ; ЦУЛ, 2010. — 520 с., с. 386, 389.
[520] Проблеми оптимізації цивільного процесу в Україні: моногр. / [Берестова І.Е. [та ін.]; ред О.Д. Крупчан. — К.: НДІ приватного права і підприємництва НАПрН України, 2011. — 180 с., с. 78-79.

законного інтересу – у завданні вектору розширення кола можливостей особи, що закріплюються суб'єктивним правом. Історично, суб'єктивне право розглядається як юридично захищений інтерес[521].

Але, на відміну від сфери приватних інтересів, таке «розширення» у сфері цивільного процесуального права обмежене його завданнями, усі суб'єктивні права у ньому мають цільовий характер, на відміну від суб'єктивних приватних матеріальних прав (інтересів), що можуть розглядатись як самодостатня цінність. Тому інтерес позивача щодо безумовного призначення експертизи у справі (виключно за його бажанням) ніколи не перейде в статус суб'єктивного права. Питання щодо належності, допустимості тощо доказів у справі вирішується судом на основі виключно внутрішнього переконання (ч. 1, 3 ст. 89 ЦПК України), з метою належного вирішення справи для захисту суб'єктивних прав, свобод, законних інтересів.

Отже, з наведеного випливає, що законний цивільний процесуальний інтерес частково «охоплюється» категорією «суб'єктивне цивільне процесуальне право», а в іншій частині – не може бути реалізований, оскільки це суперечить меті цивільного судочинства.

З урахуванням цього, а також наведених вище положень щодо цільового характеру реалізації правового статусу учасника цивільних процесуальних правовідносин[522], можна казати, що не випадково положення щодо визнання законного інтересу елементом правового статусу не знайшло поширення у галузевих науках, зокрема у науці цивільного процесуального права.

Щодо ж до наведеної вище позиції О.В. Гетманцева стосовно визнання інтересу елементом процесуального правовідношення, то можна вказати на класичну побудову моделі одностороннього

[521] Гетманцев М. О. Категорія "інтерес" у цивільному процесуальному праві / М. О. Гетманцев // Приватне право і підприємництво. - 2016. - Вип. 15. - С. 38-42., с. 38.
[522] Цивільний процес України: підруч. / ред. В.О. Кучер. — ЛьвДУВС, 2016. — 768 с., с. 78.

правовідношення, в якому одна особа має право, а інша – кореспондуючий йому обов'язок (який є гарантією реалізації суб'єктивного права)[523]. Законний же інтерес, як було наведено вище, не забезпечується відповідним обов'язком іншої особи.

З іншого боку, не можна заперечувати керівний, спрямовуючий характер законного процесуального інтересу стосовно реалізації суб'єктивного процесуального права, необхідність забезпечення захисту законних інтересів, про що вказує С.С. Бичкова[524].

Виходячи з наведеного, законний процесуальний інтерес слід вважати основою для реалізації процесуальних прав учасника справи як учасника цивільного процесуального правовідношення, а також – основою його процесуальної правосуб'єктності[525].

[523] Теорія держави і права: підруч. / [О. В. Петришин [та ін.]; ред. О. В. Петришин. — Х.: Право, 2015. — 368 с., с. 239.
[524] Бичкова С. С. Цивільний процесуальний правовий статус осіб, які беруть участь у справах позовного провадження: моногр. / Бичкова С. С. — К.: Атіка, 2011. — 420 с., с. 36.
[525] Рябченко Ю. Ю. Суб'єкти цивільного процесуального права: монографія. Суми: видавничо-виробниче підприємство «Мрія», 2018. 372 с., с. 88.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Агарков М.М. Избранные труды по гражданскому праву. В 2-х т. – М.: АО» Центр ЮрИнфоР», 2002. Т. 1. 428 с.
2. Brian Bix, Bargaining in the Shadow of Love: The Enforcement of Premarital Agreement and How We Think About Marriage, 40 Wm.& Mary L. Rev. 145 (1998) [Electronic resource]. – Mode of access: http: //schoolarship.law.wm.edu/wmlr/ vol40/iss1/
3. Сімейне право України. Підручник за редакцією – М. Юрид. Література 1978р. с.4,6
4. Family Law Reimagined. Jill Elaine Hasday – Harvard Iniversity Press – London England, – 2014. – p. 355-361. S. 357.
5. Komisja Kodyfikacyjna Prawa Cywilnego przy Ministrze Sprawedliwości, Księga pierwsza Kodeksu cywilnego (proekt z uzasadnieniem. – Wydawnictwo C.H. BECK. – Warszawa. – 2009. - S. 54.
6. Kovach K. Mediation. Principles and Practice. Third edition / K. Kovach. – Saint Paul: West Academic Publishing, 2008. – P. 24
7. Law of Georgia on legal person of public law : May 28, 1999 No. 2052–IIS (Published in Legislative Herald of Georgia 1999 — No. 20 (27))
8. Lietuvos Respublikos civilinio kodekso VII-1864 data 20-07018 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www3. lrs.lt/pls/inter3. (дата звернення: 15. 01.2019 р.).
9. Moore Ch. W. The mediation process. Practical strategies for resolving conflicts, 3rd edition / Ch. W. Moore. – San Francisco: Jossey-Bass, 2003. – P. 15.
10. Perrin G. A. Hundred years of social insurance. G. A. Perrin, Labor and Sosiete. – 1988. – №9 (October – Desember). – P. 391–405.
11. Stanislaw Dmowski, Stanislaw Rudnicki Komentarz do Kodeksu cywilnego. - Ksiega pierwsza czesc ogolna. [Wydanie 3 zmienione.] - Wydawnictwo prawnicze. – Warszawa, 2001. – s. 8 - 9.
12. The Encyclopedia Americana Complete in fhirty volumes. – New York, 1973. – Vol. 25. – 368 p.
13. The mediation rules of the Arbitration institute of the Stockholm chamber of commerce. URL: https://sccinstitute.com/media/56035/1999_web_a4_ vanliga_2004_eng_rev_2005.pdf
14. Абдулаев М.И. Права человека и закон: Историко-теоретические аспекты / М.И. Абдулаев. – СПб: Юридический центр Пресс, 2004. – 322 с., 340
15. Абдулаев М.И. Права человека и закон: Историко-теоретические аспекты / М.И. Абдулаев. – СПб: Юридический центр Пресс, 2004. – 322 с., 340.
16. Аврамова О. Є. Динамічні моделі здійснення суб'єктивного права. Проблеми вдосконалення приватноправових механізмів набуття, передачі, здійснення та захисту суб'єктивних цивільних прав: матеріали "круглого столу", присвяч. пам'яті проф. Чингізхана Нуфатовича Азімова, м. Харків, 18

груд. 2015 р. / Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого, НДІ правознавства, Каф. цивіл. права. Харків., 2016. С. 127-130, с. 128; Нечаєва, Кристина Олександрівна. Відумерлість спадщини за цивільним законодавством України: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Нечаєва Кристина Олександрівна ; Івано-Франків. ун-т права ім. короля Данила Галицького. - Івано-Франківськ, 2017. - 204 с., с. 94-95.

17. Адміністративне право України. Академічний курс : [підручн.] : [у двох томах] / [ред. кол. : В. Б. Авер'янов (голова)]. — К. : Юридична думка, 2004. — Т. 1. Загальна частина. — С. 211.

18. Алексеев С.С. Общая теория права: учеб. / С.С. Алексеев. — М.: ТК Велби, Изд-во Проспект, 2008. — 576 с., с. 382-383.

19. Алексеев, Н. Н. Основы философии права / Н. Н. Алексеев. – Прага, 1924. – С. 76.

20. Альбертіні Л.М. Правове регулювання громадянства в європейських державах (порівняльний аналіз): Дис. канд. юрид. наук: 12.00.02. – К.,1998. – 214 с.

21. Андріїв В.В. Правовідносини із загальнообов'язкового державного соціального страхування: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.05 «Трудове право; право соціального забезпечення».– Луганськ, 2011. – 23с.

22. Андріїв В.В. Правовідносини із загальнообов'язкового державного соціального страхування: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.05 «Трудове право; право соціального забезпечення».– Луганськ, 2011. – 23с

23. Антокольская М. В. Семейное право : учебник. — 2-е изд., перераб. и доп. / М. В. Анто-кольская. — М. : Юристъ, 2003. — С. 83—84. С. 82.

24. Антропов В. Г. Правоспособность как правовая формализация дееспособности. Новая правовая мысль. 2006. № 6 (19). С. 2–8.

25. Архипов С.И. Субъект права: теоретическое исследование / С.И. Архипов — СПб: Издательство Р. Асланова «Юридический центр Пресс», 2004. — 469 с., с. 295.

26. Аскназий, С. И. Об основаниях правовых отношений между государственными социалистическими организациями (к проблеме юридического лица в Советском гражданском праве) / С. И. Аскназий // Ученые записки Ленинградского юридического института. — Вып. 4. — Л., 1947. — С. 20–21.

27. Банківські операції : [підручник] / [А. Мороз, М. Савлук, М. Пуховкіна та ін.] ; за заг. ред. А. Мороза. – 3-тє вид., перероб. і доп. – К. : КНЕУ, 2008. – 608 с.

28. Банчук О. Підстави розмежування публічного та приватного права в Україні // Публічне право. 2011. - № 2– С. 145

29. Басова І. Фізична особа-підприємець / І. Басова, В. Клец, А. Андрусенко. Х. : Фактор, 2012. 704 с.

30. Белінська О. В. Медіація – альтернативне вирішення спорів / Вісник Вищої ради юстиції. – Київ: № 1 (5), 2011. – С. 158

31. Белінська О.В., Бастричев В.С. Соціальне страхування: особливості розвитку. Сучасні підходи, методи і моделі в управлінні фінансами: економічний і соціальний аспекти. Збірник статей та доповідей II Всеукраїнської науково-практичної конференції студентів та молодих вчених (14-15 травня 2009р.) 2009, Т.2. С.18.

32. Бермічева О. В. Надання неповнолітній особі повної цивільної дієздатності – відображення реалій життя. Часопис цивільного і кримінального судочинства. 2013. №6. С. 81–89.

33. Бичкова С. С. Цивільний процесуальний правовий статус осіб, які беруть участь у справах позовного провадження: моногр. / Бичкова С. С. — К.: Атіка, 2011. — 420 с..

34. Блащук Т. В. Особливості правового статусу підприємця та його роль у громадянському суспільстві.URL :http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/ppip/2012_11/Blashchyk.pdf.

35. Богуславский М. М. Международное частное право / М. М. Богуславский. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.:Междунар. отношения, 1997. – 416 с.

36. Божко Д.В. Підвищення державних соціальних стандартів як курс на якісні зміни в житті людей. Актуальні проблеми трудового права і права соціального забезпечення: V Міжнародної науково-практичної конференції (м.Харків, 27-28 вересня 2013 р.). Харків. 2013. С.548-552.

37. Борисова В.І., Жилінкова І. В. Сімейне право України; за загальною редакцією В. І. Борисової, І. В. Жилінков - Київ, «Юрінком Інтер», 2006; URL: http://uristinfo.net/semejnoe-pravo/138-viborisova-ivzhilinkova-simejne-pravo-ukrayini/3587-viborisova-ivzhilinkova-simejne-pravo-ukrayini.html

38. Борисова Е. А. Российская процедура медиации: концепция развития / Вестник Московского университета. Серия 11, Право. – Москва: №5, 2011. – С. 18

39. Борисова, В. І. До проблем сутності юридичної особи / В. І. Борисова // Еволюція цивільного законодавства: проблеми теорії та практики : матеріали міжнародної науково-практичної конференції [29–30 квітня 2004 р., м. Харків]. — К., 2004. — С. 125.

40. Брагинский, М. И. Государство как субъект гражданского права / М. И. Брагинский, Л. А. Лунц // Советское гражданское право. Субъекты гражданского права / под ред. С. Н. Братуся. — М. : Юридическая литература, 1984. — С. 269–270.

41. Братусь С. М. О соотношении гражданской правоспособности и субьективніх гражданських прав. Советское государство и право. 1949. № 8. С. 30.

42. Букшина С. В. Эмансипация несовершеннолетних граждан по законодательству Российской Федерации: дис. … канд. юрид. наук : 12.00.03 / С. В. Букшина. – Новосибирск, 2003. – 185 с.

43. Бутков І.М. Щодо визначення поняття «правовий статус фізичної особи – підприємця». Форум права..2013. № 3. С. 70-76.

44. В. І. Борисова Юридична особа – універсальна правова форма участі організацій у цивільному обороті // Проблеми правознавства та правоохоронної діяльності. – 2003, - №2. – С. 8.

45. В.В. Надьон. Деякі аспекти визначення правоздатності в цивільному праві. Теорія і практика правознавства. Вип. 1 (5) / 2014 до 210-річчя Університету. С. 1-10.

46. Валах В.В. Порівняльно-правова характеристика спадкових правовідносин в Україні та зарубіжних країнах (Російській Федерації, Франції, Німеччині, США): автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Валах Вікторія Володимирівна ; НДІ приватного права і підприємництва Акад. правових наук України. - К., 2009. - 19 с..

47. Валах В.В. Порівняльно-правова характеристика спадкових правовідносин в Україні та зарубіжних країнах (Російській Федерації, Франції, Німеччині, США): автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Валах Вікторія Володимирівна ; НДІ приватного права і підприємництва Акад. правових наук України. - К., 2009. - 19 с., с. 13

48. Васильєв С. В. Особливості розгляду окремих категорій цивільних справ: навчальний посібник. — Харків: Еспада, 2012. —20-39с.

49. Васильєв С. В. Особливості розгляду окремих категорій цивільних справ: навчальний посібник. — Харків: Еспада, 2012. —20-39с

50. Ватрас В. А. Суб’єкти сімейних правовідносин : дис. канд. юрид. наук : 12.00.03 / Володимир Антонович Ватрас. — К., 2008. — С. 159—183. С. 160.

51. Веберс Я.Р. Правосубъектность граждан в советском гражданском и семейном праве / Я.Р. Веберс. – Рига: Зинатне, 1996. – 231 - 234 с.

52. Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. — Х.: Право, 2017. — Т. 3: Загальна теорія права / [О.В. Петришин (голов. редкол) [та ін.]. — 957 с., с. 534

53. Великий енциклопедичний юридичний словник / за ред. акад. НАН України Ю. С. Шемшученка. 2-ге вид., переробл. і доповн. – К. : Вид-во «Юридична думка», 2012. – 1020 с.

54. Великий енциклопедичний юридичний словник / ред. Ю. С. Шемшученко. — К.: Вид-во «Юридична думка», 2012. — 1020 с., с. 717.

55. Венедиктов, А. В. Государственная социалистическая собственность / А. В. Венедиктов. — М.–Л. : Изд–во АН СССР, 1948. — С. 349–350.

56. Венедиктов, А. В. О субъектах социалистических правоотношений / А. В. Венедиктов // Советское государство и право. — 1955. — № 6. — С. 23;

Ромовська, З. Українське цивільне право: Загальна частина. Академічний курс : [підручн.] / З. Ромовська. — К. : Атіка, 2005. — С. 298.

57. Венедиктов, А. В. Органы управления государственной социалистической собственностью / А. В. Венедиктов // Советское государство и право. — 1940. — № 5–6. — С. 27–28.

58. Венедіктова І. В. Методологічні засади охоронюваних законом інтересів у приватному праві : [моногр.] / І. В. Венедіктова. – Х. : Нове Слово, 2011. – С. 260-270. С. 260.

59. Верхола Ю.В. Права споживача під час придбання товару належної якості / Верхола Ю.В. // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право». – 2015 р. – № 37 Т.1. – С. 110–112.

60. Винар, Л. В. Правовий статус юридичних осіб, заснованих державою : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 «Цивільне право; цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право» / Л. В. Винар. — Львів, 2006. — С. 9.

61. Винник О. Имущественная самостоятельность как необходимое условие для осуществления предпринимательской деятельности (проблема правового режима имущества субъекта предпринимательства) / О. Винник // Предпринимательство, хозяйство и право. — 1997. — № 3. — С. 3-6.

62. Вирський Д.С. БІПАТРИДИ [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Т. 1: А-В / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. - К.: В-во "Наукова думка", 2003. - 688 с.: іл.. – Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Bipatrydy_hromadiany

63. Витрук Н.В. К теории правосубьектности (правоспособности) как правоотношение. Вопросы государства и права. Томск, 1968. С. 6.

64. Витрук Н.В. Общая теория правового положения личности / Витрук Н.В. — М.: Норма, 2008. — 448 с., с.213–214.

65. Витрук Н.В. Основы теории правового положения личности в социалистическом обществе. М, 1979. 248 с.

66. Военный энциклопедический словарь / пред. гл. ред. комиссии Н. В. Огарков. — М. : Воениздат, 1983. — С. 151.

67. Гайворонський, В. Інститут юридичної особи в проекті Цивільного кодексу України / В. Гайворонський // Вісник Академії правових наук України. — 2000. — № 2 (21). — С. 90.

68. Гамбаров, Ю. С. Курс гражданского права / Ю. С. Гамбаров. — СПб., 1911. — Т. 1. Общая часть. — С. 450–452.

69. Генкин, Д. М. Юридические лица в советском гражданском праве / Д. М. Генкин // Проблемы социалистического права. — 1939. — № 1. — С. 91–92.

70. Гетманцев М. О. Категорія "інтерес" у цивільному процесуальному праві / М. О. Гетманцев // Приватне право і підприємництво. - 2016. - Вип. 15. - С. 38-42.

71. Горбась Д. В. Здійснення суб'єктивних цивільних прав фізичних осіб: поняття, способи, межі : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 "Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право" / Д. В. Горбась. – К., 2009. – С. 20. С. 8.

72. Горбатенко О.В. Становлення та розвиток вчення про правовідносини у сфері соціального забезпечення .Економіка та право. Науковий журнал. – 2012. - № 2 (33). – С. 52-58.

73. Горбатенко О.В. Щодо змісту правовідносин з пенсійного забезпечення . Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право». – 2012. – Вип. 19. – С. 11-14

74. Господарський кодекс України від 16.01.2003 № 436-IV

75. Грабовська Г.М. Теоретико-правові основи забезпечення дотримання прав споживачів // Науковий вісник Херсонського державного університету: Серія Юридичні науки – 2011. – №1.- С. 101-104.

76. Гражданское право : [учебн.]. — [изд. 6–е] / под ред. А. П. Сергеева, Ю. К. Толстого. — М. : ТК Велби, 2002. — Том 1. — С. 225.

77. Гражданское право. Учебник: В 2-х томах. Т. 1 / Дюжева О.А., Ем В.С., Зенин И.А., Коваленко Н.И., и др.; отв. ред.: Суханов Е.А. 2-е изд., перераб. и доп. Москва: БЕК, 1998. 816 с., с. 294.

78. Гражданское право: в 4 т. Т. 1: Общая часть: учеб. / под ред. Е. А. Суханова. М.: Волтер Клувер, 2004. 669 с.

79. Гражданское процессуальное право России /Под ред. М. С. Шакарян. — М.: Былина, 1999. — С. 21.

80. Громошина Н. А. Процессуальные особенности рассмотрения и разрешения дел о возмещении вреда, причиненного источником повышенной опасности: Автореф. дис. … канд. юрид. наук. — М., 1980. — С. 8.

81. Гукасян Р. Е. Влияние материально-правовых отношений на форму процесса в исковом производстве //Вопросы теории и практики гражданского процесса. — Саратов, 1976; Курс советского гражданского процессуального права. Т. 1. — М.: Наука, 1981. — С. 65—69.

82. Жоранович Д.О.. Правові аспекти визначення статусу само зайнятої особи. Форум права. 2012 р. № 3. С. 190-195.

83. Д'ячкова Н. А, Кугот Є.С. Емансипація неповнолітніх за цивільним законодавством України. Право і безпека. 2012. №3. С. 297–301.

84. Даниленко С. Потребительский кредит: порядок предоставления и последствия невозврата / С.Даниленко // Хозяйство и право. – 2009. –№4. – 123-12

85. Данілішін Б. За підрахунками НБУ, міграція з України сягнула 8% / Укрінформ // Електронний режим.- Режим доступу : https://www.ukrinform.ua/rubric-society/2513007-za-pidrahunkami-nbu-migracia-z-ukraini-sagnula-8.html

86. Державний класифікатор соціальних стандартів і нормативів: Наказ міністерства праці та соціальної політики України від 17 червня 2002 р. –№ 293 / 2007. URL: http://zakon.rada.gov.ua.

87. Державний класифікатор України. Класифікація організаційно-правових форм господарювання : затв. наказом Державного комітету України з питань технічного регулювання та споживчої політики від 28.05.2004 р. № 97 [Електронний ресурс] МЕГА–НАУ. — URL : http://zakon.nau.ua/doc/?code=vb288217-94.

88. Іванов С.О. До питання про обсяг цивільної правоздатності (підприємницьких) юридичних осіб приватного права: порівняльний досвід законодавства іноземних держав / С.О. Іванов // Порівняльно-аналітичне право - електронне науково-практичне фахове видання юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет». – 2016. - № 6. – С. 89 – 90. [Електронний ресурс] — Режим доступу: http://www.pap.in.ua/index.php/arhiv-vidannja/81

89. Іванов С. О. Доктрина Ultra vires в діяльності юридичних осіб публічного права // Форум права. 2011. № 2. С. 303-310 . URL: http://www.nbuv.gou.ua/e-journals/FP/2011-2/11icoopp.pdf

90. Іванов С. О. Сутність правосуб'єктності юридичних осіб публічного права у цивільних відносинах: досвід зарубіжних країн / С. О. Іванов // Університетські наукові записки. Часопис Хмельницького університету управління та права. — 2010. — № 4 (36). — С. 41-47.

91. Директива 2005/29/ЄС Європейського Парламенту та Ради : від 11.05.2005 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.esma.europa.eu/system/files/2005_29_EC.pdf. (дата звернення: 18.01.2019).

92. Директива №2008/52/ЄС Європейського парламенту і Ради про деякі аспекти посередництва (медіації) в цивільних та комерційних справах від 21.08.2008. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/994_a95.

93. Дождев Д.В. Римское частное право [Под. ред. проф. В.С. Нерсесянца] / Д.В. Дождев.– М.: Издательская группа ИНФРА·М-НОРМА, 1997. – 704 с. 710с.

94. Дудла І.О. Захист прав споживачів: Навчальний посібник. -К.: Центр учбової літератури, 2007. -448 с

95. Евтихиев А. О юридических лицах публичного права / А. Евтихиев // Харьковский институт народного хазяйства : сборник статей. — Х.: Госиздательство Украина, 1927. С. 74–75.

96. Європейська соціальна хартія: Відомості Верховної Ради України. URL: http://zakon.rada.gov.ua.

97. Європейський кодекс соціального забезпечення від 16.04. 1964 №994_651. URL: http://zakon.rada.gov.ua.

98. Єфіменко Л.В. Теоретико-методологічні засади нотаріату України. // Бюлетень Міністерства юстиції України. 2014. № 9. С. 32.

99. Жилинкова И. В. Правовые аспекты эмансипации несовершеннолетних. Проблеми законності. Х.: Национальная юридическая академия України им. Ярослава Мудрого, 2000. Вип. 41. С. 75–80.

100. Жилинкова И.В. Правовой режим имущества членов семьи/И.В. Жилинкова.-Харьков:« Ксилон», - С. 12.

101. Жоранович Д.О. Правові аспекти визначення статусу самозайнятої особи. Форум права. № 3. 2012 р. С. 190-195.

102. Загальна теорія держави і права: [підруч. для студ. юрид. вищих навч. закл.] / М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін.; за ред. д-ра юрид. наук., проф., акад. АПрН України М. В. Цвіка, д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України О. В. Петришина. Х. : Право, 2009. 584 с.

103. Заїка Ю.О. Становлення і розвиток спадкового права в Україні: автореф. дис... д-ра юрид. наук: 12.00.03 / Заїка Юрій Олександрович ; Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. - К., 2007. - 33 с., с. 1

104. Заїка Ю.О. Становлення і розвиток спадкового права в Україні: автореф. дис... д-ра юрид. наук: 12.00.03 / Заїка Юрій Олександрович ; Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. - К., 2007. - 33 с., с. 23-24.

105. Заіка Ю.О. Українське цивільне право. Навч. посіб. — К. Істина, 2005. — 312 с.

106. Закон «Про захист прав споживачів» Латвійської Республіки від 1 квітня 1999 р. № 341 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://latvia.news-city.info/docs/sistemsf/dok_ierwgo.htm. (дата звернення: 08.01.2019).

107. Закон України «Про громадянство України» від 18 січня 2001 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http:// akon4.rada.gov.ua/laws/show/2235-14.

108. Закон України «Про нотаріат» від 02.09.1993 р. № 3425-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3425-12

109. Закону України «Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту» від 8 липня 2011 . [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/3671-17.

110. Заяць В. С. Правове регулювання участі представника у судовому адміністративному процесі : автореф. дис. канд. юрид. наук : 12.00.07 / Заяць В. С.; Нац. ун-т держ. податк. служби України. - Ірпінь, 2011. - 20 с.

111. Звєрєва О. В. Деякі аспекти судового захисту прав необмеженого кола споживачів [Електронний ресурс] / О. В. Звєрєва // Часопис Академії адвокатури України. – 2008. – № 1. – С.45

112. Иеринг, Р. Борьба за право / Р. Иеринг // Вестн. Гуманит. ун-та. Сер. Право. – Екатеринбург, 2002. – № 1 (3). – С. 208–211.

113. Исследование. Сколько миллионов человек эмигрировало из Украины в Россию и ЕС? И сколько еще уедет? //Електронний режим.- Режим доступу : http://internationalinvestment.biz/business/331-emigraciya-ukraincev-skolko-grazhdan-ukrainy-uehalo-za-rubezh-i-v-kakie-strany.html

114. Іваненко Л.М. Реалізація прав споживачів на придбання товару належної якості / Л.М. Іваненко, О.М. Язвінська // Право України. – 2003. – № 8. – С. 73–77.

115. Іванілов О.С. Економіка підприємства / О.С. Іванілов. – К. : Центр учбової літератури, 2011. – 728 с.

116. Іванов С. О. До питання поділу юридичних осіб на юридичні особи приватного права та публічного права / С. О. Іванов // Університетські наукові записки. Часопис Хмельницького університету управління та права. — 2005. — № 3 (15). — С. 102-103.

117. Іванов С. О. Особливості правового статусу публічних (державних) юридичних осіб: досвід Польщі // Сучасні проблеми порівняльного правознавства: зб. наук. праць, / за ред. Ю.С. Шемшученка, Я.В. Лазура; упор.: О.В. Кресін, М.В. Савчин. – Ужгород – Київ: Вид-во «Говерла», 2015. – 218с. С. 141 – 143

118. Іванов С. О. Особливості розгляду судових справ щодо державних бюджетних установ – відповідачів // Наукове фахове видання «Часопис Національного університету «Острозька академія». Серія «Право», № 2 (8). – 2013 рік. . [Електронний ресурс] — Режим доступу: http://www.lj.oa.edu.ua/archives/n2-2013.

119. Іванов, С. О. Правова сутність публічних юридичних осіб / С. О. Іванов // Збірник тез наукових робіт учасників 1–ої Всеукраїнської цивілістичної наукової конференції студентів та аспірантів, 24–25 лютого 2006 року. — Одеса : Фенікс, 2006. — С. 25–26.

120. Ільєва Н.В. Правове регулювання нотаріальної діяльності в Україні: адміністративно-правові засади: дис. канд. юрид. наук : 12.00.07 / Ільєва Н. В. – Х., 2011. – 196 с.

121. Інститут громадянства як регулятор впливу на стан забезпечення національної безпеки України: аналіт. доп. / С.В.Дрьомов. – К.; НІСД, 2017. – 90 с.

122. Історія держави і права України. За редакцією А.Й. Рогожина – 1996 р., с. 38, 373,380

123. Історія держави і права України. За редакцією А.Й. Рогожина – 1996 р., с. 38, 373,380

124. Історія держави і права України. За редакцією Кульчицького В, Тищика Б – Львів, 2000р. – с.187, 190

125. Кабышев В. Т. Категория «народ» в советском конституционном законодательстве / В. Т. Кабышев, О. О. Миронов // Правоведение. – 1969. – № 4. – С. 36-41.

126. Карпушин М. П. Социалистические трудовые отношения. М.: Госюриздат, 1958. С. 77.

127. Ковальчук С.В. Підвищення якості продукції в контексті маркетингової логістики / С.В. Ковальчук // Вісник Хмельницького національного університету. – 2010. – № 2, Т. 2. – С. 60–63.

128. Кодекс адміністративного судочинства України від 06.07.2005 р. № 2747–IV // Відомості Верховної Ради України. — 2005. — № 35–36, № 37. — Ст. 446.

129. Козлова, Н. В. Правосубъектность юридического лица / Н. В. Козлова. — М. : Статут, 2005. — С. 54–58.

130. Козлова, Н. В. Правосубъектность юридического лица по российскому гражданскому праву : автореф. дисс. на соискание учен. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 «гражданское право; предпринимательское право; семейное право; гражданский процесс; международное частное право» / Н. В. Козлова. — М., 2004. — С. 10; Кравчук, В. Сутнісні ознаки юридичної особи / В. Кравчук // Підприємництво, господарство і право. — 1999. — № 7. — С. 31–32.

131. Комаров В. В. Нотаріат в Україні : підручник / В. В. Комаров, В. В. Баранкова. – Х. : Право, 2011. – 384с.

132. Кондратова А. М. Правовий статус суб'єктів спадкування за законодавством України. Порівняльно-аналітичне право. 2015. № 2. С. 99-101, с. 100.

133. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 р. № 254 /96-ВР / Верховна Рада України. Відомості Верховної Ради України. 1996. № 30. Ст. 141.

134. Конституція Польської Республіки: Закон Польської Республіки. URL: http://www.uznal.org/constitution.

135. Короєд С.О. Процесуальне забезпечення ефективності цивільного судочинства: моногр. / С.О. Короєд. — К.: «МП Леся», 2013. — 509 с., с. 149-152.

136. Корчака В. М. правосуб'єктність українського народу як особливого суб'єкта конституційно-правових відносин / В.М. Корчака // Науково-інформаційний вісник. Право . – 2014. - № 10. – С. 118- 124.

137. Коток В. Ф. Конституционно-правовые отношения в социалистических странах / В. Ф. Коток // Правоведение. – 1962. – № 1. – С. 41-52.

138. Кравченко А. Г. Права споживачів у системі прав і свобод людини і громадянина / А. Г. Кравченко // Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ: зб. наук. праць. – Дніпропетровськ, 2009. – № 3 (44). – С. 127–133.

139. Кравченко А. Г. Про підвищення ефективності адміністративно-правового регулювання в сфері захисту прав споживачів / А. Г. Кравченко // Актуальні проблеми права: теорія і практика : зб. наук. праць. –Луганськ. – 2009. – № 14. – С. 370–376.

140. Кравчук В.М. Конституційно-правовий статус: питання дефініції / В.М. Кравчук, О.М. Юхимюк // Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. – 2010. – № 25. – С. 22–26. с. 23.

141. Кравчук В.М. Соціально-правова природа юридичної особи: Дис. ... канд.. юрид. наук: 12.00.03. – Львів. – 2000. – С. 36.

142. Кравчук О. Три види правового статусу фізичної особи // Вісник Національного технічного університету України “Київський політехнічний інститут”. Політологія. Соціологія. Право: Зб. наук.праць 2017. №1/2 (33/34). – С. 193-199. URL: http://afgp.kpi.ua/wp-content/uploads/2017/10/Kravchuk-Try-statusy.pdf

143. Кравчук, В. М. Корпоративне право. Науково-практичний коментар законодавства та судової практики / В. М. Кравчук. — К. : Істина, 2005. — С. 58.

144. Кравчук, В. М. Соціально-правова природа юридичної особи : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 «Цивільне право; цивільний процес; сімейне право і міжнародне приватне право» / В. М. Кравчук. — Львів, 2000. — С. 7; Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України / за ред. В. М. Коссака. — К. : Істина, 2004. — С. 64.

145. Красавчиков О.А. Гражданская правосубъектность как правовая форма / О.А. Красавчиков // Правовые проблемы гражданской правосубъектности. Межвузовский сборник научных трудов. Выпуск 62. / Под ред. О.А. Красавчикова. – Свердловск: Изд-во УрГУ, 1978. – С. 5-26.

146. Красавчиков, О. А. Сущность юридического лица / О. А. Красавчиков // Советское государство и право. — 1976. — № 1. — С. 54.

147. Красицька, Л. В. Проблеми здійснення та захисту особистих та майнових прав батьків і дітей : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.03 / Красицька Лариса Василівна; Ген. прокуратура України, Нац. акад. прокуратури України. - Вінниця, 2015. - 496 с.

148. Кряжевских, К. П. Право оперативного управления и право хозяйственного ведения государственным имуществом / К. П. Кряжевских. — СПб. : Юридический центр Пресс, 2004. — С. 85.

149. Курс цивільного процесу: підруч. / [В.В. Комаров [та ін.]; ред. В.В. Комаров. — Х.: Право, 2011. — 1352 с., с. 292, 341; Цивільне судочинство України: основні засади та інститути: моногр. / [В.В. Комаров [та ін.]; ред. В.В. Комаров. — Х.: Право, 2016. — 848 с., с. 241, 267, 283; Цивільний процес України: підруч. / ред. В.О. Кучер. — ЛьвДУВС, 2016. — 768 с., 96-98, 116, 128, 132, 135, 138, 162, 163

150. Бичкова С. С. Цивільний процесуальний правовий статус осіб, які беруть участь у справах позовного провадження: моногр. / Бичкова С. С. — К.: Атіка, 2011. — 420 с., с. 40;

151. Гетманцев М. О. Категорія "інтерес" у цивільному процесуальному праві / М. О. Гетманцев // Приватне право і підприємництво. - 2016. - Вип. 15. - С. 38-42., с. 42.

152. Курс цивільного процесу: підруч. / [В.В. Комаров [та ін.]; ред. В.В. Комаров. — Х.: Право, 2011. — 1352 с., с. 292, 341;

153. Цивільне судочинство України: основні засади та інститути: моногр. / [В.В. Комаров [та ін.]; ред. В.В. Комаров. — Х.: Право, 2016. — 848 с., с. 241, 267, 283;

154. Цивільний процес України: підруч. / ред. В.О. Кучер. — ЛьвДУВС, 2016. — 768 с., 96-98, 116, 128, 132, 135,138, 162, 163.

155. Кучеренко, І. М. Організаційно-правові форми юридичних осіб приватного права : [монограф.] / І. М. Кучеренко ; НАН України; Ін–т держави і права імені В. М. Корецького. — К., 2004. — С. 13.

156. Кучинский В. А. Правовой статус и субьективные гражданские права. Правоведение. 1965. № 4 С. 45-50.

157. Лазарев В.В. Теория права и государства : учебник / под ред. В. В. Лазарева. М.: Изд-во БЕК, 2001. 520 с.

158. Ландкоф, С. Н. Субъекты права (лица) / С. Н. Ландкоф // Вып. III Научного комментария Гражданского кодекса. — М. : Знание, 1928. — С. 55.

159. Лободіна З. М. Бюджетне фінансування соціального захисту в Україні.- Вісн. ТНЕУ. – 2014. – №3. – С. 7–19.

160. Лукіна І. М. Цивільна процесуальна відповідальність: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Лукіна Ірина Михайлівна; Харк. нац. ун-т внутр. справ. — Х., 2011. — 20 с.

161. Лукіна І. М. Цивільна процесуальна відповідальність: проблема галузевої класифікації: моногр. / І. М. Лукіна, В. А. Кройтор. — Донецьк: НОУЛІДЖ. Донец. від-ня, 2013. — 482 с.

162. Луць А. В. Свобода договору в цивільному праві України : навч. посіб. — К., 2004, с. 47.

163. Луць В.В. Контракти у підприємницькій діяльності / В.В. Луць. - К.: Юрінком-Інтер, 2001. – С. 30.

164. Луць В.В. Контракти у підприємницькій діяльності / В.В. Луць. - К.: Юрінком-Інтер, 2001. – С. 30.

165. Лушпієнко Ю Конституційно-правовий статус біженців та внутрішньо-переміщених осіб в Україні / Юлія Лушпієнко // Підприємництво, господарство і право. – 2017. - № 2. – С 188-193.

166. Майданик Р. Проблеми правового становища фізичних осіб-підприємців. Юридична газета. 18.05.2006. № 9 (69). С. 14–16.

167. МананковаР.П. Правовые проблемы членства в семье / Р.П. Мананкова. -Томск, 1985. 2 —С. 60.

168. Матвєєв Г.К. Радянське сімейне право –М: Юридична література 1978 - с.48.

169. Матузов Н.И. Правовая система и личность. Саратов, 1987. 317 с.

170. Матузов Н.И. Субъективные права граждан СССР / Матузов Н.И.; под общ. ред.: Фарбер И.Е. Саратов: Приволж. кн. изд-во, 1966. 190 с., с. 45-46.

171. Медведев И. Г. Аналитический обзор по материалам работы последних конгрессов Международного союза латинского нотариата / И. Г.

Медведев // Центр нотариальных исследований : материалы и статьи. – Екатеринбург, 2003. – Вып. 1. – С. 103.

172. Мельник Я. Я. Обов'язки учасників цивільного процесу: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Мельник Ярослав Ярославович; Нац. акад. прав. наук України, Н.-д. ін-т приват. права і підприємництва. — К., 2013. — 20 с.

173. Мироненко В. П. Сімейне право України : підручник / В. П. Мироненко, С. А. Пили - пенко ; за заг. ред. В. П. Мироненко. — К. : Правова єдність, 2008. — С. 67.

174. Мицкевич А. В. Субъекты советского права / А. В. Мицкевич. – М.: Государственное издательство юридической литературы, 1962. – 214 с.

175. Міжнародне приватне право. Загальна частина : [підручник] / за ред.. А.С. Довгерта, В.І. Кисіля – К. : Алерта, 2012. – 376с.

176. Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права. Відомості Верховної Ради України. URL: http://zakon4.rada.gov.ua.

177. Мічурін Є.О. Обмеження майнових прав фізичних осіб (теоретико-правовий аспект): монографія І Є.О. Мічурін. - Х.: Юрсвіт, НДІ Приватного права та підприємництва АПрН України, 2008. - 428 с.

178. Морозов Е. Презумпція правомірності та мета виконавчого напису нотаріуса. Ліга-Блоги. URL: https://blog.liga.net/user/emorozov/article/27658 (дата звернення 02.02.2019).

179. Надьон В.В. Деякі аспекти визначення правоздатності в цивільному праві. Теорія і практика правознавства. Вип. 1 (5) / 2014 до 210-річчя Університету С. 1-10.

180. Населення України. Трудова еміграція в Україні. — К.: Ін-т демографії та соціальних досліджень

181. Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України : у 2-х т. / за відовід. ред. О. В. Дзери (кер. авт. кол.), Н. С. Кузнецової, В. В. Луця. – К.: Юрінком Інтер, 2015. – Т. І. – 832 с. – С. 63.

182. Некіт К. Г. Суб’єкти права приватної власності в інформаційному суспільстві / К. Г. Некіт // Lex portus. - 2018. - № 2. - С. 128-141.

183. Нелін О. Суб’єкти нотаріального процесу в Україні : окремі дискусійні питання // Юридична Україна. – 2013. – № 2. – С. 6.

184. Неліна Н. В. До питання конституційної правосуб’єктності українського народу / Н.В. Неліна // Держава і право. – 2010. – Вип. 49. – С. 180-184.

185. Нерсесянц, В. С. Проблемы общей теории права и государства / В. С. Нерсесянц. – М., 2002. – С. 132.

186. Нерсесянц, В. С. Философия права / В. С. Нерсесянц. – М., 1997. – С. 44.

187. Нечаева А. М. Семейное право : учебник. — 3-е изд., перераб. и доп. / А. М. Нечаева. — М. : Юристъ, 2008. — С. 14.

188. Нечаєва, Кристина Олександрівна. Відумерлість спадщини за цивільним законодавством України: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Нечаєва Кристина Олександрівна ; Івано-Франків. ун-т права ім. короля Данила Галицького. - Івано-Франківськ, 2017. - 204 с., с. 94.

189. Новоселов В. И. Правовое положение граждан в отраслях государственного управления. Саратов, 1977. 166 с.

190. Нотаріат України: книга 1. Організація нотаріату з практикумом: підручник у трьох книгах / за заг. ред. д.ю.н., професора, заслуженого юриста України С.Я. Фурси. – 3-те вид., доповн. І переробл. – К.: Алерта, 2015. С. 128-141

191. О вынужденных переселенцах / Закон РФ от 19 февраля 1993 г. N 4530-I Електронний ресурс - Режим доступу: http://ivo.garant.ru/#/document/10105693/paragraph/15660:0

192. Зверєва О.В.Деякі питання регламентації прав споживачів у випадку придбання товару неналежної якості [Текст] / О. Зверєва // Право і безпека. – Харків: ХНУВС, 2007. - №6. – С.115-120.

193. Об автономных учреждениях : Закон Российской Федерации от 03.11.2006 г. № 174–ФЗ [Электронный ресурс] Российская газета. — URL : http://www.rg.ru/2006/11/08/zakon-doc.html.

194. Обривкіна О.М. «Малий і середній бізнес»: Проблеми гармонізації законодавства у сфері соціального захисту. Економіко-правовий науково-практичний журнал № 4 (55) 2013, с.48-51.

195. Обривкіна О.М. Проблеми та перспективи розвитку страхових соціальних фондів в Україні. //«Соціологія права»: Науково-практичний журнал № 1-2 (12-13) 2015, с.99-102.

196. Общая теория государства и права. Акад. курс в 3 т. / ред. М.Н. Марченко. — М.: Норма: Инфра-М, 2014. — Т. 3: Государство, право, общество. — 720 с., с. 253.

197. Общая теория права: Учебник для юридических вузов [Ю.А. Дмитриев, И.Ф. Кузьмин, В.В. Лазарев и др.; Под общ. ред. А.С. Пиголкина]. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: Изд-во МГТУ им. Н.Э. Баумана, 1997. – 520 с.

198. Основи законодавства України про загальнообов'язкове державне соціальне страхування: Закон України від 14.01.1998 р., № 16/98-ВР. URL: http://zakon3.rada.gov.ua.

199. Основин В. С. Советские государственно-правовые отношения / В. С. Основин. – М.: Жур. литература, 1965. – 167 с

200. Павлюк Т. І. Соціальний захист населення в Україні. Зб. наук. пр. ВНАУ. Серія: Екон. Науки. голов. ред. О. С. Колесов. – Вінниця, 2012. – №1 (56), т. 4. – С. 113–122.

201. Панчишин А. В. Поняття, ознаки та структура категорії «правовий статус» суспільстві.URL: http://kul.kiev.ua/ images/chasop/2010_2/95.pdf

202. Первомайский, О. О. Участь територіальної громади у цивільних правовідносинах / О. О. Первомайский. — Х. : Страйд, 2005. — С. 30.

203. Первомайський, О. О. Участь територіальної громади у цивільних правовідносинах : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 «Цивільне право; цивільний процес; сімейне право і міжнародне приватне право» / О. О. Первомайський. — Х., 2003. — С. 11.

204. Петровський А.В. Участь «фахівця у певній галузі знань» у цивільному процесі України: дискусійні питання законодавчого закріплення / А.В. Петровський // Цивільний процес на зламі століть: мат-ли наук.-практ. конф. (м. Харків, 20-21 жовт. 2016 р.) / ред. К.В. Гусаров. — Х.: Право, 2016. — 164 с., с. 124.

205. Письменна О.П. Правовідносини, що виникають в зв'язку з порушенням прав споживачів внаслідок недоліків товарів, робіт (послуг) / О. П. Письменна Приватне право і підприємництво. Вип. 9, 2010 р. / редкол.: Крупчан О. Д. (гол. ред.) та ін. — К. : Науково-дослідний інститут приватного права і підприємництва Академії правових наук України, 2010. — С. 171–174.

206. Підопригора О.А. Римське право: Підручник / О.А. Підопригора, Є.О. Харитонов. – К.: Юрінком Інтер, 2003. – 511 с.

207. Податковий кодекс України: Закон України від 02.12.2010 № 2755-VI / Верховна Рада України. Відомості Верховної Ради . 2011 № 13-14. № 15-16. № 17. Ст. 112.

208. Покровський И. А. Основные проблемы гражданского права. Е – е изд., стереотип. М: Статут, 2001. 352 с.

209. Поніматченко, Ю. А. Правове регулювання діяльності Збройних Сил України : [підручн.] / Ю. А. Поніматченко. — Вінниця : Нова Книга, 2002. — С. 106.

210. Поняття «установа» у перекладі з англійської «institution», «organization», «establishment», «agency», «office» — означає організацію, що відає якою-небудь галуззю (галузями) народного господарства, торгівлі, культури, науки і працює в цій галузі (галузях).

211. Порядок вчинення нотаріальних дій нотаріусами України: Порядок затверджений Міністерством юстиції України 22 лютого 2012 р. №282/20595 (із змінами і доповненнями станом на 13.02.2019 р.)// [Електронний ресурс]: – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua

212. Правові основи міжнародної економічної діяльності: [навч. посіб.] / С. В. Фомішин, І. Д. Шутак. — Київ: Кондор, 2009. — 454 с.

213. Примак, В. Д. Законодавча класифікація юридичних осіб у контексті цивільно-правової відповідальності / В. Д. Примак // Еволюція цивільного законодавства: проблеми теорії та практики: матеріали міжнародної науково-практичної конференції [29–30 квітня 2004 року, м. Харків]. — К., 2004. — С. 170.

214. Природно-правова концепція [Електронний ресурс] // Веб-сайт «Вікіпедія: Вільна енциклопедія». — Режим доступу до док.: https://uk.wikipedia.org/wiki/Природно-правова_концепція. — Назва з екрану.

215. Про адвокатуру і адвокатську діяльність: Закон України від 05.07.2012 р. № 5076-17 / Верховна Рада України. URL: ttps://zakon.rada.gov.ua/laws/card/5076-17

216. Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів: пояснювальна записка до проекту Закону України від 23.03.2017 р. № 6232 [Електронний ресурс]: за станом на 31 жовт. 2017 р. — Режим доступу до док.: система інформаційно-правового забезпечення «Ліга-Закон» станом на 31.10.2017 р.

217. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо реформування загальнообов'язкового державного соціального страхування та легалізації фонду оплати праці: Закон України від 28.12.2104 р. № 77-VIII // База даних «Законодавство України»/ВР України. – URL: http://zakon.rada.gov.ua (дата звернення: 05.10.2018)

218. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо реформування загальнообов'язкового державного соціального страхування та легалізації фонду оплати праці: Закон України від 28.12.2104 р. № 77-VIII // База даних «Законодавство України»/ВР України. – URL: http://zakon.rada.gov.ua (дата звернення: 05.10.2018)

219. Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії: Закон України від 2000 р № 48. URL: http://zakon.rada.gov.ua.

220. Про житлово-комунальні послуги: Закон України від 24.06.2004 р. № 1875-IV (у редакції від 26.11.2016 р.) // База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1875-15 (дата звернення 11.01.2019 р.).

221. Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування : Закон України від 09.07.2003 р. № 49–51 // База даних «Законодавство України»/ВР України. – URL: http://zakon.rada.gov.ua (дата звернення:19.09.2018)

222. Про зайнятість населення: Закон України від 14.06.2013 р. / Верховна Рада України. Відомості Верховної Ради . 2013. № 24. Ст. 243.

223. Про затвердження Методики визначення монопольного (домінуючого) становища суб'єктів господарювання на ринку: Розпорядження Антимонопольного комітету України від 05.03.2002 р. № 49-р (у редакції відвід 05.03.2002 р.) // База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0317-02 (дата звернення: 09. 01.2019 р.).

224. Про затвердження Типових вимог до узгоджених дій суб'єктів господарювання для загального звільнення від попереднього одержання дозволу органів Антимонопольного комітету України на узгоджені дії суб'єктів господарювання: Розпорядження Антимонопольного комітету України від 12.02.2002 р. № 27-р. // (у редакції відвід 05.12.2013 р.) // База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0239-02 (дата звернення: 04. 01.2019 р.).

225. Про захист прав споживачів: Закон України від 12.05.1991 р. № 1024- XII (у редакції відвід 10.06.2017 р.) // База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1023-12 (дата звернення: 09. 01.2019 р.).

226. Про звернення Вищого господарського суду України до Верховної Ради України і Кабінету Міністрів України щодо необхідності законодавчого унормування відповідальності юридичних осіб : інформаційний лист Вищого господарського суду України від 09.11.2001 р. № 01–8/1187 // Вісник господарського судочинства. — 2002. — № 1. — С. 119.

227. Про кредитні угоди для споживачів та про скасування Директиви Ради 87/102/ЄЕС: Директива 2008/48/ЄС Європейського Парламенту та Ради від 23.04.2008 р. URL: http://zakon2. rada.gov.ua/laws/show/994_b19 (дата звернення: 15.09.2018).

228. Про межу малозабезпеченості: Закон України від 4 жовтня 1994 р. – № 190/94 – Відомості Верховної Ради України. URL: http://zakon.rada.gov.ua.

229. Про міжнародне приватне право. Закон України від 23.06.2005 р. // Офіційний вісник України. – 2005. –№ 29. – Ст. 1694.

230. Про нотаріат: Закон України від 02.09.1993 р. № 3425 – XII (із змінами та доповненнями станом на 13.02.2019 р.)// [Електронний ресурс]: – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua

231. Про оптимізацію системи центральних органів виконавчої влади : Постанова Кабінету Міністрів України від 10 вересня 2014 р. № 442 // Офіційний вісник України від 23.09.2014 — 2014 р., № 74, стор. 57, стаття 2105, код акту 73930/2014.

232. Про основи національної безпеки України : Закон України від 19.06.2003 р. № 964–IV // Відомості Верховної Ради України. — 2003. — № 39. — Ст. 351.

233. Про положення про Пенсійний фонд України: Указ Президента України від 06.04.2011 № 384/2011: URL: http://zakon.rada.gov.ua (дата звернення: 03.10.2018)

234. Про практику розгляду цивільних справ за позовами про захист прав споживачів № 5 від 12.04.96. (у редакції від 07.12.2005 р.) // База даних «Законодавство України» / ВР України. URL:http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/172-94-%D0%BF (дата звернення: 25. 01.2019 р.).

235. Про прожитковий мінімум: Закон України від 15 липня 1999 р. № 966- XIV. URL: http://zakon.rada.gov.ua.

236. Про реалізацію окремих положень Закону України "Про захист прав споживачів" затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 19.03.1994 р. № 172 (у редакції від 07.12.2005 р.) // База даних «Законодавство України» / ВР України. URL:http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/172-94-%D0%BF (дата звернення: 25. 01.2019 р.).

237. Про споживче кредитування: Закон України від 15.11.2016 р. № 1734-VIII (у редакції від 15.11.2016 р.) // База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: http:// http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1734-19 (дата звернення: 30.09.2018 р.)

238. Про створення Єдиного державного реєстру підприємств та організацій України : постанова Кабінету Міністрів України від 22 січня 1996 р. N 118 // http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/118-96-п .

239. Про судову практику в справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди : постанова Пленуму Верховного Суду України від 31.03.1995 р. № 4 [Електронний ресурс] Верховна Рада України. Законодавство України. — URL : http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=v0004700-95.

240. Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними : постанова Пленуму Верховного Суду України від 06.11.2009 № 9.

241. Проблеми оптимізації цивільного процесу в Україні: моногр. / [Берестова І.Е. [та ін.]; ред О.Д. Крупчан. — К.: НДІ приватного права і підприємництва НАПрН України, 2011. — 180 с., с. 78-79.

242. Проблеми оптимізації цивільного процесу в Україні: моногр. / [О. Д. Крупчан [та ін.]; ред.: О. Д. Крупчан. — К.: НДІ приват. права і підприємництва, 2011. — 179 с., с. 83-84.

243. Проводячи аналіз установчих документів таких створених державою організацій, як органи державної влади, слід відмітити, що в цих документах окремим пунктом закріплені відомості про організаційно-правову форму особи, яка не співпадає із її публічно-правовою формою міністерства, адміністрації тощо.

244. Проект Закону України «Про вимушених переселенців» Електронний ресурс - Режим доступу: http://khpg.org/index.php?id=1397592025

245. Пуданс-Шушлебіна К. Ю. Суб'єкт владних повноважень як відповідач у справах адміністративної юрисдикції : автореф. дис. канд. юрид. наук / К. Ю. Пуданс-Шушлебіна ; наук. кер. О. Ф. Андрійко ; Ін-т законодавства Верх. Ради України. – К., 2013. – 20 с.

246. Розган О. В. Правоздатність зачатої, але ще не народженої особи у спадкових відносинах . Актуальні проблеми науки і практики цивільного, житлового та сімейного права: матеріали міжнарод. наук.-практ. конф., присвяч. 91-річчю з дня народження В. П. Маслова, Харків, 15 лютого 2013 р. Х. Право, 2013. С. 177-178.

247. Ромашов Р.А. Некоторые проблемные аспекты понимания правосубъектности индивидуального и коллективного лица // Правовой статус и правосубъектность лица: теория, история, компаративистика: Материалы VIII Между нар. научно-теоретич конф. Санкт-Петербург, 14 -15 декабря 2007 г.: В 2 ч. Ч. 1. СПб., 2007. с. 3.

248. Ромовська З. В. Сімейний кодекс України : наук.-практ. ком. / З. В. Ромовська. — 3-те вид., перероб. і допов. — К. : Правова єдність, 2009. — С. 36.

249. Ромовська З.В. Сімейний кодекс України: Науково-практичний коментар. – 2-ге вид., перероб. і доп. – К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2006. – 568 с.; с. 274.

250. Ротань В. Правовий статус фізичної особи-підприємця . Юридичний радник. 2006. № 2. С. 63-66.

251. Рябченко Ю. Ю. Суб'єкти цивільного процесуального права: монографія. Суми: видавничо-виробниче підприємство «Мрія», 2018. 372 с., с. 88.

252. Рясенцев В.А. Семейное право / В.А. Рясенцев. – М.: Юридическая литература, 1982. – 256 с.

253. Саванець Л. Права споживача у разі придбання товару неналежної якості за законодавством Європейського Союзу та України [Текст] / Л. Саванець // Актуальні проблеми правознавства. – Тернопіль : ТНЕУ, 2017. – № 1. – С. 36-42.

254. Савельева Н. М. Правовое положение ребенка в Российской Федерации: гражданско - правовой и семейно-правовой аспекты : дис. канд. юрид. наук : 12.00.03 / Наталья Михай¬ловна Савельева. — Белгород, 2004. — С. 76.

255. Савельева Н. М. Правовое положение ребенка в Российской Федерации: гражданско - правовой и семейно-правовой аспекты : дис. канд. юрид. наук : 12.00.03 / Наталья Михай¬ловна Савельева. — Белгород, 2004. — С. 76.

256. Санфилиппо Чезаре. Курс Римського приватного права: Підручник під редакцією Д.В. Дождєва – 2000 р. с.3,7.

257. Семейное право : учеб. для студ. вузов, обучающихся по специальности «Юриспруден¬ция» / под ред. Ю. Ф. Беспалова, О. А. Егоровой, О. Ю. Ильиной. — М. : ЮНИТИ-ДАНА ; За¬кон и право, 2009. — С. 76.

258. Сеньків О.І. Судовий розсуд в адміністративному судочинстві: автореф. дис ... канд. юрид. наук: 12.00.07 / О. І. Сеньків. – Ірпінь: Б. в., 2012 . – 20 с., с. 7.

259. Сивий, Р. Приватне право в юридичних системах деяких європейських держав: сучасні погляди зарубіжних цивілістів / Р. Сивий // Підприємництво, господарство і право. — 2006. — № 2. — С. 54.

260. Система германского гражданского права [Текст] : [учебн.] / [пер. с нем. С. В. Королева]. — М. : Международные отношения, 2006. — С. 21.

261. Система соціального захисту населення у Франції. Юридично-соціальний портал. URL:http://www.pilga.in.ua.

262. Система суб’єктів нотаріального процесу: теоретині та практині аспекти: Юридичний радник// [Електронний ресурс]: – Режим доступу: http://yurradnik.com.ua

263. Сібільов, М. Загальна характеристика сфери приватного права / М. Сібільов // Вісник Академії правових наук України. — 2001. — № 2 (25). — С. 133.

264. Сімейне право України: Підручн. / За ред. В.С. Гопанчука. - К.: Істина, 2002. - С. 360. с.152

265. Сімейний кодекс України : наук.-практ. ком. / за заг. ред. С. Я. Фурси. — К. : Видавець Фурса С. Я. : КНТ, 2008. — С. 57.

266. Скакун О. Ф. Теорія держави і права : підручник / О. Ф. Скакун. – Х.: Консум, 2006. – 359с.

267. Скакун О.Ф. Теорія держави і права: Підручник / Пер. з рос. – Харків: Консум, 2001. – 664 с. с. 386

268. Скакун О.Ф. Теорія права і держави: підруч. / Скакун О.Ф. — Київ: Алерта; КНТ; ЦУЛ, 2010. — 520 с., с. 394.

269. Советское государственное право / под ред. С.С. Кравчука. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: Юрид. лит., 1985. – 464 с.

270. Соціальний захист населення в Німеччині. Юридично-соціальний портал. URL:http://www.pilga.in.ua.

271. Спасибо-Фатєєва І.В., Надьон В.В. Правова природа обов'язків у спадкових правовідносинах. Вісник Національної академії правових наук України № 1 (84) 2016. С. 66-76, с. 72.

272. Цивільний кодекс України: Науково-практичний коментар (пояснення, тлумачення, рекомендації з використанням позицій вищих судових інстанцій, Міністерства юстиції, науковців, фахівців). – Т. 12. Спадкове право / за ред. проф. І. В. Спасибо-Фатєєвої. – Х. : ФО-П Колісник А. А.,2009. – 544 с. – (Серія «Коментарі та аналітика»)., с. 184.

273. Спасибо-Фатєєва, І. Окремі аспекти поняття юридичних осіб / І. Спасибо-Фатєєва // Підприємництво, господарство і право. — 2001. — № 8. — С. 9.

274. Старцев О. В. Підприємницьке право: підручник / за ред. О. В. Старцева. 2-ге вид., переробл. і доповн. К.: Істина, 2005. 600 с.

275. Суворов, Н. С. Об юридических лицах по римскому праву. — М. : Статут, 2000. — С. 73–74.

276. Суханов, Е. А. Предприятие и юридическое лицо / Е. А. Суханов // Хозяйство и право. — 2004. — № 7. — С. 10.

277. Петражицкий Л. И . Теория права и государства : учебник. – Т. 1 / Л. И . Петражицкий. – СПб.: Юрид. лит., 1907. – 608 с., с. 31, 37.

278. Теорія держави і права: підруч. / [О. В. Петришин [та ін.]; ред. О. В. Петришин. — Х.: Право, 2015. — 368 с., с. 159-160.

279. Загальна теорія держави і права: підруч. / [М.В. Цвік [та ін.]; ред. М.В. Цвік. — Х.: Право, 2011. — 584 с., с. 342.

280. Теорія нотаріального процесу [текст] : науково-практичний посібник / за заг. ред. С.Я. Фурси. – К.: Алерта; Центр учбової літератури, 2012. – 920 с. – С. 120

281. Толстой, Ю. К. Концепция А. В. Венедиктова о праве собственности и современность / Ю. К. Толстой // Правоведение. — 1988. — № 2. — С. 18.

282. Толстой, Ю. К. О государственных юридических лицах в СССР / Ю. К. Толстой // Вестник Ленинградского университета. — № 3. — Вып. 1. — Л., 1955. — С. 125.

283. Топор І.В. Теоретико-правова характеристика процесуального статусу сторін в адміністративному судочинстві: автореф. дис. канд. юрид. наук : 12.00.07 / Топор Іван Вікторович; Нац. ун-т «Одес. юрид. акад». — Одеса, 2014. — 23 с.

284. Трубін, І. Загальні проблеми юридичної відповідальності за бюджетні правопорушення / І. Трубін // Підприємництво, господарство і право. — 2007. — № 6. — С. 98.

285. Угода про допомогу біженцям та вимушеним переселенцям / Документ 997_040, від 10.02.1995 // Електронний режим. - Режим доступу : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/997_040

286. Фархтдинов Я. Ф. Источники гражданского процессуального права Российской Федерации. Автореф. … дис. Доктора юрид. наук. — Екатеринбург, 2002. — С. 8—10.

287. Фединяк Г. С., Фединяк Л. С. Міжнародне приватне право: навч. посіб. / Г. С. Фединяк, Л. С. Фединяк. –2-е вид., допов. – К., Юрінком Інтер, 2000. – 416 с.

288. Філик Н.В. Особливості інституту представництва в нотаріальному процесі // Юридичний вісник. 2011. - № 4. – С. 60.

289. Фонд загальнообов'язкового державного соціального страхування України на випадок безробіття. Закон України від 02.03.2000р. № 22 // База даних «Законодавство України»/ВР України. – URL: http://zakon.rada.gov.ua(дата звернення:10.10.2018)

290. Форманюк В. Поняття правового статусу фізичної особи. Юридичний вісник. 2014. № 5. С. 23-26.

291. Фурса С.Я. Нотаріат в Україні: Загальна частина / С.Я. Фурса, Є.І. Фурса.—К.: Вентурі, 1999. —235с.

292. Хавронюк Н.И., Мельник Н.И. Законодательство Украины о торговле. -К., 1997. -Ч.2. -512 с.

293. Халфина Р.О. Общее учение о правоотношении. М.: Юридическая литература, 1974. 351 с.

294. Харитонов Є.О., Харитонова О.І., Старцев О.В. Цивільне право України: Підручник. вид. 3., перероб. і доп. К.: Істина, 2011. 808 с.

295. Харитонов Є. О. Історія приватного права Європи: Західна традиція. – Одеса:Бахва, 2001 р. – с.124, 127, 187.

296. Харитонов Є. О., Харитонова О. І. Цивільні правовідносини: навчальний посібник. – К.: Істина, 2008. 304 с.

297. Харитонов, Є. Традиція приватного права в Україні: між Сходом і Заходом (деякі питання методології розробки концепції приватного права в Україні) / Є. Харитонов // Юридична України. — 2003. — № 2. — С. 15.

298. Харитонова, О. І. До питання про діалектику розуміння цивільних та адміністративних правовідносин. / О. І. Харитонова // Еволюція цивільного законодавства: проблеми і практика : матеріали міжнародної науково-практичної конференції [29–30 квітня 2004 р., м. Харків]. — К., 2004. — С. 782.

299. Хартия защиты потребителей / принятая 25-й сессией Консультативной ассамблеи Европейского Союза : от 17.05.1973 г. (Резолюция № 543) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://assembly.coe.int/Main (дата звернення: 15.01.2019).

300. Хаустова М. Суб'єкт права як елемент правової системи суспільства / М.Хаустова //Вісник [58]. - 2009. - № 3. - С. 29-38.

301. Хороша Т.С. Реалізація спадкових прав у міжнародному приватному праві: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Хороша Тетяна Сергіївна; Івано-Франків. ун-т права ім. короля Данила Галицького. - Івано-Франківськ, 2017. - 226 с., с. 23-24, 29;

302. Рябцева И.Б. Наследственное правоотношение: некоторые проблемы теории и практики: дис. на соискание степени кандидата юрид. наук: 12.00.03 «Гражданское право; коммерческое право; международное частное право». URL: http://www.lib.ua-ru.net/diss/cont/356290.html (дата звернення 01.02.2019).

303. Цивільне право України. Загальна чатина / навчальний посібник. К.: КНТ, 2006. – 480 с. URL: http://www.info-library.com.ua/books-text-8628.html

304. Цивільне право України: підручник у 2 кн. / Д.В. Боброва, О.В. Дзера, А.С. Довгерт та інш.; за ред. О.В. Дзери Н.С. Кузнецової. К.: Юринком Інтер, 2001.Кн. 1. 2001. 864 с.

305. Цивільне право України: підручник у 2 т. / В.І. Борисова, Л.М. Баранова, І.В. Жилінкова та інш. за заг. ред. В. І. Борисової, І. В. Спасибо-Фатєєвої, В. Л. Яроцького. К: Юрінком Інтер, 2004. Т. 1. 2004. 816 с.

306. Цивільне право України: підручник: у 2 т. / В. І. Борисова (кер. авт. кол.), Л. М. Баранова, Т. І. Бєгова та ін.; за заг. ред. В. І. Борисової, І.В. Спасибо-Фатєєвої, В. Л. Яроцького. Харків: Право, 2011. Т. І. 656 с., с. 102

307. Цивільне судочинство України: основні засади та інститути: моногр. / [В.В. Комаров [та ін.]; ред В.В. Комаров. — Х.: Право, 2016. — 848 с., с. 164;

308. Цувіна Т.А. Право на суд у цивільному судочинстві: моногр. / Цувіна Т.А. — Х.: «Слово», 2015. — 281 с., с. 76.

309. Курс цивільного процесу: підруч. / [Комаров В. В. [та ін]; ред. В. В. Комаров. — Х.: Право, 2011. — 1352 с., с. 214.

310. Цивільний кодекс України: Науково-пратичний коментар / за ред. Є.О. Харитонова, О.І. Харитонової, Н.Ю. Глолубєвої. К.: Всеукраїнська асоціація видавців «Правова єдність». 2008. 740 с.

311. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 р. № 435-IV (Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2003, №№ 40-44, ст.356) (З останніми змінами)

312. Цивільний кодекс України: науково-практичний коментар / Є. О. Харитонов, Ю.С. Червоний, В. М. Зубар та інш.; за заг. ред. Є.О. Харитонова, О.М. Калітенко. Х.: Одіссей, 2003. 224 с.

313. Цивільний кодекс України: Науково-практичний коментар / за ред. розробників проекту Цивільного кодексу України. — К. : Істина, 2006. — С. 68.

314. Цивільний процес України: акад. курс: підруч. для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл. / за ред. С. Я. Фурси. К. : Вид. Фурса С. Я. : КНТ, 2009. 848 с.

315. Цивільний процес України: підруч. / ред. В.О. Кучер. — ЛьвДУВС, 2016. — 768 с., с. 78.

316. Цивільний процесуальний кодекс України : Закон від 18.03.2004 №1618 // Відом. Верхов. Ради України. – 2004. – №40–41. – Ст. 492.

317. Ципін В.А. Церковне право: друге видання, 1996р – с.15, 18.

318. Ципін В.А. Церковне право: друге видання, 1996р – с.15, 18.

319. Черданцев А.Ф. Теория государства и права: курс лекций. Екатеринбург, 1997. 476 с.

320. Черняк О. Ю. Питання адаптації законодавства України про захист прав споживачів до законодавства Європейського Союзу / О. Ю. Черняк // Механізми забезпечення майнових прав та інтересів в Україні та Європейському Союзі в контексті концепції сталого розвитку : [монограф.] / за заг. ред О. Д. Крупчана. — К. : Науково-дослідний інститут приватного права і підприємництва АПрН України, 2009. — С. 20–39.

321. Черняк О. Ю. Право споживача на захист в контексті адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу / О. Ю. Черняк // Університетські наукові записки. — 2009. — № 4 (32). — С. 70–75.

322. Чеховська І.В. Соціальний захист одиноких матерів: аналіз основних положень законодавства. Міжнародний юридичний вісник: Актуальні проблеми сучасності (теорія та практика), 2017, № 1 (5), с. 191-201.

323. Чеховська І.В. Сурогатне материнство: теоретико-правові підходи до розуміння сутності. Міжнародний юридичний вісник: Актуальні проблеми сучасності (теорія та практика), 2017, № 2-3 (6-7), с. 58-64.

324. Чеховська І.В. Теоретико-методологічні аспекти дослідження проблем сучасної сімейної політики України. Науковий вісник Національного університету державної податкової служби України (економіка, право). – 2010. – № 1 (48). – С. 229–238.

325. Чеховська І.В. Світовий досвід сімейної політики. Науковий вісник Національного університету державної податкової служби України (економіка, право). – 2010. – № 2 (49). – С. 161–170.

326. Чеховська І.В., Лакей І.А. Аліментне зобов'язання на утримання дитини як вид сімейного правовідношення. Порівняльно-аналітичне право, 2016, № 4, с. 88-91.

327. Чеховська І. В., Самілик Л. О. Сімейне право : практикум. Ірпінь : Університет ДФС України, 2019. 132 с.

328. Чеховська І.В. Державна соціальна допомога сім'ям в Україні: аналіз правозастосовної практики. Університетські наукові записки. – 2011. – № 4. – С. 255–261.

329. Чеховська І.В. Співвідношення соціальної і сімейної політик: деякі теоретичні і практичні аспекти. Право та управління. – 2011. – № 1. – С. 416–474.

330. Чиркин, В. Е. Юридическое лицо публичного права / В. Е. Чиркин. — М. : Норма, 2007. — С. 46.

331. Чурпіта Г.В. Захист цивільних прав та інтересів у порядку непозовного цивільного судочинства / Чурпіта Г.В. Київ: Алерта, 2016. 434 с., с. 166-167.

332. Шамшина І. І. Суб'єкти трудового права: правове регулювання в умовах ринкових відносин: монографія. Луганськ : Вид-во «Література», 2010. 448 с.

333. Швейцарский обязательственный закон: федеральный закон о дополнении Швейцарского гражданского Кодекса от 30 марта 1911 г. (по состаянию на 1 марта 2012 г). –526 с.

334. Шевченко, Я. Власник і власність у системі ринкових відносин в Україні / Я. Шевченко // Право України. — 1997. — № 2. — С. 9.

335. Шевченко, Я. М. Новий Цивільний кодекс — основа ринкових відносин / Я. М. Шевченко // Українське право. — 1997. — № 1. — С. 40–41.

336. Шейбут В.В. Мігрант - як один з найважливіших елементів міграційного процесу / В.В. Шейбут // Європейські перспективи № 1, 2014. – С. 46-50.

337. Шемшученко Ю.С. Юридична енциклопедія: в 6т./ Рекдол.: Ю.С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. – К.: «Укр. енцикл.», 1998. / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://leksika.com.ua/19980614/legal/

338. Шерстюк В. М. Методика определения процессуальных особенностей рассмотрения и разрешения граждански дел /Гражданский процесс: наука и преподавание. — М.: ОАО «Издательский Дом «Городец», 2005. — С. 64

339. Шишка Р.Б. Предпринимательское право : учебник / под ред. Р. Б. Шишки. Х.: Эспада, 2001. 560 с

340. Щодо відповідальності юридичних осіб, за якими майно закріплено на праві оперативного управління : лист Вищого арбітражного суду України від 27.06.2001 р. № 01–2.2/165 // Бюлетень «Бізнес: законодавство та практика». — 2002. — № 2.

341. Яковлев, В. Ф. Отраслевой метод регулирования и гражданская правосубъектность / В. Ф. Яковлев // Правовые проблемы гражданской правосубъектности : меж вуз. сборн. научн. тр. — Вып. 62. — Свердловск, 1978. — С. 28.

342. Ясинок М. М. Особливості дії цивільних процесуальних обов'язків в Цивільному процесуальному праві України: моногр. / Ясинок М.М., Мельник Я.Я., Мельник М.Б.. — К.: Правова єдність, 2014. — 336 с.